

Mamsell Bohmans fall

Nattlöperskor i 1700-talets Stockholm

REBECCA LENNARTSSON

Mamsell Bohmans fall

Nattlöperskor i 1700-talets Stockholm

REBECCA LENNARTSSON

Mamsell Bohmans fall

Nattlöperskor i 1700-talets Stockholm

REBECKA LENNARTSSON

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Det innebär att minst två externa och oberoende sakkunniga har granskat manus och att Kriterium därefter godkänt boken för publicering. Kriterium drivs på initiativ av svenska lärosäten och har som mål att värna den vetenskapliga bokens ställning och stärka dess position i förhållande till andra vetenskapliga publiceringsformer. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via www.kriterium.se. 10.33819/kriterium.17

Boken är tryckt med bidrag från Torsten Söderbergs stiftelse och Olle Engkvists stiftelse.

© 2019 Författaren och Stockholmia – forskning och förlag

OMSLAGSBILD	Halsband från 1700-talet av röda glaspärlor; »boules de nuit». Nordiska museet. Foto: Jessica Karlsson, Digitalt museum, NMA 011023595173.
BILD FÖRSÄTTSBLAD	Snörliv från 1750–1770, Nordiska museet. Foto: Mats Landin. Digitalt museum, NMA 0065039.
REDAKTÖR	Annika Hultman Löfvendahl
GRAFISK FORM	Kristina Schollin-Borg
TYPSNITT	Baskerville
PAPPER	Amber Graphic 130
TRYCK	Printpool 2019
ISBN	978-91-7031 -316-5
ISSN	0282-5899

Stockholms stads monografiserie 265

Förteckning över samtliga monografier finns på www.stockholmia.stockholm.se

**Stockholms
stad**

INNEHÅLL

1. MAMSELL BOHMAN'S BILJETTER	11
In i historien	12
<i>Mamsell Lena Cajsa Bohman inför rätta</i>	21
<i>Historia som perspektiv, myt och alibi</i>	27
<i>Horstigmats primat</i>	33
Gud, fadern och fiskalen	40
<i>Kyrklig och världslig rätt</i>	45
<i>Köttets lust och synden</i>	46
<i>Horan enligt lagen</i>	51
<i>Paltar och nymfer</i>	59
Biljetter, betjänter och bud	63
<i>Grevar, baroner och beskyddare</i>	74
<i>»Hemliga steg, aftal och omgångar»</i>	
– <i>förklädnader och försåt</i>	80
<i>En fattig adelsman, en olycklig hyresvärd</i>	
<i>och en lång resa</i>	83
2. BLAND DESSA SODOMS MURAR	87
Syndens geografi	89
<i>Bortom stadens tullar</i>	100
<i>Jungfruburar</i>	104
<i>På besök hos Platskan</i>	113
<i>»Bordeller finnas icke i Stockholm»</i>	116
<i>Kopplerskornas hus</i>	122
Horor och masker	128
<i>Horbalen i borgen</i>	129
<i>Maskulina rum, feminina laster</i>	135
<i>Staden är en scen, livet är ett skådespel</i>	144

Nattlöperskornas stad	155
<i>En kopplerskas liv, leverne, hädanfärd och eftermäle</i>	156
»Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet»	165
»Drottning af horornas höj» – Gustava Charlotta Slottsberg	187
<i>Vikten av att värdera sin dygd. Mätresser och kurtisaner</i>	196
Stockholm genom ögat på en penis	204
<i>Sekter Halldins hemliga hågkomster</i>	209
<i>Libertinen</i>	211
<i>Djävulskyssar, veneriska kronor och sadelnäsor</i>	214
»Den sjudande lustens eld»	220
<i>Mademoiselle Malmstedt, Therèse, Dorothea, Ulla Rosenflycht</i>	227
<i>Mannen med horn</i>	232
<i>Horan enligt Halldin</i>	235
<i>Masken som ideal</i>	237
3. HORSTIGMAT – en beständigt föränderlig historia	241
Horan enligt samhället	242
<i>På spinnhuset</i>	243
<i>Lovisa Löhmans död</i>	248
<i>Maria Asklings list</i>	249
<i>Maria Munters sorg</i>	250
Horan enligt pöbeln och mannen på gatan	252
<i>Det sublima och det groteska</i>	261
<i>Hordikter som tidspegel</i>	262
<i>Estradörer bakom mask</i>	264
<i>En säck, en grav, ett griftekor – kvinnligt kön, kvinnlig lust</i>	266
<i>Köttets lust, förruttnelse, avföring och död</i>	275
Det versatila stigmat	282
Det rigida stigmat	287
4. SLUTET PÅ HISTORIEN	
<i>– Lena Cajsa Hasenkampffs återkomst till Stockholm</i>	301
NOTER	309
KÄLLFÖRTECKNING	333
BILDFÖRTECKNING	347

TACK

Det är lätt att gå vill i 1700-talets Stockholm. Så många stickspår, så många ledtrådar och gäckande gåtor. Seklets kontraster fascinerar, dess svärta och dess skimmer, främlingskapet och den gryende modernitet som lägger grund för igenkännandet. Som vi är också det försvunnas människor, präglade av last och lust, mod och uselhet. Jag är tacksam över möjligheten att bekanta mig med denna försvunna stad som lämnat så många spår i vår tid.

Vetenskapsrådet finansierade forskningsprojektet som ligger till grund för denna bok. Detta projekt tog mig också till Stadsmuseet i Stockholm, som under Ann-Charlotte Backlunds ledning förvaltade det och gav mig en plats och ett sammanhang. Museet är inrymt i Stockholms södra stadshus, en vacker 1600-talsbyggnad i stadens innersta och äldsta hjärta. Just i det huset stod mamsell Lena Cajsa Bohman och kopplerskan Lovisa von Plat inför rätta. Rumsligheten skapar en extra dimension. I dessa salar har historien utspelat sig, inom samma väggar, tak och golv där jag nu försöker återskapa den.

På Stadsmuseet har jag blivit kvar. För det är jag naturligtvis tacksam. Här finns människor med stort kunnande och ett djupt engagemang i stadens historia, samtid och framtid – vänner och kollegor som varit både inspiration och stöd i mitt periodiska skrivande. Under mina få år i vår lilla redaktion på Stockholmia har medarbetare kommit och gått, vi har genomlevt omorganisationer och flyttar och nedskärningar – men gemenskapen är god, entusiasmen stor och arbetet oupphörligt givande. Det är ett sant privilegium att få arbeta med böcker, bildning, samhällsbyggande, kulturarv och urbanhistoria. Det är också ett uppdrag som känns viktigare än någonsin i en tid

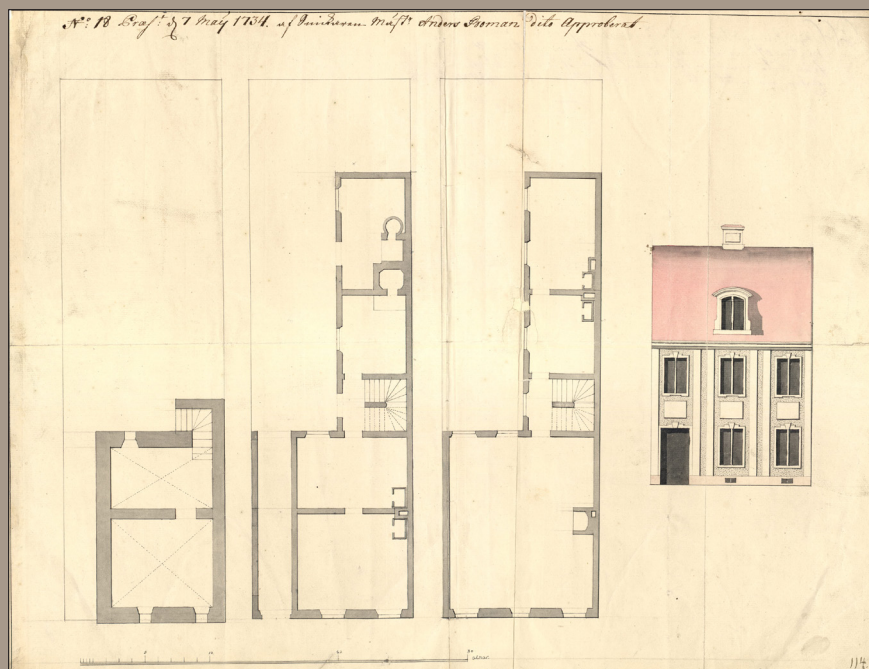
präglad av lika delar historielöshet och politisering av det förflutna, en avtagande fördragsamhet med det långsamma och mångbottnade och en ökande tendens till polarisering.

Möjligheten att publicera en bok är även det en förmån. Det har i sig rest en del bekymmer. Som ansvarig för Stockholmia fattar jag också beslut avseende publikationer. Genom att förlägga bedömning och beslut hos Kriterium tycker jag mig ha löst den kniviga ekvationen. Stort tack till Birgitta Svensson, professor i etnologi, som skött uppdraget som vetenskapligt ansvarig, och till mina anonyma granskare för kloka synpunkter. Generösa bidrag från Torsten Söderbergs stiftelse och Olle Engkvists stiftelse gjorde samarbetet möjligt. För det är jag mycket tacksam. Stort tack också till min professor, etnologen Gösta Arvastson, som i ett tidigt skede invigde mig i handskrifts-tydandets konst och lärde mig läsa på nytt, bokstavligen. Mats Hayen, mångkunnig historiker och 1700-talsfantast vid Stadsarkivet, har under resans gång kommit med goda råd. Det uppskattar jag mycket. Högre seminariet i etnologi vid Stockholms universitet läste och kom med viktiga synpunkter på några första trevande kapitel. Författaren Anna Laestadius Larsson har i flera romaner levandegjort människor och miljöer som min forskning rör sig kring. Stort tack, Anna, för spännande läsning, goda samtal och inspiration. I ett slutskede tröskade litteraturvetaren Carina Burman igenom hela manuset. Att få ta del av hennes digra vetande om 1700-talet i allmänhet och Carl Michael Bellmans värld i synnerhet har varit oerhört värdefullt. Tack också till redaktören Annika Hultman Löfvendahl, som ömsint och omsorgsfullt tagit sig an mitt manus, och till formgivaren Kristina Schollin-Borg, som har förvandlat det till en vacker bok. Böcker är magiska ting.

Och till min älskade familj, min man och mina pojkar, som stått ut med en mamma som alltför ofta låtit sig uppslukas av historien: tack för att ni finns.

Karikatur av konstnären Elias Martin, som bockar djupt för en kvinna i peruk och med hög turnyr, av Johan Tobias Sergel (1740–1814), sannolikt gjord mellan 1770 och 1780.

Snickarmästaren Anders Bohman ansökte 1734 om bygglov för ett hus i kvarteret Bocken i Maria Magdalena församling. Huset, som gränsade mot Hornsgatan och Pustegränd, klarade sig sannolikt undan den stora branden på Södermalm 1759. Arkitekt var J E Carlberg. Ritningen finns bevarad bland många andra bygglovshandlingar som inkom till byggnadsnämnden från tidigt 1700-tal till 1874. Stockholms stads byggnadsritningar är ett världsminne som återfunns på Stockholms stadsarkiv.

MAMSELL

BOHMANS

BILJETTER

nickarmästare Anders Bohman går Hornsgatan fram. Han bär peruk, syrtut och en allvarsam min. Det kliar på skalpen. Stockholm är i sommarskrud, stinkande och skön. Svalor pilar. Från trädgårdar och avskrädeshögar, från tobaksfält och träsk stiger aromer av yppig grönska och jäsande kompost – men husen står tätt och andas stad. I en gränd på andra sidan gatan, i lilla Daurerska huset, bor makarna Bellman med sina barn. Sonen Carl Michael är ännu bara en liten telning, men redan en skarp iakttagare av sin omvärld.¹ Han ska komma att bli en av Stockholms mest älskade skalder, med ett staffage hämtat från krog och rännsten. Kanske ser gossen Bellman mästare Bohman gå förbi på kullerstengatan.

Det bekommer inte Bohman. Hans tankar vandrar. Minns han hur dottern Lena Cajsa har sprungit här sedan barnsben? I Pustegrändens branta trappor, i trånga gränder och över kullerstenstorg. Just i de kvarter där han låtit bygga ett hus när flickan var bara fyra fem år gammal och fortfarande en bedårande liten varelse.² Nu är hon stor, 17 år fyllda, stursk och oregerlig. Året är 1747. Det är den 30 juni och Anders Bohman ska dra sin dotter inför rätta.³

In i historien

Än visste mästern Bohman inte att det fall som skulle komma att rullas upp rörde långt svårare brott än dotterns trots. Det är en historia om hemliga biljetter och olagliga möten, om otukt och skamlig handel, höga herrar och unga flickor. På många sätt är det en välbekant berättelse. Parallellerna till vår egen samtid är påtagliga. I andra avseenden är historien främmande och okänd. Sida efter sida med handskrivna dokument tar oss med till stadens utmarker och till dess innersta gränder, till jungfruburar, krogar och hem, till utvårds- hus och skogsbackar. De vittnar om flickors och kvinnors villkor i 1700-talets stad, om manliga umgängesformer, om horbaler och pal- tar och om vardagslivets skvaller, hot och våld.

Fallet – eller, som det ska visa sig, fallen – med Helena Catharina Bohman berättar om handeln med sex i ett Stockholm som ännu var en liten och provinsial stad, i en tid då all utomäktenskaplig sexualitet var förbjuden och ordet prostitution inte användes. Hur såg sexhandeln ut innan den formulerats med ett särskilt begrepp? Vem var horan innan prostitutionen definierats som »det stora sociala onda»? Och hur såg 1700-talets horstigma ut? Före 1800-talets reglementerade prostitution; före besiktningsbyråer, sedlighetspolis, räddningshem, statliga prostitutionsutredningar och särskilda regler för »lösa kvinnor». Eller: innan prostitutionen institutionaliserades.

Det är ett högaktuellt tema, inte minst för att horstigmat är kärnan i den polariserade debatten om hur samhället bör hantera kommersiell sexualitet. Ska stigmat bekämpas genom att man legaliserar sexhandeln eller genom att man motarbetar den? Är kvinnan i prostitutionen en agent eller ett offer? En smart affärsidkare eller en kvinna berövad möjligheten att välja? Feminister har sedan 1800-talet betonat patriarkala strukturer och pekat på den utsatthet som präglar kvinnans roll i prostitutionen – kvinnan som nästan uteslutande varit den säljande parten. En sexualradikal falang framhåller i stället kvinnan i prostitution som en självmedveten och stark individ som i trots

mot horstigmat går sin egen väg. Alltid dessa oförenliga svar! Debatten är förbluffande ohistorisk. Samtidigt är paradoxalt nog historien alltid närvarande som något slags alibi. Påståendet att »prostitution är världens äldsta yrke» är ett återkommande argument för att den alltid kommer att finnas.

Från 1700-talets stad finns inte något självklart material om man vill utforska tidens kommersiella sexualitet. Det finns ingen statistik, inga utredningar, inga arkiv från myndigheter eller räddningsinsatser. Prostitution var inte definierat som vare sig en juridisk kategori eller en handling. Ordet var inte ens i bruk. Som forskare är man utlämnad till arkivens fragment och spår efter den kommersiella sexualitet som trots allt fanns. För det gjorde den väl? För att finna samband måste man ta sig ner på gatan, in på krogar, in i jungfruburar, spinnhus och till teaterscener. Man måste finna platserna där handeln ägde rum och närma sig människorna den berörde. Det förutsätter en mikrohistorisk ansats och ett individnära perspektiv.⁴

Men det är svårt att nå 1700-talets människa. Kanske beror det på att hon gömmer sig bakom sina masker; sirligheten i en mans lockade peruk och sminkade kind, en kvinnas vitpudrade dekolletage, moucher och minspelets gåtfulla teckentydning. Kanske beror det också på att bilden av henne är så intensiv och så splittrad på en och samma gång. 1700-talet har uppfattats som en tid då erotiken stod högt i kurs och den prostituerade kvinnan kunde vinna anseende, frihet och makt – men också som en period präglad av den mosaiska rättens stränga tukt och förmaning. De stereotyper historien lämnat oss med är svåra att tränga bakom. Man kan inte förlita sig på det som man redan tycker sig veta. Som en antropolog på fältarbete i en främmande stad har jag fått »strosa runt på måfå» för att bekanta mig med tiden, platsen och människorna. Handlingar från ett antal fall som rör Helena Catharina Bohman erbjuder ett nyckelhål, ett koncentrat av det förflutna, men har också krävt att jag hämtat jämförande uppgifter från en stor mängd

andra rättegångshandlingar, främst från Stockholms kämnärsrätter, men även från kanslikollegium, poliskammare, slotts rätt och rådhusrätt. Rättegångsprotokollen kompletteras med en mängd andra källor – från mantalslängder, kronotaxeringslängder och bouppteckningar, kommerskollegiums handlingar och protokoll och stadsvakternas rapporter till dagböcker, vetenskap, skönlitteratur och konst, memoarer och brev, skvallerkrönikor, skälmstycken och groteskt hatiska hordikter.

Historiefilosofen Paul Ricœur talar i *Minne, historia, glömska* om »skalvariationer», vikten av att som historieforskare röra sig på olika nivåer i material och analys. Han liknar historien vid en karta, där olika skalor får forskaren att upptäcka skilda saker.⁵ Med inspiration från Ricœurs pläderande för skalvariationer tänker jag mig arbetsprocessen metodologiskt som en graf, där den ena axeln i modellen illustrerar skalnivåerna, för forskaren motsvarande skilda perspektiv och – i viss mån – också skilda materialkategorier, från kvantifierbara källor till individnära material.⁶ Samma historiska epok eller händelse kan få skilda tolkningar och tyngdpunkter beroende på val av skala: om vi väljer att berätta historien ur berörda människors perspektiv eller utifrån en högtflygande skala som ritar upp samhällliga ideal, idéer och händelseförlopp. Min strävan är att göra kartan flerdimensionell; att komma ner på gatan, öppna dörrarna till husen och gå in, men också att lyfta blicken och försöka se strukturer och mönster. För att parafrasera antropologen Clifford Geertz: etnologer studerar inte städer, de studerar i städer.⁷

Modellen har ännu en axel, och den menar jag anger analysens djup. Med inspiration från Roland Barthes metod för att analysera reklamfotots budskap vill jag urskilja tre nivåer i analysen av källmaterialet.⁸ Jag har valt att kalla dem den narrativa nivån, den kommunikativa nivån och den konnoterande nivån.^{9, 10} Den narrativa nivån berör det omedelbara budskapet i källan, och är en ofrånkomlig utgångspunkt för varje kulturvetenskaplig analys. Som fältarbetare i

det förflutna måste man först bygga upp de världar man avser att undersöka. De finns inte där för forskaren att upptäcka och förnimma.¹¹ Med hjälp av den narrativa nivåns återgivande av detaljer ur de brottstycken av levt liv som sparats åt eftervärlden genom slump eller beräkning kan man skapa sig en rumsuppfattning och en känsla för den tid och de människor man avser närma sig. Det möjliggör en mer mångtydig berättelse, där maktrelationer avspeglas på individnivå och ger utrymme för fler röster.¹²

Men frågeställningarna syftar till något utöver en kartläggning, en rekonstruktion eller en beskrivning av hur sexhandeln i 1700-talets Stockholm såg ut. Det är inte min avsikt att endast använda källorna som en faktabank för att berätta en historia. Få tillskrivna identiteter är så socialt stigmatiserande och över tid så beständiga som »horans». Det är en sanning som bestått genom århundraden, trots omvälvande förändringar i lagstiftning, moral och rådande normer kring könslivet och dess lagar. Motsatsparet modern/hustrun/madonnan–horan tycks återskapas av varje samhällsform i den västerländska historien. Vad jag vill är att försöka förstå »horans» sociala och kulturella roll och hur den hänger samman med den kommersiella sexualiteten.

Den narrativa nivån i analysen är därför en utgångspunkt snarare än ett mål. Den ger oss skärvor och fragment av det förflutna som beskriver *vad*. Men att finna svar på frågan *vad* är en startpunkt, inte ett kunskapsmål. Jag vill undersöka vad mamsell Bohmans fall kan berätta om hur »horan» och det stigma som omger henne hänger samman med andra samhälleliga förändringar. Med frågorna *hur* och *varför* försöker jag nå andra nivåer i analysen och bidra med kunskap om hur och varför det specifikt kvinnliga stigmat bestått genom seklen.

Den andra nivån på axeln rör detta *hur*. Jag kallar det den *kommunikativa nivån*. Den ställer frågor kring materialets tillkomst och mottagande, och berör den *situationella kontexten* – det omedelbara sammanhang i vilket materialet uppstått och det sammanhang i vilket

det mottas. Vems röst berättar? Till vem riktar den sig? Vilken relation har beskrivaren till det beskrivna? Är den berättelse som återges på den narrativa nivån byggd på minnen, på vittnesmål, återger den andras berättelser eller egna upplevelser? Talar den om hur saker är eller om hur de borde vara?

Det är viktigt att skilja mellan »horan» som föreställning och idé och de människor som avkrävs identifikation med den tillskrivna rollen. Min ambition är att göra historia som tillerkänner subjekten handlingskraft och förmåga till reflektion, och inte reducerar dem till en odifferentierad massa utan enskilda röster och ansikten. Därigenom hoppas jag också kunna nå kunskap kring förhållandet mellan å ena sidan lagstiftning, samhällsnormer och genusordningar och å andra sidan enskilda individers aktörskap.

För att nå kunskap om den relationen krävs att man tar analysen till en djupare nivå. Jag kallar det den *konnoterande nivån*. Den rör det outtalade och det kulturella plan som inte omedelbart avslöjar sig i ett material, och förutsätter en omfattande kunskap om det sociala och kulturella sammanhang som materialet är en del av: samtidens syn på manlig och kvinnlig sexualitet, på befruktning och sjukdomar, rent och smutsigt, moral och omoral. Men där kan också finnas samband som inte ter sig alldeles självklara till en början, eller som vi blir blinda för därför att vi läser materialet utifrån vår samtids perspektiv. För att nå den konnoterande nivån måste man ta två övergripande och med varandra sammanlänkade tillvägagångssätt i bruk: kontextualisering och sökande efter ledtrådar.

För att lära känna 1700-talets stad, för att jag ska kunna ta mig ner på gatan och in genom dörrarna, räcker det inte att närläsa de rättegångsprotokoll som rör mamsell Bohman. Jag måste också bekanta mig med samtidens press, söka i bildkonst och samtida debatt, tröska igenom skvallerkrönikor, dagböcker, brev och memoarer. Kort sagt: för att nå djupet måste man ha bredden. Jag vill påstå att de rent av står i proportion till varandra: ju djupare man vill tränga ner i ett material och avtäcka nya lager av kulturell mening,

desto mer måste man känna till om det samhälle man studerar.¹³ Det förutsätter de skalvariationer Ricoeur talar om. För att nå längst ner i analyslagren, till den konnoterande nivån, bör man inbegripa skalans hela spektrum. 1700-talets handel med sexuella tjänster blir knappast begriplig om vi inte också förstår dess kontext, dess större sammanhang.¹⁴

Carlo Ginzburg talar i sin essä »Ledtrådar» om hur de till synes små och likgiltiga detaljerna kan vara ledtrådar till djupliggande och betydelsefulla förhållanden.¹⁵ Med utgångspunkt i den individuella erfarenheten eller den specifika händelsen kan man finna ledtrådar som leder till förnyad kunskap om en särskild tid och en särskild plats. Ledtrådar är beroende av forskarens frågor och problematiseringar. Det kan vara en detalj: ett ord, ett ting, en idé eller en företeelse som är frekvent förekommande på skilda nivåer i samhället. Det kan röra sig om en företeelse som ådrar sig mycket uppmärksamhet, som väcker debatt, starka känslor och en mängd konnotationer.¹⁶ Ledtråden är laddad med kulturella innebörder och skvallrar om kulturens organisering. Begreppet ledtråd syftar också framåt: en trådande ska nystas på, den leder oss vidare in i okända världar och skapar nya meningssammanhang.

Att söka ledtrådar ger en hanterbar och avgränsad ingång i materialet, som sedan kan följas till skilda skalor. Metoden förutsätter, precis som Michel Foucaults genealogi, en historieskrivning som »går på skrå» genom det förflutna och tillåter skiftningar i perspektiv och skala genom ledtrådar ur skilda källor, från lagstiftning, förordningar och rättsprotokoll till vetenskapliga texter, pamfletter, sedelärande berättelser och tidningar, dagböcker, memoarer, smådesteckningar och folkliga nidvisor.¹⁷ Genom ledtrådar och skalvariationer skapas en kontext som utgår från det lilla livet, men som sätter materialet i perspektiv, ställer olika material mot varandra, kanske finner oväntade sammanhang och nya tolkningar.

I det följande rör vi oss genom jungfruburar och utvårdshus, från slottets salar till spinnhusets armod, mellan upphöjdhet och yttersta

förnedring. Bokens disposition följer i stort de ovan beskrivna nivåerna och frågorna *vad*, *hur* och *varför*. I denna bokens första del återger jag mamsell Bohmans fall så långt som källorna tillåter oss att följa henne och hennes berättelse. I bokens andra del, »Bland dessa Sodoms murar», undersöker jag förutsättningarna för mamsell Bohmans fall och handeln med flickor och kvinnor i 1700-talets stad genom att följa fallets ledtrådar till fler sammanhang och vidga kontexten. I vad för sorts stad utspelade sig flickan Bohmans fall? Hur organiserades handeln med sexuella tjänster? Vilka människor, platser och praktiker gjorde den möjlig? I en sista del, »Horstigmat – en beständigt föränderlig historia», går kontexten utöver det geografiskt och tidligt avgränsade rum där mamsell Bohmans historia utspelade sig. Här beskriver jag de horstigmats praktiker som materialet berättar om. Genom jämförelser med den reglementerade prostitutionen under 1800-talet karakteriseras 1700-talets särdrag, och jag gör en diskussion om såväl stigmates beständighet som dess föränderlighet i en jakt på svar på frågan *varför*. Hur kan det komma sig att horstigmat är så envist? Så ihållande? Så anpassningsbart och samtidigt så ihärdigt i sitt fördömande av vissa kvinnor? Strävan är att kunna uttala sig om samhällseliga förändringar. Utgångspunkten är den mänskliga erfarenheten. Det är den som ger historien liv.

De sällsamma ögonblick då man tycker sig ana människan bakom masken är ren magi; ett bultande hjärta, ett sjudande blod på sköra blad. Och plötsligt finns igenkännanden i främlingskapet, paralleller till vår egen vardag och insikter som sätter vår tid i förbindelse med det förflutna och gör den mer begriplig.

Det ger en historia som man kanske kan frestas att läsa som kuriosas, som ett sidospår till den verkliga, stora historien. Men jag vill hävda att det är en historia som påverkar oss alla. Det är också en historia som i hög grad är oberättad, eller reducerad just till något att förfasas över eller gotta sig åt, som ett destillat av verkligheten där bara det mest extrema lyfts fram, ofta för att understryka en redan fastslagen världsåskådning. Det är också en historia som vänder upp och ner på mycket av det jag trodde mig veta om handeln med kroppar och kön i 1700-talets stad.

En sak står klar: *horstigmat föregår prostitutionen*. Prostitution är en produkt av ett mångtusenårigt horstigma. Stigmat är en förutsättning för den handeln – inte ett resultat av den. Det är inte en utgångspunkt för min forskning. Det är inte en tes jag driver. Det är inte följden av ett politiskt eller ideologiskt ställningstagande. Det är en insikt som har kommit till under arbetets gång. Det kan tyckas vara en banal slutsats, ett simpelt resultat. Men det är en insikt som har vittomfattande konsekvenser för hur man ser på prostitution. Historien är viktig för den förståelsen.

Men än så länge, just i det ögonblick då vi kliver ner i historien, är Lena Cajsa Bohman i sin faders medvetande bara på väg att glida ur hans grepp, en flicka som kräver tukt och förmaning.

Mäster Bohman fortsätter Brunnsbacken ner mot torget. Nedanför honom sjuder den vattenomflutna Staden av liv. Stadsholmen, staden mellan broarna, är fortfarande den egentliga staden. På de uråldriga malmarnas höjder i norr och söder är bebyggelsen ännu begränsad. Södra malmen skiljs från staden där Mälarens söta vatten rinner ut i Östersjön. Slussen byggs om; åtminstone har man börjat riva den gamla för att ge plats för Christopher Polhems sluss med två broar. Kring lastplatserna vid hamnen ljuder hammarslag och rop, kärror slamrar över gatstenar, block och taljor gnisslar. Tiggare och gatpojkar, strykarhundar och lösdrivare släpar sig fram där nere i grändernas skuggrika schakt. Över torgen bär pigorna ämbar med vatten, från vagnar på höga hjul betraktar stadens potentater det brokiga folklivet och under vägbankens damm har de törstiga redan krupit ner i krogrummens dunkla svalka.

Vid Södermalmstorg är det slammer mot kullerstenar, ropande månglerskor och lukt av hav. I pustar väller stanken in från avskrädeshögar och avfallet vid Slussens slakthus, som jäser under en svärm av flygfän och skrånande måsar. Vattnet brusar under slussbron, solen blixtrar i fönstren på Skeppsbrons barockfasader.

Utblick över Brunnbacken av Johan Sevenbom 1773. Sevenbom (1721–84) fick under 1760-talet uppdraget att dokumentera Stockholms förändringar. I femton målningar avbildade han naturtroget och detaljrikt både den byggda miljön och stadens folkliv. Till höger i bilden syns Södra stadshusets norra flygel. Stadshuset uppfördes 1663. Under 1740-talet huserade ryska handelsmän i den ena flygeln. Byggnaden rymde bland annat hallrätten, stadsgårdshäktet, en anatomisk teater och krogen Södra stadshuskällaren. Idag inrymmer byggnaden Stockholms stadsmuseum.

Djurgården och Skeppsholmen ligger smaragdgröna i dis av solljus och vattenrök, omflutna av glittrande vatten med en skog av master i hamnen och på Strömmen. Staden är gyckel och skådespel, frustande livsberusning och hjärtslitande sorg.

Södra stadshuset höjer sig respektingivande i solen. En trappa upp ligger Södra förstadens kämnärsrätt.¹⁸ Stora fönster släpper in ett dammigt sommarljus. Rättens ledamöter är samlade när Bohman, beslutsam men bävande, kan vi förmoda, kliver in från förmaket. Lena Cajsa hämtas in från civilarrestrummet för kvinnor.¹⁹

Mamsell Lena Cajsa Bohman inför rätta

Nu stod hon där, inför sin far och rättens höga herrar, kämnärerna Ziervogel, Kamerker och Spak och notarien Petter Leijell.

Så vem var hon?

Av sina närmaste kallades hon Lena Cajsa. För enkelhetens skull är det vad också jag kallar henne hädanefter. Vid 17 års ålder bodde hon ännu hemma med sin far snickarmästaren, sin mor Maria Holmdahl och tre syskon. Hon kunde sy, läsa och skriva. Familjen Bohman levde drägligt och kunde unna sig vissa extravaganser. Vackra möbler och speglar på väggarna hade de sannolikt; det är inte omöjligt att hemmet användes för att visa prov på snickarmästarens hantverkskicklighet. Mäster rökte pipa, och både han och hans hustru bar peruk. I huset fanns också en dräng, en piga och tre gesäller. Det var ovanligt att lärlingar och gesäller bildade egna hushåll. I stället levde de med sitt husbondfolk. Inkomster fick Bohman också från ett par hyresgäster. En av dem var informator. Kanske undervisade han barnen Bohman.²⁰

Lena Cajsas vardag var troligen fylld av småborgerliga hushållsbestyr och plikter, kyrkobesök, föräldrars och tjänstefolks vakande ögon och småsyskons käbbel och lek. Förmodligen delade hon rum och kanske också bädd med något syskon. Hemmet var inte stort och det rymde många människor. Sällan fanns någon vrå att vara ensam i. Huset på Hornsgatan skulle kunna illustrera det framväxande borgerskapets strävsamma och sparsmakade idyll. Men där fanns sprickor i fasaden. Sedan pingst hade den tonåriga dottern i huset blivit allt mer trotsig. Hon hade stannat ute sent om kvällarna. En natt, vid midsommar, kom hon inte ens hem. Till föräldrarna hade hon sagt att hon besökt herr bankkommissarien Eld, som var vän till familjen. Den historien höll inte länge; mäster Bohman hade fått klart för sig att Lena Cajsa inte alls varit hos herr Eld. Dessutom hade han nåtts av rykten att dottern börjat springa hemma hos den för liderligt leverne misstänkta Lovisa von Plat. Nu var han orolig att flickan skulle förledas till otukt. Dessutom var hon rent av hotfull

hemma, berättade Bohman. Enligt protokollet knäppte hon med fingrarna framför sin far – man föreställer sig en retlig och respektlös gest rätt upp i ansiktet på husets överhuvud. Det var inte utan risk för liv och lem han och hustrun försökte avhålla dottern från att ränna ute.²¹ Kanske var det också flickan Lena Cajsa som ett år tidigare i samma rätt dömts för att ha slagit sin mor? Fullständiga protokoll saknas, så säkert kan vi inte veta. I alla händelser hoppades Bohman nu att stadsfiskalen vederbörligen skulle tukta flickan, då hans faderliga aga inte tycktes räcka till.

Hur hon själv kände när hon stod där inför rätten med sina höga herrar är svårt att få grepp om. Var hon rädd? Skamsen? Kände hon uppgivenhet, ilska, ånger? Trots?

Till en början nekade Lena Cajsa till alla anklagelser. Hon tycks varken ha varit botfärdig eller intimiderad av männen i rätten.²² Hon hade ju inte alls varit olydig. Jo, jungfru von Plat hade hon besökt – men bara för att be henne om hjälp att skaffa en tjänst till hösten. Det hade von Plat också lovat, hos en baron von Kurck. Den natten då Lena Cajsa inte kommit hem hade hon vid tio på kvällen funnit porten låst och blev därför tvungen att ta husrum hos von Plat. Nu bad hon att få bli utsläppt ur arresten. Men mästern Bohman var styvnackad. På midsommaraftonen hade hon visat sig »otidig med ord och åthävor» – och utanför porten hade von Plat själv stått och väntat. Trots att Lena Cajsa nekade förde vaktmästaren henne tillbaka till arresten.

Den 3 juli sammanträdde Södra förstadens kämnärsrätt åter i fallet Lena Cajsa Bohman. Den här gången var tonen hårdare. Stadsfiskalen Hans Christophersson Liedberg hade inställt sig. Han började med att fråga hur Lena Cajsa först hade kommit i bekantskap med Lovisa von Plat. Och Lena Cajsa berättade:

Vid sistlidna pingst hade hon fått löfte av sina föräldrar att gå och lyssna på en konsert på Slottet – troligen någon av de halvt offentliga konserter som ibland hölls i stora galleriet. Mästern Bohmans gesäll – en karl med det märkliga namnet Fyrlo – skulle följa henne dit. När

paret kommit ner till Staden kom gesällen på andra tankar. Skulle de inte i stället kunna besöka en krog han kände till på Swartmangatan, där det både spelades musik och dansades? Jo, så fick det bli.

Kanske var det i krogen Hwita björns valv som Lena Cajsa steg ner, den där vårkvällen 1747, i dunkel och os och stim bland medeltida tegelmurar. Den liknade nog många andra av de över 700 etablissemang som fanns i Stockholm. Kroglokalerna var ofta föga upplysta och rymde flera mindre rum. Rökigt var det alldeles säkert; kritpipor var populära och rökandet tilläts endast på lokal och i hemmen. På gator och torg var det förbjudet. Eldstaden gav värme och ljus, en griffeltavla annonserade utbudet av salt sill, öl och brännvin.

Här satt säkert sällskap som både drack och åt – ofta åt även fattigt folk på lokal. Krogen var för många vardagliga platser dit man slank in för morgonsupen – de öppnade tidigt – eller kvällsmålet. Det var också en plats där man dansade, slogs och roade sig; en fristad undan husbönder och en usel hemmiljö.²³ Helt säkert var det heller ingen nykter tillställning. Bellmans skaldande till rusets och lättsinnets lov har färgat eftervärldens bild av 1700-talets stockholmare som ett supande och förkommet släkte. Samtida ögonblicksbilder ger syn för sägen. Hög som låg super, män och kvinnor, präster, adel, borgare och bönder – till och med barn, om man får tro den polske historikern Jan Baptist Albertrandy. Han förfärades över stockholmarernas alkoholvanor när han 1789 besökte den svenska huvudstaden.²⁴ Årstafruns dagbok ger även den en god inblick i fylleriets avigsidor.²⁵ Gårdens drängar och pigor super, spyr och sover ruset av sig, ständigt smålulliga eller pinfulla, grälsjuka och oregerliga – och Märta Helena Reenstiernas egen son Hans Abraham är lika svår på flaskan som tjänstefolket.

Musik och dans var också vanligt på krogen. Kringströvande musikanter med flöjt, fiol, valthorn och oboe spelade på improviserade baler. Redan vid nio på kvällen, då brandvakten slog på trumman, skulle porten stängas.²⁶ Spel och drickande fortsatte nog så ofta bakom nerdragna rullgardiner och stängda fönsterluckor, just som

det sannolikt gjorde på Swartmangatan den där vårvällen 1747. Tveklöst fanns en kulturell föreställning om kvinnans breda väg till undergång, via lösa förbindelser och liderlighet, som förknippades med stadens offentliga rum; med krogliv, baler och maskerader, med stadens blandning av nöjen och hets. Varningar fanns det gott om.

Icke desto mindre – eller kanske snarare just därför – utövade krogbalen en lockelse också på en flicka som Lena Cajsa Bohman. Trängsel och svett, tät rök och hetsande musik, förflugna händer och närgångna blickar. På krogen fanns unga pojkar och vuxna män, män i uniform och män med pengar i näven, druckna män, stojande, rusiga. Äventyr, uppror, dallrande längtan eller bekräftelsebehov; det kan ha funnits många skäl för en borgarflicka att gästa krogen, trots att hon riskerade sitt rykte och sin dygd. Vi vet inte hur Lena Cajsa Bohman tänkte den där kvällen i juni då hon följde gesällen Fyrlo till Swartmangatan.

Eller var det han som följde henne? En rätt främmande fågel måste hon i alla händelser ha tett sig som. En främmande fågel, och en intressant bekantskap för Lovisa von Plat.

Lena Cajsa hade känt igen henne där på krogbalen, berättade hon för rätten. När hon var liten brukade von Plat nämligen besöka de ryska kavaljerer som bodde på samma gård som Bohmans. På balen hade de kommit att prata. Lena Cajsa hade nämnt att hon gärna ville ha plats hos något herrskap till hösten, och von Plat hade bjudit hem henne till sin bostad i Tyska skolhuset.

Rätten lyssnade, notarien antecknade. Vad hände där då, undrade stadsfiskalen. Hade von Plat förlätt Lena Cajsa till köttsligt umgänge med några manspersoner? Till en början nekade Lena Cajsa. Men ganska snart började hon erkänna. Hennes bekännelser överträffade sannolikt med råge faderns värsta farhågor.

Lena Cajsa Bohmans beteende i domstolen förbryllar, hennes svar väcker frågor. Hon ska komma att dyka upp i flera fall inför rätten, i olika mer eller mindre besynnerliga sammanhang. Genom de glimtar av Lena Cajsas erfarenheter som hennes vittnesmål erbjuder kan vi faktiskt följa henne livet igenom.

Rannsakningarna med Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat påminner i stycken om en teaterpjäs; dramaturgin, rollspelen, de imaginära maskerna finns där. Att det fanns åskådare i salen visar rättegångsprotokollen. Hur många grannar, vänner, bekanta och nyfikna stadsbor som befann sig i rummet vet vi inte. Det var ett kittlande ämne som avhandlades, säkerligen lockade det en del intresserade kvinnor och män.

Etnologen Inger Lövkrona bekänner sig i boken *Annika Larsdotter – barnamörderska* till en kunskapsrealistisk historiesyn som jag sympatiserar med.²⁷ Det innebär att de händelser som rättegångarna eller andra material hänvisar till betraktas också som fysiska, psykiska och sociala erfarenheter. Dessa kan visserligen bara nås via berättelser om dem – berättelser som därtill är återgivna i den mycket speciella situation som en rättegång innebär, och nertecknade av en notarie. Protokollen är långt ifrån några återspeglings av de erfarenheter de berättar om. Ledamöterna vid Södra förstadens kämnärsrätt strävar efter att reda ut sanningen om Lena Cajsa Bohmans fall. Har hon bedrivit otukt? Har hon gjort sig skyldig till lönskaläge? Mitt uppdrag är inte att skilja sant från falskt i den meningen. Inte desto mindre är de detaljkunskaper som framkommer genom mamsell Bohmans fall intressanta, därför att de berättar om miljöer och förfaranden som annars inte framkommer.

De detaljer och vardagliga företeelser som i rannsakningarna lyfts fram kan bidra till att rekonstruera den försvunna värld som var Lena Cajsa Bohmans. Vittnen hörs i omgångar och Lovisa von Plat håller själv sina försvarstal. Bevismaterial som brev och skrivelser läses ibland upp, och är då citerade i protokollet. I några fall finns originalen bevarade i en särskild mapp för bilagda handlingar. Berättelser och vittnesmål styrs av stadsfiskalen och återges av notarien. Det är notarien som väljer vad som ska dokumenteras och hur. Det är hans språk och tolkningar av vad som sägs som protokollet återger. Antipatier och lojaliteter kan ibland lysa igenom. Emellanåt kan man ana sig till att notarien är trött eller upprörd. Men protokol-

len är ändå dialogiska i den meningen att de rymmer motstridiga perspektiv och flera röster.²⁸

I vissa stycken redogör de rent faktiskt för en dialog. I långa avsnitt citerar skrivaren en diskussion som böljar fram och tillbaka, där såväl svarande som kärande, vittnen och rättsens ledamöter tycks föra en relativt fri diskussion. Alla parter bryter ibland in och för sin talan. I protokollen kan man därför också finna spår av den unga mamsellens egen röst – om än tolkad genom skrivarens kulturella raster och penna, och anpassad till den mycket speciella situationen i en rättegångssal.

De kvinnor som stämplats som horor har sällan haft någon egen röst i de historiska källorna. Får vi alls fatt i deras erfarenheter är det i allmänhet indirekt, genom beskrivningar i rättegångsprotokoll, genom skvallerkrönikornas sladder, dagböckernas bekännelser och ögonvitnesskildringar. Ibland är det en frustrerad hyresvärd som lånar oss sina ögon, ibland en lagens väktare eller en vän till familjen som vill uppfostra eller bestraffa. En annan gång är vi hänvisade till att följa en självutnämnd donjuan i hälarerna. Vad källorna kan berätta, vilka frågor som är möjliga att ställa till dem, avgörs av vem som för pennan och genom vems ögon vi betraktar händelser och miljöer. Å andra sidan är det just de betraktelserna jag vill komma åt: hur olika institutioner, grupper och individer skapar, upprätthåller och någon gång reser motstånd mot det stigma som inskräper en värderande skiljelinje mellan kvinnor.

I arbetet med att förstå hur människor hanterar den verklighet de lever i, och hur denna verklighet ter sig, krävs föreställningsförmåga, inlevelse och en öppenhet för det oväntade. Sociologen C. Wright Mills myntade uttrycket »the sociological imagination» för den föreställningsförmåga som hjälper forskaren att binda samman biografi och historia genom att länka den enskilda individens erfarenhet till övergripande strukturer.²⁹ I boken *The ethnographic imagination* bygger etnografen Paul Willis vidare på Mills begrepp, och lägger till »vardagens kultur» som en länk mellan individ och struktur.³⁰

Antropologen Michaela Fenske manar i essän »Micro, macro, agency» till ett anammade dels av den kreativa process som tolkande och skrivande innebär, dels av den ofrånkomliga subjektiviteten.³¹ Att känna för eller med sina informanter kan ses som ett instrument för förståelse snarare än som ett hinder för saklighet och stringens – även i ett mystifierat, stundtals frustrerande och bitvis berusande fältarbete i det förflutna.

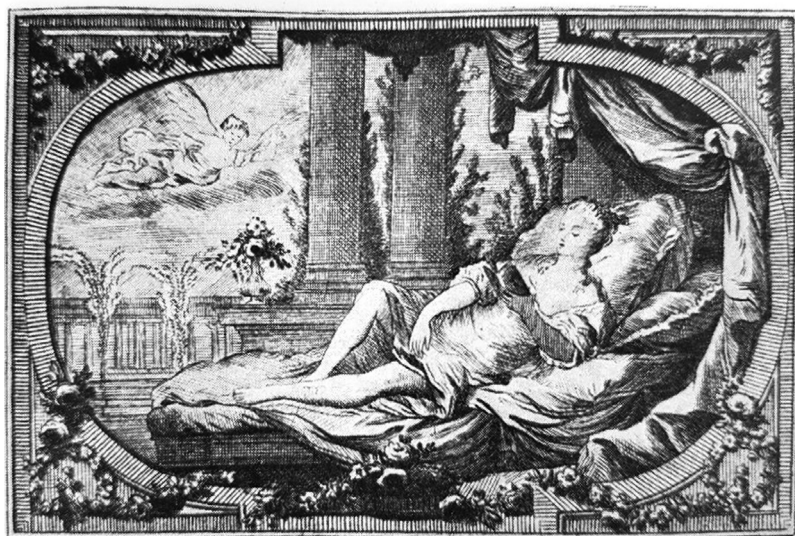
Historia som perspektiv, myt och alibi

Prostitution måste förstås utifrån sitt historiska och kulturella sammanhang. Det är en insikt som ofta används för att relativisera samtiden, ibland som ett slags verktyg för att historiskt separera prostitutionen från horstigmat. En historisk epok eller en främmande plats kan då få exemplifiera hur handeln med kroppar och kön inte alltid varit kopplad till horstigmat; från förhistorisk tid, då helig prostitution sägs ha gjort horan till en gudinna eller prästinna, via grekiska hetärer till 1700-talets mätresser vid de kungliga hoven. Med en sådan ursprungsberättelse beskrivs horstigmat som ett tämligen nytt fenomen, besläktat förvisso med det moralistiska och sexualfientliga hat mot horan som historien igenom underblåsts av religiösa fundamentalister och sedlighetsförkunnare, men egentligen närmast som en produkt av 1900-talets feminister och abolitionister.

Under 1960- och 1970-talen gjordes ett antal försök att ta ett helhetsgrepp om prostitutionens historia. I boken *The idea of prostitution* skriver Sheila Jeffreys utförligt om hur prostitutionens historia beskrivits på skilda sätt beroende på författarens utgångspunkt och agenda.³² Fernando Henriques teorier om hetärernas upphöjda status i det klassiska Grekland vann stor spridning då boken *Prostitution and society* kom 1962. Hetärerna, menade han, var utbildade, fria och respekterade, och umgicks i kretsar med politiker och konstnärer. Den historieskrivningen har upprepats och återanvänts många gånger, trots att den har reviderats av andra forskare. I boken *The*

oldest profession från 1967 beskrev Lujó Basserman prostitutionen som en grundläggande och integrerad del i mänsklighetens urbana liv. Ronald Pearsalls' *The worm in the bud* från 1969 ville göra upp med den viktorianska dubbelmoralen och framställde det sena 1800-talets prostitution som en frigörelse från fattigdom och smuts för unga arbetarklasskvinnor. Nickie Roberts syfte med boken *Whores in history* från 1993 var att återuppväcka en förfluten tid präglad av sexuell frihet, en guldålder då den prostituerade var respekterad, sublim och stod i förbindelse med högre makter. Hon fann den i ett avlägset matriarkat. Med patriarkatet kom enligt Roberts horstigmat. Roberts framhävde också 1700-talet som ett exempel på en epok då prostituerade kunde vinna respekt och makt genom sitt inflytande över mäktiga män och frihet från kvinnans vanliga ok av barnafödande och hushållsarbete.

»Mätressen», den prominenta 1700-talsmannens erkända älskarinna, kan sägas vara sinnebilden för den frigjorda »horan», som

Läsande mätress ur Magnus Jacob Crusenstolpes skvalerbaserade romanserie från 1840-talet, Morianen, eller Holstein-Gottorpiska huset i Sverige.

läser politiska pamfletter samtidigt som hon lättjefullt utsträckt i bu-
doiren läppjar på vin och frossar i bakelser, uppassad av tjänstefolk
på något residens i stadens utkant.

Men tidigmodern tid har också använts som exempel på det mot-
satta: som en epok präglad av fördömande sexualmoral. Så pekar till
exempel idéhistorikern Susanne Dodilletts avhandling *Är sex arbete?*
från 2009 ut Sveriges lutherska historia och den mosaiska lagens
fördömande av sex utanför äktenskapet som grund för den svenska
sexköpslagen som 1999 för första gången någonstans och någonsin
kriminaliserade sexköp men legaliserade säljande. Tysklands lega-
liseringspolitik menar Dodillet grundades på sexarbetarnas egna er-
farenheter, medan den svenska sexköpslagen utgick från en grumlig
moralistisk och sexualfientlig hållning förklädd till feminism.³³

Historien, kan man konstatera, har använts godtyckligt och
knapphändig för att ange belägg för forskares egna övertygelser.
Det är ett historiebruk som knappast är förenligt med insikten om
att prostitution bör förstås utifrån sitt kulturella och sociala samman-
hang. Könshandeln framstår snarare som en historiskt oföränderlig
handling som samhället förhåller sig till på olika sätt. Men de egypt-
tiska tempelhororna levde i en annan verklighet än de registrerade
byråkvinnorna i 1800-talets London, och den kungliga mätressen
i 1700-talets Paris ingick i ett annat sammanhang än kvinnan på
bordellen i Pompeji. På senare år har en mindre entydig bild av pro-
stitutionens historia lyfts fram av forskningen. Den norske historikern
Nils Johan Ringdal tog 2003 ett helhetsgrepp på sexhandelns histo-
ria i boken *Love for sale. A world history of prostitution*.³⁴ Från Gilgamesh-
eposet via Gamla testamentet och medeltida badstugor till dagens
red-light-districts i städer där prostitutionen avkriminaliserats ana-
lyserar han såväl myter som historiska källor i syfte att belysa hur
skilda samhällen behandlat sexhandeln och den säljande, kvinnliga
parten. Den ambitiösa antologin *Selling sex in the city. A global history of
prostitution, 1600s–2000s* samlar artiklar om fler än 20 städer världen
över som varit beryktade för sin synd under en period av 500 år, från

Sydney till Casablanca, från Chicago till Stockholm. Antologin erbjuder en bred förklaringsgrund till den mycket föränderliga handeln med sex. Här behandlas såväl kvinnors levnads- och arbetsvillkor, manöverutrymme och agens som de stora strukturernas inflytande: nationalstaternas bildande, urbanisering, imperialism, kommunikationernas utveckling, kolonisering, industrialisering, handel och krig.³⁵ Ekonomhistorikern Yvonne Svanström ger i antologin en överblick över prostitutionen i Sverige under 400 år, och betonar de omfattande förändringar av politiska och ekonomiska förutsättningar som seklen burit med sig, från ett strängt religiöst, patriarkalt samhälle präglad av krig, till en sekulariserad nationalstat med jämställdhetsideal och en lång period av fred.³⁶ En aspekt som blir tydlig med det långa tidsperspektiv som *Selling sex in the city* begagnar är hur innebörden av såväl begrepp som handlingar förändras över tid.

Medan ordet hora har en mångtydig bakgrund som kan sökas tillbaka till förhistorisk tid, är ordet prostitution av betydligt yngre datum. I Storbritannien användes det i officiella dokument första gången 1822, i en lag som riktade sig mot vagabonderi, oordning och dagdriveri.³⁷ Även i Holland saknas ordet prostitution i äldre källor. Hor var det begrepp som användes som verb långt fram i tiden. Inte förrän under senare delen av 1800-talet började ordet prostitution användas som verb. I Sverige dyker orden prostituerad och prostitution upp först kring mitten av 1800-talet, då de lånades in från franskan. Det första belägg jag kan hitta i tidningar är i *Dagligt Allehanda* från den 17 juli 1827, i en artikel om »mulatternas» olyckliga förhållanden på Jamaica. Lagarna medförde enligt artikeln att »de brunas döttrar förföras att i ett slags prostitution lefva med de hvita», då de inte sågs som lämpliga för äktenskap. Därefter följer endast enstaka exempel fram till 1850-talet, då ordet prostitution börjar användas mer frekvent i pressen. Från mitten av 1800-talet fram till 1860 förekommer ordet mellan två och tio gånger per år i de större dagstidningarna. Från 1860 dyker det upp omkring femton gånger per år, för att därefter öka ganska markant. År 1888 skrevs

om prostitution 54 gånger i pressen. Prostitutionens reglementering hade då väckt livlig debatt.³⁸

Med begreppet prostitution följde en reglementering av sexhandeln, även den med inspiration från de stora städerna på kontinenten, främst Paris, och från London.³⁹ Reglementeringen skilde ut en grupp kvinnor som en alldeles särskild sort, »den prostituerade kvinnotypen». Definierade, avskilda, ålagda regelbunden besiktning och särskilda ordningsregler bildade de en klass för sig och ett avsteg från den förment naturliga kvinnligheten. Den reglementerade prostitutionen sågs som ett nödvändigt ont. Den beskrevs av förespråkare som en lösning på hotet från en undertryckt manlig sexualitet, snarare än som ett problem i sig. Prostitutionen var en »sädesklosett» för uppsamling av både drifter och smittor, jämförbar med stadens kloaker – det var en uttalad allegori. Ett problem blev handeln först när kvinnorna inte fogade sig efter det rigorösa reglementet, när de envisades med att vara människor och inte bara byråfflickor, när de syntes och hördes och störde ordningen i staden.

Prostitutionen kan sägas ha kommit till med 1800-talets växande städer, som en följd av nöd hos urbaniseringens stadsproletariat, kvinnoöverskott, trångboddhet och misär, av industrialiseringens kommersialisering och massproduktion, av den moderna stadsplaneringens vilja att rensa bort och ordna upp, av tidens vurm för hygien och rationalitet och den instrumentella syn på sexualiteten som läkarkåren torgförde. Det sexuella begäret skildes under 1800-talet ut från kärleken som en opersonlig och relationslös instinkt, som en »ejakulationsdrift» – som mannens ok och drivkraft. Inte kvinnans. Hennes sexualitet ifrågasattes, förnekades, patologiserades. Kvinnans var i stället den villkorlösa, moraliskt rena och uppoffrande kärleken – »omfamningsdriften». Särskiljande mellan rent och smutsigt, offentligt och privat, förnuft och känsla, arbete och fritid, kärlek och begär genomsyrar moderniteten. Prostitutionen institutionaliserades som en lösning på den haltande analogin. Och som en röd tråd genom de omhuldade dikoto-

mierna, som en samhällelig grundprincip, går åtskillnaden mellan manligt och kvinnligt. Den moderna prostitutionen har sina rötter i alla dessa samtidiga processer.

Reglementeringen förenade ett uråldrigt förakt för horan med den moderna tidens vurm för objektivitet, rationalism, hygien och ordning. Alla de associationerna bär ordet prostitution på. Det vore missvisande att begagna det för helt andra typer av kulturella, sociala och historiska miljöer. Idag använder många begreppet sexarbete som samlingsnamn för flera typer av kommersiell sexualitet i en strävan att frigöra sig från den historiska ballast som ordet prostitution bär på. Sexarbete antas vara ett värdeneutralt begrepp, fritt från den skymfande laddningen hos ordet prostituerad. Men sexarbete är inte ett neutralt begrepp. Det är en beteckning starkt knuten till vår egen tids tjänsteekonomi, där köparna benämns kunder och kvinnorna säljare av tjänster på en regelrätt marknad styrd av tillgång och efterfrågan. Begreppet sexarbete förutsätter en tydlig åtskillnad mellan arbete och fritid, mellan kärlek och sexualitet, uppfattningen att sexhandel är ett yrke, att man skiljer på frivillig och ofrivillig verksamhet och att man eftersträvar en normalisering av den kommersiella sexualiteten i syfte att motverka det stigma som människor i branschen drabbas av. Det är heller inte tillämpligt på 1700-talets handel med kroppar och kön.

Återstår då att använda sig av den flora av beteckningar som 1700-talets människor själva brukade för att beskriva handeln. Jag har inte kunnat hitta något enda samlande begrepp för kommersiell sexualitet. Däremot finns en mängd mer eller mindre nedsättande ord för de människor som ägnar sig åt detsamma – eller åt lösaktighet i allmänhet, med eller utan inblandning av pengar. De är alla talande nog feminina till form eller konnotation: hora, publik dam, nattlöperska, luder, löphora, sköka, liderligt stycke, horkona, gatnyf, spinnhusluder eller lös och ledig kvinnsperson. När jag använder de begreppen ställer jag mig inte bakom de värderingar de bär på. Tvärtom. Det är ju dem jag vill skärskåda.

Horstigmats primat

Hora är kanske det enda glåpord som överlevt såväl reformation och upplysning som romantik, modernitet och sexuell revolution. Då ska man komma ihåg att 1700-talet hade en närmast obegränsad arsenal av mörkfulla förolämpningar. Hundsfott, kanalj, snorslev och rackare har kommit och gått som invektiv och hån. Trots över 150 år av utveckling som medfört avkriminalisering av utomäktenskaplig sexualitet, sexuell frigörelse, feministisk kamp och jämställdhetssträvanden är det fortfarande troligt att våra döttrar någon gång möts av samma hat som våra förmödrar – alldeles oavsett deras sexuella erfarenheter, preferenser, partnerval eller klädstil.⁴⁰

Såväl floran av glåpord som segheten hos ordet hora i sig är utslag av ett stigma. Stigmatisering är ett effektivt verktyg för social kontroll. Det skiljer ut en grupp människor, definierar dem som avvikande och belägger dem med skam, skuld och utanförskap.

Ursprungligen kommer ordet stigma från grekiskan. Det betecknar märke eller sticksår, och har använts för att beskriva de kroppsliga tecken som skurits eller bränts in i huden för att varna allmänheten för den som bar märket. Under 1600-talet utnyttjades dödsdömda fångar som bödlar i Sverige.⁴¹ Genom att ta på sig uppdraget kunde man själv slippa dödsstraff. För att den fruktade och föraktade bödeln skulle vara lätt att känna igen skar man av hans öron eller brände in stadens märke på hans kropp. Andra sätt att markera en stigmatiserad identitet har varit genom särskilda kläder och kulörer. På delar av den svenska landsbygden fanns långt in på 1800-talet en motsvarighet i de särskilda huvudbonader som byhoran tvingades bära.⁴² Genom avvikande färg eller annorlunda knytning av den obligatoriska huvudschalen skildes den ogifta modern ut från andra kvinnor som ärelös, föraktlig och farlig. Kring henne drogs en rad gränser. Tabun och vidskepelse reglerade beröring, rörelse och blickar; horan fick inte titta på det nyfödda barnet, inte blotta sitt hår, inte finnas kring barn och ärbara kvinnor. I hennes närvaro kunde kornas mjölk sina, småkreaturen dö, degen upphöra med sin jäsning,

ärbara kvinnor bli ofruktsamma och småbarn drabbas av horeskåver – ofta liktydigt med den vanliga sjukdomen rakit, eller engelska sjukan, som i själva verket är en sjukdom orsakad av brist på D-vitamin. Landsbygdens horor kunde drivas ut ur den sociala gemenskapen.⁴³ Ofta har samhällets utstötta också på olika sätt associerats med varandra. Samband mellan judiskhet och prostitution har till exempel återkommit i historien.

I Venedig förknippades judarna under 1500-talet med smuts, smitta och liderlighet på ett sätt som påminner om horstigmat. Syfilis förmodades spridas antingen genom umgänge med prostituerade eller genom beröring med judar. Judarna segregerades i särskilda getton och ålades att bära gula kläder eller gula markeringar. Den starka gula färgen associerade dem med stadens prostituerade, som tvingades bära gula schalar för att de skulle vara lätt identifierbara.

Historien uppvisar många fler exempel på hur människor har stigmatiserats med påtvingade markörer. Det tydligaste och mest skrämmande är nazisternas fysiska sortering av »undermåliga» människor genom särmärken: den gula davidstjärnan för judarna, en rosa triangel för homosexuella män, brun triangel för romer och svart triangel för »arbetskygga och asociala element»: förståndshandikappade, alkoholister, tiggare och landstrykare, intellektuella, pacifister, vapenvägrare – och prostituerade.⁴⁴

Vissa stigmat har historien igenom också betraktats som medfödda eller förvärvade, som avläsbara tecken på kroppen till följd av individens föraktlighet. När häxprocesserna pågick runtom i Europa under 1600-talet sökte man på de misstänkta kroppar efter *stigma diaboli*: Djävulens märke i köttet i form av bitmärken eller såriga bröst som såg ut att ha diats av Satan själv.

Häxförföljelsernas sökande efter fysiska stigmat avtog med vidskepselns förpassande till historiens mörker. Men föreställningen om att tecken på kroppen kan förråda själsliga egenskaper har framförts också i modern tid, som vetenskap. Inte minst antropologin och kriminologin sökte med grund i rasbiologiska teoribildningar belägg för hur av-

vikande och stigmatiserade identiteter kunde avslöja sig i lemmar, ben, blod och hud. Degenerationen, det runt sekelskiftet 1900 flitigt anlitade samlingsnamnet för vad som sågs som civilisationens alla avarter i form av superi, sexuell lössläpphet, onani, kriminalitet, homosexualitet, sjuklig lättja och missbruk, yttrade sig lekamligen: kroppar sjönk ihop, förvreds, uppvisade morbida mått och märklig kroppsbe håring. Den kriminella människotypen utmärkte sig med sluttande pannor, kraftiga käkar och slö blick. Också de prostituerade blev under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal föremål för studier som sökte kroppsliga tecken på deras förfall och särprägel. Idéer om hur vandrandet längs med stadsgatorna skapade en muskulatur som liknade de nomadiserande folkens var i svang, liksom föreställningar om abnorma könsorgan, kraftig kroppsbe håring och smak för grymhet.⁴⁵

Det synliga stigmat kan således ses som antingen medfött eller förvärvat, eller medvetet tillfogas för att synliggöra en stigmatiserande roll. Ett stigma kan också vara osynligt. Sociologen Erving Goffmans inflytelserika teorier definierar stigma som ett attribut, ett beteende eller ett rykte som är socialt diskrediterande och som i andras ögon klassificerar den drabbade som på olika sätt oönskad.⁴⁶ Mellan den verkliga identiteten och den stigmatiserade identiteten finns ett glapp. Goffman skiljer också på stigmatiserade personer som är misskrediterade och de som är misskreditabla. Att vara misskrediterad innebär att man bär på ett stigma som är synligt eller på annat sätt känt av andra. Att vara misskreditabel innebär att man strävar efter att dölja sitt stigma. Övertygelsen om att andra skulle döma om de bara kände till de verkliga omständigheterna kan ge samma följder som ett synligt stigma – rädsla för att bli »avslöjad», upplevelsen av att andra pratar och dömer, uppvisar förakt eller misstro eller att man själv internaliserar stigmat, med förakt för sin egen person och självdestruktivitet som följd.

Stigmat fungerar som en social brännmärkning, som också pekar ut gränserna för det normala, önskvärda och godtagbara i ett samhälle. Effekten bygger i sin tur på att majoritetssamhället är överens om stig-

mats föraktlighet. Man kan säga att ett stigma förutsätter kulturell legitimitet. Det betyder inte att det är kulturellt accepterat; tvärtom rör det sig ju om företeelser som samhället definierar som anstötliga. Däremot finns en uppsättning stereotyper och regler som föreskriver hur man ska hantera stigmat och de personer som bär det. En berättelse som gör det hanterbart. Ett stigma måste helt enkelt ha en förståelseram som grundar sig i vedertagna normer, sanningar och lagar.

Stigman används för att marginalisera, »ofarliggöra», skilja ut och ofta fysiskt separera och brännmärka individer och grupper som upplevs som annorlunda och inte sällan hotfulla eller farliga. Ett sådant socialt stigma är horstigmat. Det är ett stigma som inte syns på utsidan; det har idag inget märke, inget fysiskt signum som inte går att välja bort. Det har många likheter med andra stigan: försämrade livschanser, en dömande attityd från samhället, ett ogiltigförklarande av erfarenheter, åsikter och kompetenser, och ett bemötande som om du vore bärare av något smittsamt. Men horstigmat, vill jag påstå, är också av flera skäl speciellt. Dels för att det är ett så pass könsbundet stigma. Socialpsykologen Gail Pheterson har ägnat stor del av sin forskning åt horstigmats former och konsekvenser, och menar att det fungerar som en social kontrollmekanism som egentligen drabbar alla kvinnor, då det tvingar dem att förhålla sig till stigmat och de gränser det upprepar.⁴⁷ Intressant i sammanhanget är också att detta stigma, till skillnad från andra, grundar sig i en handling som kräver en motpart involverad i samma akt. Prostituktion förutsätter både säljare och köpare, på samma sätt som hor enligt äldre lagstiftning förutsatte två parter. Historiskt sett är det endast den säljande parten som har drabbats av stigmat.

Horstigmat är också speciellt för att det på ett så tydligt men samtidigt intrikat sätt både kan överskrida och samverka med andra samhälleliga maktordningar, som klass, etnicitet, ålder och plats. Andra kategorier kan förstärka eller undergräva horstigmat. Allra mest utmärkande, är emellertid stigmats förmåga att anpassa sig efter nya ideal, nya lagar, nya samhällsordningar. Horstigmats bestän-

dighet och anpassningsförmåga kan troligen endast jämföras med det stigma som förföljt judarna historien igenom – och av allt att döma går det ännu längre tillbaka.

Medan andra av den tidigmoderna tidens stigman – rackarens, bödelns, självmördarens, häxans – har vittrat bort med förändrade lagar och samhällsordningar, har horans bestått. Hon förblir ett samlande kärn för allt det samhället vill frånsäga sig. I långa tider har horan återspeglat det mest avskydda, föraktliga, tabuerade. På så sätt är horstigmats historia en utmärkt samhällsspegel; genom marginalen kan man utläsa vad som i ett samhälle anses vara det mest oantastliga, okränkbara och heliga.

Man får också komma ihåg: vi navigerar på minerad mark. Prostitutionens historia är politiskt impregnerad och inmutad. Ämnet är ett akademiskt slagfält som väcker mycket starka känslor, djupt rotade i ideologiska övertygelser, personliga erfarenheter och starka samhälleliga normer. För övrigt borde jag tåga i frågan, har jag fått höra, eftersom jag själv aldrig har provat på att ta betalt för sex. Några gör gällande just det: att prostitution uteslutande är en sak för inbegripna parter, för säljare och köpare. Jag hävdar att det är fel. Prostitution angår oss alla, och horstigmat är ett maktmedel som inverkar på alla kvinnors liv. Det drabbar med fruktansvärt destruktiv kraft det fåtal kvinnor som enligt den töjbara och historiskt föränderliga definitionen är »horor». De kvinnor som avkrävs identifikation med horrollen har i långa tider varit parias; historiskt sett rent fysiskt utstötta ur samhället, förvisade, bespottade, tabuerade. Ännu idag föder det ett förakt så starkt att det bokstavligen är mördande.

Men horan är en idé snarare än en individ, och horstigmat ristar in sig i kroppen på oss alla.⁴⁸ Det tvingar kvinnor att ge akt på sig själva och på varandra, att vaksamt lägga band på känslor och uttryck och rörelser – eller att försöka vända spelets regler till egen fördel. Det driver oss alla att spela ett spel och se på varandra med misstro. Horstigmat slår split och begränsar, det håller kvinnor tillbaka, så som det har hållit kvinnor tillbaka i årtusenden.

Många feministiska och queerteoretiska forskare, debattörer och aktivister har visat hur destruktivt horstigmat inverkar på sexarbetares liv.⁴⁹ Dana Zarhin och Nicole Fox undersöker i sin studie med fältobservationer och intervjuer bland judisk-israeliska sexarbetare hur horstigmat leder till vad författarna kallar transformativ erfarenhet: horstigmat undergräver självkänsla och påverkar förväntningar på livsmål, hälsa, rimliga arbetsvillkor, frihet från våld och goda sociala relationer.⁵⁰ Den brittiska sociologen Julia O'Connell Davidson sammanfattar i boken *Prostitution, power and freedom* forskning hon utfört i flera länder runt om i världen och sätter prostitutionen, horstigmat och det fria valet i en omfattande kontext av maktrelationer, där såväl ekonomi som klass, kön, ålder och etnicitet spelar in.⁵¹

Stigmat fäster vid människor. Det påverkar inte bara samhällets utfrysning, nedvärdering eller ogiltigförklarande, utan äter sig också in i självkänslan och begränsar livschanserna. Det råder ingen tvekan om horstigmats förödande konsekvenser. Däremot finns djupt rotade skillnader i synen på hur stigmat genereras och upprätthålls, och därmed också helt olika idéer kring hur horstigmat bäst motverkas. Många sexualliberala forskare och aktivister har funnit inspiration hos den amerikanska kulturanthropologen Gayle Rubin. I sin essä »Thinking sex. Note for a radical theory of the politics of sexuality» beskriver hon den västerländska kulturen som präglad av sexuell essentialism. Sexualiteten ses som naturgiven och oföränderlig, och handlingar som faller utanför den heterosexuella monogama tvåsamhetens norm marginaliseras och stigmatiseras. Dit räknar Rubin även prostitution. I boken *Playing the whore. The work of sex work* från 2014 propagerar den amerikanska journalisten Melissa Gira Grant för en ändring av synen på prostitution och sexarbete.⁵² Genom att betona arbete snarare än sex menar Grant, i linje med Rubins resonemang, att sexarbetare kan gå från att anses vara antingen kriminella eller offer till att erkännas som yrkeskvinnor i behov av hälso- och sjukvård, rimliga arbetsvillkor och arbetsplatser fria från övergrepp och exploatering. Prostitutionen i sig ses av Grant som ett kroppsarbete vilket som helst. Det kränkande,

nedbrytande och farliga ligger i stigmat, som i sin tur är inbäddat i synen på kvinnorna i sexhandeln som avvikare eller offer. I Sverige har författaren och debattören Petra Östergren gjort sig till taleskvinna för en sådan syn på prostitution. I boken *Porr, horor och feminister* utgår hon från intervjuer med kvinnor i sexhandeln.

Den röda tråd som löpte genom det sexsäljare berättade, oavsett vad de tyckte om prostitutionen, var att de kände sig kränkta och illa behandlade, men inte av de manliga kunderna eller hallickarna, utan av samhället och av feminister. Varför det förhöll sig på det sättet var de helt på det klara med, det hade att göra med saker som horstigma, makt, klass och svenskhet.⁵³

När Östergren frågade sin informant, en kvinna som varit i prostitution under många år, varför hon trodde att sexsäljare bara fick uttala sig på vissa sätt, fick hon svaret:

Det beror på att det är »fult» att vara prostituerad i Sverige, sade hon. »Man är en svag människa, vi är offer. Det här är ju den här politiska grejen, att politiker då, eller Roks, dom kan ju bara föra fram sitt budskap genom att se till att jag är ett offer.»⁵⁴

Begreppet horstigma omtalas ofta i offentlig debatt såväl som inom forskning som en feministisk produkt snarare än som en feministisk iakttagelse. Feministiskt motstånd mot porr och prostitution framställs som uttryck för förakt för de män och kvinnor som aktivt valt att arbeta som sexsäljare, medan sexsäljares positiva erfarenheter sägs förringas, förtigas och förnekas. Både kvinnor i sexhandeln och deras kunder beskrivs inte sällan i dessa sammanhang som erotiska minoriteter, att jämföra med homosexuella eller transsexuella. Ur ett sådant perspektiv kan all kritik av prostitution tolkas som angrepp på en stigmatiserad minoritet. Förslag till reglering eller förbud likställs med förtryck och ytterligare marginalisering av en redan underkuvad samhällskategori.

Med en sådan förståelse framstår horstigmat som en respons på att det finns prostituerade. Stigmat beskrivs som en konservativ reaktion mot sexuellt utlevande kvinnor, män, pojkar och flickor. Den blir till ett vapen i händerna på moralsnörpiga radikalfeminister för att tvinga på sina frigjorda medsysstrar en offerroll och beröva dem en självvald försörjning. Förespråkare för sexköpslagen och förbud av sexuella tjänster är ur det perspektivet »sexualfientliga» och drivs av en konservativ, essentialistisk syn på kvinnlig sexualitet som oupplösligt förbunden med kärlek, monogami och evig trohet.

Men horstigmat är knappast en ny företeelse. Det har inte kommit till med den feminism som satte ord på det och påtalade en kluden kvinnobild och förtryck av kvinnors sexualitet. Med utgångspunkt i Lena Cajsa Bohmans berättelse vill jag undersöka hur horstigmat påverkade kvinnors vardag och förhållande till grannar, vänner och varandra under 1700-talet. Hur såg horstigmat ut i en tid före det romantiska kärleksidealet, före avkriminaliseringen av föräktenskaplig sexualitet, före prostitutionens institutionalisering och därmed också före det organiserade prostitutionsmotståndet?

Vi börjar med de högre makterna. Vilka lagar och regler hade den unga flickan Lena Cajsa Bohman att förhålla sig till? Och vilket var hennes brott?

Gud, fadern och fiskalen

Mäster Bohman hade vänt sig till rätten för att han förlorat kontrollen över sin 17-åriga dotter. Löften, hot, fysisk bestraffning – ingenting bevekade Lena Cajsa. Mycket stod på spel. För en far innebar förlorad kontroll över ett barn i 1700-talets stad flera olägenheter. Dels den oro som anhöriga känner över ett tonårsbarn på glid, alldeles oavsett århundrade. Desperationen när de egna maktmedlen inte räcker till kan nog föräldrar från vilken plats eller tid som helst relatera till. Dels innebar det förlorade anseende som rykten om dotterns otuktiga leverne medförde en smärre katastrof för en möbelsnickare som var beroende av sitt goda renommé för att få arbete. Lena Cajsa

Johan Sevenboms tavla med utsikt över Mariaberget från Kornhamnstorg, 1784–85. I förgrunden ligger lastfartyg. Från sophögen – ett så kallat flugmöte – bär två män iväg med en så. På andra sidan vattnet klättrar bebyggelsen upp mot Maria kyrka. Här bodde Lena Cajsa Bohman med sina föräldrar och syskon.

Bohman satte kort sagt hela familjens försörjning på spel i samma stund som hennes dygd kunde ifrågasättas.

Dygd var ett vidare begrepp på 1700-talet än idag. Den manliga dygden förknippades med mod, hederlighet och plikt känsla.⁵⁵ Den kvinnliga dygden var i stället starkt knuten till sexualiteten. Att vara ute sena kvällar, att klä sig utmanande eller öppet »rasa» med pojkar och män gav upphov till rykten om lösaktighet som kunde slå ett liv i spillror.

Men kvinnans dygd var inte endast hennes eget ansvar. Enligt den patriarkala logiken ansvarade hushållets överhuvud – mannen – för kvinnornas dygd. Det omfattade hela hushållet: hustru, döttrar, pigor. Lösaktighet bland husets kvinnfolk tydde på ett klenst styre och fläckade även mannens rykte. När Lena Cajsa Bohmans beteende väckte uppseende bland grannar och folk i gemen gav det ett återseende på mäster Bohmans anseende.

1700-talets familjestruktur var i allt väsentligt patriarkal. Kärnfamiljen med man och hustru och eventuella barn utgjorde hjärtat i hushållet, som ofta också omfattade tjänstefolk. Begreppet familj användes sällan. Far i huset var hushållets överhuvud, och hade bestämmanderätt över sin egen hustru, över hushållets barn, pigor, drängar och eventuella andra inhyssingar.

I Hustavlan föreskrevs hur relationerna mellan äkta makar, föräldrar och barn och mellan husbondfolk och tjänare skulle te sig. Hustavlan ingår i Luthers lilla katekes, som ända fram till början av 1800-talet var en viktig del av den svenska psalmboken. Den fanns med all sannolikhet i Bohmans hushåll, precis som i de flesta andra svenska hem vid den här tiden. Hustavlan föreskriver hustruns underdånighet och mannens plikt att behandla henne väl. Husaga var tillåtet. Husbondfolket, såväl mannen som kvinnan i huset, hade rätt att aga sitt tjänstefolk. Föräldrar kunde då situationen så krävde lekamligen tukta sina barn, och den äkta mannen var i sin fulla rätt att tillrättavisa sin hustru med samma medel. Vi kan räkna med att Lena Cajsa Bohman fått smaka på riset under uppväxten. Att vörda överheten var en dygd. Att sätta sig upp mot ordningen var en synd – i förlängningen mot Gud, då den rådande ordningen var given av högre makter och inte förhandlingsbar i någon mening. Enligt 1734 års lag straffades smädeord mot föräldrar med 20 par spö eller 20 dagars fängelse på vatten och bröd. Att slå sina föräldrar kunde straffas med 40 par spö, en månad i fängelse – eller dödsstraff. I praktiken blev påföljderna sällan så brutala.

Det mest anmärkningsvärda med Lena Cajsas inledande berättelse är kanske snarast vilka friheter hon trots allt tycks ha varit betrod med. Med föräldrarnas goda minne och i sällskap av en gesäll kunde hon gå på konsert och promenera genom staden kvällstid. Det var först när hon inte kom hem på nätterna och föräldrarna nåddes av rykten om dåligt umgänge som fadern agerade. Men när inga av de maktmedel som stod till buds för en förälder tycktes bita på den ostyriga flickan måste mäster Bohman ta hjälp utifrån. I vårt

århundrade hade han kanske vänt sig till sociala myndigheter eller själv anlitat en terapeut. I 1700-talets Stockholm vände han sig till kämnärsrätt och stadsfiskal.

Bohman var inte ensam om att ta rätten till hjälp för att näpsa en trotsande ungdom. Under 1747 inkom åtminstone två liknande ärenden till Södra förstadens kämnärsrätt. Strumpvävarhustrun Juliana Fischer anmälde den 5 februari sin egen syster Catharina Seilitz för att »uppehålla sig på misstänkta och liderliga ställen». Flickan Seilitz sprang hos gardessoldaten Wahlberg vars hustru »danskans Cajsa» var »bekant för et wanartigt och mindre ärbart lefwerne». Flickan sändes till spinnhuset på ett halvt år.⁵⁶ Det andra fallet gällde den 12-årige gossen Petter, som anmälades av sin far för att han kom hem sent, pin full och ful i truten. Rätten slog fast att gossen var »till vanart och liderlighet benägen» och dömde honom till rasp- och spinnhus på två år.⁵⁷ Den 19 april 1758 beslutade rätten också att frige gossen Lars Larsson Tavelin, som sedan januari suttit på samma hus för uppstudighet mot anhöriga. Efter att han lovat bot och bättring tyckte rätten att det kunde vara nog, och lät gossen gå till sjöss med nästa avgående fartyg.⁵⁸

Det hände alltså att spinn- och rasphuset användes som uppfostningsanstalt och – inte minst – som hot att ta till mot ostyriga avkomor, både pojkar och flickor. I Holland och Tyskland fanns möjlighet för föräldrar att på egen bekostnad spärra in sina upproriska söner på arbetsinrättningar.⁵⁹ Kanske inspirerade förfarandet. I alla händelser förstärker de stockholmska fallen intrycket att kämnärsrätterna användes av stadens invånare, inte bara mot dem. Folk vände sig till rätten för att reda ut tvister kring stort och smått, för att få hjälp att efterlysa försvunna döttrar och förlupna pigor och för att få upprättelse efter kränkningar. Rätterna kunde fungera som en förlängning av och ett redskap för den patriarkala makten och för social kontroll – men också som en social arena där samhälleligt underordnade individer ibland utmanade herrskapsfolk.

De flesta stockholmare kom troligen någon gång under sin levnad i kontakt med kämnärsrätterna.⁶⁰ Även om man inte själv var indragen i någon process, kunde man kallas som vittne. Jämlikar, husbondfolk och tjänstefolk, grannar, familjemedlemmar, kvinnor och män anmälde och vittnade mot varandra för överträdelser av lag och moral – och, som i fallet med Lena Cajsa Bohman, för trotsighet mot föräldrar.

Mäster Bohman hade således flera skäl till att anmäla sin dotter för rätten. Varför tog han då inte någon annan samhällelig auktoritet till hjälp? Församlingens präst, till exempel. Färre människor skulle bli indragna i ärendet, vilket borde minska risken för ryktesspridning. Prästen hade dessutom rimligtvis en tyngre arsenal av skrämmande följdverkningar att hota med. Kyrkoherden i Maria Magdalena kyrka vid tiden torde ha varit Carl Michael Bellmans morfar, Michael Hermonius (1680–1749) – en man som i de historiska källorna framstår som en skrämmande gestalt.⁶¹ Gentemot fördömelse och helveteshetta torde något år på spinnhus väga tämligen lätt för en verkligt troende. Kanske är det just här vi har den springande punkten. Jag tror att mäster Bohmans agerande säger något väsentligt om den tid som han och dottern Lena Cajsa levde i.

Religionen var alltjämt central. Möjligheten finns att Bohman tillgripit alla till buds stående medel för att styra upp sin dotter och redan lierat sig med prästen. Rätten må vara en sista desperat utväg. Men händelsen vittnar ändå om en tid då helveteshoten började avklinga, då friheten hägrade och ondskan påbörjade en förflyttning från demoner och utomvärldsliga hot till böjelser inom individen. Himmel och helvete fanns på jorden, och hoten om ett nära förestående straff i detta jordeliv kanske framstod som långt mer skrämmande än en avlägsen vidräkning i det hinsides.

Kyrklig och världslig rätt

I 1700-talets Stockholm var all utomäktenskaplig sexualitet förkastlig. Samlagets enda funktion var att sätta barn till världen och fick endast ske inom det äkta ståndet. Den klerikala makten arbetade oförtrutet med att inpränta en strikt sexualmoral i sina församlingar. Vi kan utgå ifrån att Lena Cajsa Bohman var väl bekant med de kristna lärorna och prästerskapets syn på synden. Biblar, katekeser och psalmböcker fanns i vart hushåll. Genom kyrkogång och husförhör spreds lärorna till stadens alla invånare.⁶²

Kyrkans inflytande genomsyrade också den världsliga rätten. 1686 års kyrkolag stadgade att de flesta sexualbrott skulle dömas i världslig rätt, även om straffet verkställdes i kyrkan och av kyrkans män i den församling där brottet hade begåtts. Här fanns en länk mellan den världsliga makten och den kyrkliga som kommunikationsväg, dels mellan myndigheter och folk, dels mellan människorna i församlingen. Av protokollen att döma tycks det ha varit en vedertagen praxis. Men trots flera reformer när det gäller brott och straff hämtade strafflagen – inte minst när det handlade om sedlighetsbrott – sin grund i den kristna läran. Under seklets gång kom det att förändras. Mäster Bohmans drag att vända sig till rätten med sina högst privata familjeangelägenheter kan förstås utifrån en omfördelning av ansvarsområden mellan världslig och kyrklig rätt, som i sig vittnar om en mer omfattande sekularisering av samhället. Kämnärsrätterna fick utökade befogenheter, medan den kyrkliga domsmakten i konsistoriet mattades av.

Sekulariseringen märktes inom en rad områden, men den följde ingen enkel logik.⁶³ Samtidigt som den etablerade statskyrkan tappade makt och inflytande, ökade exempelvis religiositeten genom väckelserörelsernas framväxt och spridning. Under seklets gång började kyrkans särställning att något luckras upp och alternativa livsåskådningar kom att konkurrera om makten att definiera den sanna tron och den rätta vägen. Det allmänna deltagandet i kyrkolivet sjönk i alla händelser. I Stockholm var utvecklingen mer markant än på

landsbygden. Stadens präster bekymrade sig över en tilltagande religiös likgiltighet. Allt färre män och kvinnor infann sig till husförhören. Prästernas ord ägde inte längre den dignitet de tidigare haft, och de blev allt mindre inblandade i individers liv. Det tycks vara en generell tendens, synlig också i fallet med Lena Cajsa Bohman. Det kan delvis förklaras av den växande staden och den rörliga befolkningen. Det var inte möjligt att upprätta samma personliga relationer och kontroll över församlingsmedlemmarna som på landsbygden. Enligt historikerna Arne Jarrick och Johan Söderberg hade prästernas minskade makt troligen mindre att göra med verkliga inskränkningar i deras verkningssfär än med det faktum att deras predikningar inte längre gjorde lika stort intryck på folk.⁶⁴

Det gällde inte minst de kroppsliga begären och njutningarna, som inga predikningar, hur svavelosande de än var, tycktes rå på.

Köttets lust och synden

Frihetstidens och den gustavianska erans lättsinniga syn på köttets lust eller synden är mångomvittnad och spåren av den otaliga – en försupen urmakare, en skamlös nymf, orgiastiska baler och den obevekliga döden i hasorna. De fiktiva världarnas kast mellan det grova och det sirliga är välbekanta: Bellmans epistlar, Ehrensvärds burleskerier och de sinnliga skisserna av Sergel och Martin. Det brusiga, brunstiga och levnadsintensiva seklet virvlar för vår inre blick. Bellmans karnevalistiska persongalleri erbjuder exotiska motbilder till vår egen tid: smutsen och ohyran under de pudrade perukerna, de skärande kontrasterna mellan överdåd och yttersta armod, religiositetens och sensualismens samtidighet.

Lena Cajsa Bohman befann sig i skärningspunkten mellan ett samhälle där kristen etik genomsyrade medvetandet hos både överhet och medborgare och en stad där nya ideal började göra sig gällande. Vid den tid då snickarmästare Bohman drog sin dotter inför rätta föddes två barn av hundra i Stockholm utom äktenskapet. Hundra år senare var vart tionde barn »oäkta».⁶⁵

Bläddrar man bland rättegångsprotokollens digra luntor får man snabbt en uppfattning om hur vanligt det var med otrohet och utsävningar bland både gifta och ogifta kvinnor och män ur samhällets olika skikt. Kanske speglar det också en tid då äktenskapet ofta var en pragmatisk överenskommelse. I dessa tider av resonemangsäktenskap och ekonomiska uppgörelser kunde kärlek inom äktenskapet rent av vara en källa till djupaste sorg. Asymmetri i känslomässigt beroende gav då som nu upphov till frustration, otrohet, förnedring och svartsjuka. Bland protokoll från rättegångar kring äktenskapsskillnad återfinns ibland brev mellan makar där den försmåddes känslor ännu vibrerar i raderna: en äkta make som är beredd att tolerera sin hustrus allmänt kända otrohet, en trånande hustrus förtvivlan över makens kallsinne. För visst hände det att människor gifte sig av en stor böjelse, en sjudande lustens eld, en sann och innerlig längtan.⁶⁶

Tydligast avläsbar var utvecklingen hos samhällets intellektuella och kulturella elit, som distanserade sig från den kristna överheten. Adeln avgränsade sig socialt genom att betrakta den lutherska kyrkans gemensamhetsideal som bondaktiga. I synnerhet kring sexualiteten utvecklades en moral som stod mycket långt från den kristna överhetens predikningar om avhållsamhet. Den stockholmska adeln beskrivs i samtida reseskildringar och minnen som gränslöst liderlig. Såväl män som kvinnor hade älskare och älskarinnor. Äktenskapet var endast en praktisk institution, kärleken en lek som utövades hemligt eller öppet med ett lättsinne som fått både samtid och eftervärld att häpna. Hovets kärleksintriger var välkända och föregick delvis för öppen ridå. Kungliga mätresser, som Fredrik I:s Hedvig Ulrika Taube och hertig Fredrik Adolfs Sophie Hagman, deltog öppet vid teaterföreställningar och maskerader, bodde på Riddarholmen där de höll hov och födde oäkta söner som utnämndes till riksgrevar. Inte syntes lättsinnet avta under den gustavianska eran. År 1777 skrev kung Gustav III:s svägerska, hertig Karls gemål, i sin dagbok: »för övrigt är här ingen brist på kärleksintriger; det är allmänt mod att ha älskare, och var

och en har sin». ⁶⁷ Tio år senare gjorde sig nya »italienska seder» omtalade vid hovet enligt samma dagboksskribent. Axel von Fersen d.y. förfasade sig i sina memoarer:

Hovets lättfärdighet tycktes ha tagit mera fart efter Konungens återkomst från Italien. En bataljon av flickor och pojkar av förskämda seder ankommo från Stockholm, nedslogo sina bopålar i byar och lanthus omkring slottet, samt på malmen; deras mötesplats var uti slottets park, varest förövädes liderligheter över alla gränser och allt vad man kan tänka sig. ... Konungen promenerade efter soupren och ända till morgongryningen med denna föraktliga pöbel, åtföljd av sina smekungar och pager. ⁶⁸

Den sydamerikanske överstelöjtnanten Francisco de Miranda utlät sig också han i sin dagbok vid ett besök i Stockholm 1786 om osedlighetens utbredning vid hovet. Här hade alla älskare och älskarinnor, kvinnorna var därtill tribader och männen pederaster – det vill säga de föredrog sitt eget kön i sängen. ⁶⁹

Bacchanal. Teckning från 1789 av Carl August Ehrensvärd (1745–1800).

Men det högsta ståndet var heller inte ensamt om att förjaga de demoner som tidigare seklers kristna läror hade frambesvärjt. De frihetliga idealen spred sig under 1700-talet och återfanns på alla plan i samhället. Skulptören Johan Tobias Sergel (1740–1814) och amiralen Carl August Ehrensvärd (1745–1800) producerade mängder av parodiska och obscena bilder. Samma humor och hisnande kast mellan det sublimala och det groteska, mellan det gudaborna och det skabrösa som präglar delar av Bellmans diktning går igen i många tidstypiska scener. Pornografisk litteratur hittade läsare och bevarade anteckningar vittnar om en utbredd muntlig tradition av historier, fräcka visor och sällskapslekar där både män och kvinnor deltog. I ett sällskap med män och kvinnor där man fick i uppdrag att improvisera en vers innehållande orden 'mod', 'loppa', 'stod', 'hoppa' diktade statssekreterare Schröderheim ihop följande kväde:

Lik fordom Anrep uti mod
En ofövägen loppa
På Britas högra fitläpp stod
Och til den vänstra hoppa.

Någon påpasslig person bevarade poemet för eftervärlden genom en handskrift som nu återfinns på Kungliga biblioteket.⁷⁰

Också bland samhällets skikt av egendomslösa och arbetare spred sig osedligheten. Den omfångsrika dagboken efter Årstafrun Märta Helena Reenstierna berättar ingående om pigornas lättsinniga förhållande till synden ur en matmors perspektiv.⁷¹ Pigorna var »liderliga löphoror», konor och infama skökor som smög in i drängkammaren om nätterna, for på horbal och söp sig fulla på den ökända krogen Kransen. Allra värst var naturligtvis att sonen i huset, den olycksalige Hans Abraham, både söp med drängarna och låg med pigorna. Hans måttlösa leverne kastade långa skuggor över idyllen på Årsta gård, och modern beklagade sig ständigt över pigorna som förvred huvudet på både hjälparlar och husets egna män. Den hopplöst otidiga, sturska och lata pigan Lotta er-

tappades med venerisk smitta och huspigana Johanna Hjelm horade helt öppet med körkarlen Hägerström, vars hustru drev lönnkrog i Årstas bagarstuga. Hustrun fick vackert flytta sig ur den äkta sängen, där den betydligt yngre Johanna tog plats. När Märta Helena anmärkte på saken svarade Johanna näbbigt och fick medhåll av de andra på gården. Hägerströms dotter Anna Greta, som genom en olycka blivit lätt handikappad, var i sin tur så fördärvad i halsen av venerisk plåga att hon inte kunde få fram ett ord. Hon skickades till Danvikens hospital, men rymde snart därifrån till Järna, där hon sedan försörjde sig på tiggeri.

Historien är fylld av dessa glimtar av förspillda och trasiga liv, präglade av köttets lust och dess verkningar, av kamp för värdighet och överlevnad och någon njutning. Prästerskapets predikningar om förtappelsens kännbara efterräkningar lade inga band på vare sig adeln eller enkelt folks vältrande i kroppsliga njutningar.

Lena Cajsa Bohman och hennes föräldrar tillhörde emellertid varken den dekadenta adeln eller stadens egendomslösa tjänsteandar. Hushållet kunde snarare räknas till den lågborgerliga miljö där en ny moral och en ny syn på kroppen och dess krav och lidelser var i full färd med att ta plats. Den hade delvis sin grund i kristna värderingar, men byggde också på ett fysiskt ideal, där kroppslig kontroll, måttlighet, karaktärsfasthet och stabilitet – såväl känslomässig som social och ekonomisk – var fundament.

Lena Cajsa Bohman ställdes inför rätta för att hon bröt mot flera av de lagar och sociala spelregler som dragits kring henne och andra unga kvinnor. Tveklöst var hon medveten om sin plikt och skyldighet att ära och lyda sin fader. Hon visste att hennes göranden och låtanden gav en omedelbar återspeglning på hans samhällliga status och vandel. Hon kände också till prästerskapets fördömande syn på för- och utomäktenskaplig sexualitet. Auktoriteterna, såväl prästerskapet som fadern, var emellertid inte tyngre än att hon vågade utmana dem och vända sig emot dem. Vad var hennes brott? Och vilket straff riskerade hon?

Horan enligt lagen

Sedan stadsfiskalen flera gånger frågat Lena Cajsa om hon »plägat köttligt umgänge» med någon man, gjorde hon en första bekännelse.

En söndag efter aftonsången hade Lovisa von Plat kallat Lena Cajsa hem till sig i Tyska skolhuset, beläget mellan nuvarande Själagårdsgatan och Tyska skolgränd. Tyska skolhuset var en respektabel adress. Skolan, som startats redan 1612, var 1747 ännu igång. Hur kunde det komma sig att Lovisa von Plat var inhyst där, bland skolpojkar och magistrar?

I en historik över Tyska skolhuset, publicerad i ett nummer av *Stockholmstidningen* från 1824, berättas hur »frambyggningen» på 1730- och 1740-talen renoverades och gjordes en våning högre, medan »bakbyggningen» förföll. På 1770-talet hyrdes hela den östra delen ut till bostäder. Kanske såg det likadant ut 40 år tidigare? Av rättegångsprotokollen framgår att Lovisa von Plat inte var den enda hyresgästen på adressen; där bodde också boktryckargesällen Lars Rankstedts hustru Catharina Rankstedt och en präst.

Till sin bostad hade Lovisa von Plat bjudit Lena Cajsa Bohman för att hon ville prata om en tjänst som major Kurck vid Smålands kavallerieregemente erbjöd. När Lena Cajsa kom fram fanns två män redan i lägenheten. Den ene kallade sig baron von Ungern. Den andre hette Palmfelt, och hade sitt hus vid Skeppsbron. Senare i rättegången betitlades också han baron. Det tycks röra sig om en kammarherre; hus med nuvarande nr 10 på Skeppsbron ägdes vid seklets mitt av kungliga kammarherren baron Gustaf Palmfelt.⁷²

Över huvudet på Lena Cajsa hade von Plat och de två männen diskuterat på franska; språket på modet i 1700-talets Stockholm, som talades vid hovet och fungerade som klassmarkör av högre samhällsskikt. Lovisa von Plat behärskade franska. Lena Cajsa gjorde det inte. Men så mycket begrep hon ju att det var om henne sällskapet konverserade. Man kan föreställa sig de värderande blickarna när priset om tre plåtar diskuterades. En plåt var det folkliga uttryck-

et för en daler kopparmynt. I dagens penningvärde motsvarar tre plåtar ungefär 135 kronor.⁷³ Det förefaller märkligt lite.

Att oskulder – spelade eller verkliga – auktionerades ut till högstbjudande var vanligt. I boken *Erotic exchanges. The world of elite prostitution in eighteenth-century Paris* skriver Nina Kushner om före- teelsen i 1700-talets Paris. Unga flickor, i synnerhet oskulder, var hett eftertraktade och kunde betinga ett högt värde. Det förekom att föräldrar själva var aktivt involverade i utauktionerandet av sina döttrar.⁷⁴ Oftast handlade det om svårt ekonomiskt pressade mödrar som såg möjligheten till förtjänst på döttrarnas kroppar som en väg för familjen undan armod och svält. Det var uppen- barligen inte fallet med Lena Cajsa Bohman – även om det så små- ningom skulle uppstå rykten kring moderns inblandning i flickans möten med okända män.

Man kan föreställa sig Lena Cajsas anspänning, den paradoxala känslan av att både befinna sig i den intensiva brännpunkten för sällskapets intresse och samtidigt vara utesluten ur och underordnad deras intima kotteri. Sedan hade affären gjorts upp, över huvudet på flickan. Lena Cajsa lämnades ensam med Palmfelt, som gått segran- de ur budgivningen. Bakom en skärm i kopplerskans lägenhet stod en brits, och på den britsen hade baron Palmfelt och Lena Cajsa idkat »köttlig beblandelse». Efteråt hade baronen betalat. En plåt hade Lena Cajsa behållit själv, de andra två gav hon till von Plat.

Hur många gånger hade då den här historien upprepat sig, und- rade stadsfiskalen. Lena Cajsa menade att hon legat med män hem- ma hos Lovisa von Plat vid sex tillfällen. Den natt hon inte kommit hem hade hon som fadern misstänkt blivit kvar hos von Plat. Men något oanständigt hade det aldrig kommit till. Bråk hade brutit ut mellan von Plat, baron Wrangel och en herre vid namn Trotzig samt några ryska officerare på besök. Sällskapet hade gått ner på gatan och ställt till med mycket buller.

Under de följande rannsakingarna skulle det framkomma att Lena Cajsa varit med flera män och vid flera tillfällen. Under detta

andra förhör erkände hon till sist olovligt umgänge med sju män. Förutom baron Palmfelt hade hon träffat en okänd officer i gardesuniform. En annan gång hade hon mitt i veckan, »en söcknedag» efter middagen, övertalats att ligga med handelsmannen Anders Rotsteins bodbetjänt, en man vid namn Tecks. Hon hade då blivit lovad åtta plåtar för besväret av von Plat, men fick inte mer än en riksdalers transportsedel, som von Plat strax tog hand om.⁷⁵ Greve Carl Fridrich Liewen kom härnäst, en vardagseftermiddag. Han betalade 16 sexstyver, av vilka Lena Cajsa själv behöll sex och gav tio till Plat, som alltid ville ha reda på hur mycket pengar männen lämnat. En annan greve vid namn Wachtmeister, boende i Staden mellan broarna, och en herre vid namn Sekörström, hade en eftermiddag vardera mitt i veckan legat med henne. Några pengar hade Lena Cajsa inte sett till. Hon tvivlade inte på att Lovisa von Plat tagit betalt, då hon konverserat gästerna på vägen ut. En annan eftermiddag mitt i veckan hade Lena Cajsa varit i lag med en herre som hon inte kunde uppge namnet på. Han bar uppseendeväckande klädsel: »en brun klädesräck med förgylte knappar, och svart sidentygs väst samt haft silfwerwärja på sig och Plume i hatten». Enligt Plat bodde herrn på Norrmalm. Det var Stockholms förnämsta stadsdel, med många eleganta privatbostäder och flera hotell för utländska ministrar. Kanske var främlingen en tillfällig internationell gäst. Inte heller han hade betalat Lena Cajsa, men pratat med Lovisa von Plat vid utgåendet.

Rätten häpnade inför Lena Cajsa Bohmans rättframma bekännelser. Pappans reaktion kan vi bara försöka föreställa oss. Medan respektabelt folk arbetat, gått i kyrkan och skött sina sysslor hade dottern sprungit på horbaler och i kopplerskors hus, ljugit sin far full och legat med främmande män, den ena efter den andra; grevar och baroner och utländska herrar i sidenväst och med plym i hatten likaväl som simpla bodbiträden – och flickan hade knappast en gång fått betalt. Just detta förhållande uppehöll sig stadsfiskalen vid.

Frågades om hon icke tyckte illa wara, tå hon icke feck penningar? Swarade nej, hon skall intet brytt sig therom.

Frågades, om hon intet elljest fådt någon granlåt eller nipper, och om von Plat icke gjordt henne något löfte, efter hon så ofta skall warit henne till willjes? Swarade hon till thet förra, att hon ingenting, utom thet hon redan berättadt skall fådt, och till thet sednare, at von Plat bedt henne wackta sig för förälldrarne, så at the intet fingo sådant weta, så skulle hon giöra henne någon douseur.

Pengarna var inte någon lockelse för Lena Cajsa, sade hon. Ingenting hade hon fått, och ingenting hade von Plat lovat, annat än någon liten favör om hon lyckades hålla hela arrangemanget hemligt för föräldrarna. När stadsfiskalen frågade om någon betalning gjorts var det inte för att få klarhet i huruvida Lena Cajsa Bohman hade gjort sig skyldig till prostitution eller inte. Det tycks snarare ha handlat om nyfikenhet, kanske förundran. Varför Lena Cajsa lät sig »bruka till skörlevnad» utan någon ersättning förbryllade herrarna i rätten. Däremot gjorde det för hennes vidkommande ingen skillnad när det gällde brottets art eller straffets omfattning.

Ordet prostitution fick sin moderna definition först under senare delen av 1800-talet, då det lånades in från franskan.⁷⁶ Mönstret tycks ha varit detsamma också i andra europeiska städer. Före 1800-talet var prostitution inte identifierat och särskilt från annan sedeslöshet vare sig juridiskt eller lingvistiskt. Penningtransaktionernas vara eller inte vara i fråga om olovlig sexualitet spelade ingen roll för brottets art. Handeln med sexuella tjänster under 1700-talets mitt diskuterades inte vare sig som ett problem i sig, som en trängande fråga att lösa eller som en samhällelig nödvändighet.

Att begå hor var detsamma som att »idka köttlig beblandelse», som det ofta hette, med någon annan än med den man äktat. Horan, enligt lagen, var kort och gott den kvinna som begått äktenskapsbrott. Hor betraktades som en allvarlig förbrytelse och ett brott mot det av Gud

instiftade äktenskapet. Både män och kvinnor kunde göra sig skyldiga. Enligt 1734 års lag var dubbelt hor, då båda parterna var gifta med andra, belagt med dödsstraff för bägge parter. Enkelt hor innebar att endast den ena parten var gift. Det straffades med höga böter. Hor var också ett giltigt skäl för att begära skilsmässa. Den otrogna parten förlorade då hälften av sin giftorätt i boet. En otrogen kvinna miste dessutom sin morgongåva. Den skyldiga frånskilda parten fick därefter inte gifta om sig förrän den första maken eller maken mist livet eller skaffat en ny äkta hälft. Därutöver dömdes den skyldiga till böter och skrift i kyrkan.⁷⁷

Sexuella handlingar utom äktenskapet var således enligt lag svåra förbrytelser. Det fanns dock ingen lag som vände sig direkt mot just handel med sexuella tjänster – och inte förrän en god bit in på nästa sekel skulle prostitutionen komma att bli definierad som »det stora sociala onda». Då var det inte längre olagligt med samlag före äktenskapet. Ett romantiskt kärleksideal hade växt fram, som åtminstone i teorin skulle ligga till grund för äktenskapet. När sexualiteten inte längre var illegal, och när äktenskapet idealt sett byggde på kärlek snarare än på ekonomiska överenskommelser, blev andra sakförhållanden centrala för att upprätthålla skillnaden mellan ärbara och fallna kvinnor. Den ekonomiska transaktionen fick en avgörande betydelse och prostitution definierades med ett cirkelresonemang: prostituerad är den som prostituerar sig, och prostitution är det som prostituerade utför. Det är en samtidigt både snävare och vidare definition än den äldre juridiska definitionen av hor. Snävare därför att det förutsätter en ekonomisk transaktion. Vidare för att det omfattar mer än en kriminell handling. Hor begår man, prostituerad är man. Medan 1700-talets hora var den kvinna som ansågs begå hor på grund av lust, hade 1800-talets hora börjat förstås som en kvinna som tog betalt för sin gunst. Något tillspetsat kan man uttrycka det som att prostitution under det kommande seklet utvecklades från handling till tillskriven identitet. Och medan myndigheterna under 1700-talet straffade handlingen, brottet att ha sex utom äktenskapet, riktade 1800-talets åtgärder in sig på den prostituerades

person. Själva handlingen, prostitutionen i sig, var ju tolererad så länge den var känd av myndigheterna. Reglementeringens rutiner för inskrivande i prostitutionsrullan, de regelbundna besiktningarna och begränsningarna av rörelsefriheten skapade en särskild klass av människor.⁷⁸ Enligt A T Wistrand, som på 1840-talet skrev om bordellernas historia i Sverige, var en »liderlig kvinna» således inte detsamma som en »erkänd sköka». Skökan, menade Wistrand, var offentligt erkänd som hora, och som sådan stod hon utom lagen för sedlighet och anständighet. Hon var underställd polismakten och kunde inte klaga över våldtäkt eller brott mot anständigheten. Med reglementeringen institutionaliserades den tesen.⁷⁹

Det Lena Cajsa bekände sig skyldig till var emellertid inte hor. Även könsumgänge före äktenskapet, så kallat lägersmål, var olagligt under 1700-talet. Äktenskapslöfte var en förmildrande omständighet – i synnerhet om det förverkligades. Då kallades brottet lönskaläge. Det straffades enligt missgärningsbalken från 1734 med pliktball och böter: tio daler för mannen och fem för kvinnan. Upprepades brottet dubblades boten.⁸⁰

Pliktballen, även kallad horpallen, skampallen eller tjuvpallen, stod oftast i vapenhuset eller längst bak i kyrkan. Skrift och avlösning innebar att den dömda skulle erkänna sina synder, uppvisa ånger, lova bot och bättring och få förlåtelse av kyrkans man. Vid uppenbar skriftning fick den dömda sin skam förevisad inför hela församlingen. Enligt etnologen Jonas Frykman, som i avhandlingen *Horan i bondesamhället* undersökt den ensamstående moderns roll på landsbygden i södra Sverige, var förfarandet för många kvinnor så oerhört skamligt att de gjorde vad som helst för att slippa undan – några tog till och med sitt liv, trots det oerhört starka tabu som var förbundet med självmord. Sedan 1741 var den uppenbara kyrkoplikten borttagen. I stället användes hemlig avlösning. Det innebar att den dömda fick bekänna och ta emot förlåtelse i sakristian. Frykman fann att prästerna kunde göra sina egna tolkningar av lagen. Ville prästen inskräpa skammen extra hårt förlade han helt enkelt skriftningen så

att den sammanföll med kyrkogåendet, så att församlingen kunde ta del av syndabekännelsen. Kanske förekom det även i Stockholm.

Lena Cajsa var ganska ovanlig i den meningen att hon förhörde utan att ha avslöjat sig med några konsekvenser. Merparten av alla som drogs inför rätta i sexualrelaterade brott var ensamstående kvinnor som blivit med barn. För en havande kvinna fanns få möjligheter att undkomma. Hon kunde maskera lönskaläget genom att snabbt gifta sig, eller försöka dölja sin graviditet och föda i löndom. Att föda obemärkt och döda barnet kunde ses som den enda möjliga utvägen ur en hopplös situation. Hur många barn som kom till världen bara för att omedelbart förpassas in i evigheten kan vi inte veta. Under år 1747 upphittades på Södra malmen i Stockholm ett dött spädbarn. Det var ett nyfött flickebarn som flöt i sjön vid Stadsgården. Fyndet gav upphov till skvaller och anklagelser och en serie rättegångar där kvinnor beskylldes för dådet och i sin tur anmälde ryktesspridare för ont förtal.⁸¹

Mord på späda barn var ett återkommande bekymmer under 1700-talet. I synnerhet som befolkningsökningen var låg och barnadödligheten mycket hög även bland önskade och efterlängtrade barn som fötts inom äktenskapet. När den uppenbara kyrkoplikten, som fungerade som ett skamstraff för oäkta mödrar, avskaffades 1741 var ett syfte att mildra den sociala skam som kunde utgöra motiv för barnamord för desperata mödrar. När Gustav III 1778 införde den reform som skulle komma att kallas Barnamordsplakatet, avskaffades också kravet på barnmorskor att vittna om barnafödslar och kvinnor fick rätt att föda anonymt. Nyfödda barn skulle därefter kunna noteras i kyrkböckerna med namn och födelsedatum, men med både okänd fader och okänd moder.⁸²

Även abort förekom. Desperata kvinnor åt giftiga växter blandade med tjära eller stack hål på fosterhinnan med ett långt vasst föremål för att fördriva sina foster. Det innebar stora risker också för modern.⁸³

I rättegångsprotokollen tas också hittebarn upp. På Södra malmen hade under år 1747, när Lena Cajsa Bohman stod inför rätta, två späda barn upphittats i »ärliga mäns portar». »Gudlöst och tygellöst folk»

antogs ha lagt barnen där. Beskrivningarna av hur barnen var nerbäddade och påklädda tyder ändå på omsorg. I Stockholm fanns ännu endast ett barnhem: Allmänna barnhuset vid Drottninggatan, som varit i bruk sedan 1633.⁸⁴ Fram till 1785 gick det under namnet Stora barnhuset. År 1753 öppnade ännu ett hem för övergivna och föräldralösa barn, av frimurarna i hyrda lokaler på Östermalm.⁸⁵ Också där hände det att hittebarn placerades på trappan. Men det vanligaste tycks trots allt ha varit att en kvinna som blev havande utan att vara gift födde sitt barn och tog sitt straff. Även män blev ställda inför rätta och dömda – men de var långt färre än kvinnorna.

Inom Södra malmen tog sig kämnärsrätten an 56 lägersmål under året 1747. Då får man betänka att befolkningen var ytterst begränsad. Ingen statistik finns. I hela staden bodde runt 58 000 människor. Söder var mycket glest befolkat. I början av rättegångsboken finns en sammanställning över tidigare års sedlighetsbrott. År 1745 dömdes 10 män och 34 kvinnor för lönskaläge vid Södra förstadens kämnärsrätt. År 1746 var de dömda männen 16 och kvinnorna 32.⁸⁶ Historikern Björn Bergfeldt har sammanställt antalet dömda för lägersmål vid Norra förstadens kämnärsrätt från 1705 till 1785. I genomsnitt dömdes i omkring 100 mål per år. Det gör lägersmålet till det vanligaste brottet i Stockholm. Statistiken visar också på stora förändringar över tid. Fram till 1769 ökade antalet domar från under 10 vid seklets början upp till närmare 150, för att därefter dramatiskt minska. Några år efter att det blivit möjligt att föda obemärkt dömdes endast ett litet fåtal personer för lägersmål.⁸⁷

Det fanns alltså ingen lag som vände sig direkt mot kommersiellt horeri i 1700-talets Stockholm. Däremot fanns en sträng lag om koppleri och skörlevnad. Den stadgade att den som höll hus där lösaktighet bedrevs straffades med kåken i tre dagar. Kåken var stadens skampåle, där arrestanten stod tjudrad till allmänt begäpande. På den tredje dagen skulle den straffade bli hudstruken av bödeln, det vill säga piskas till huden föll av. Därefter väntade allmänt arbete i tre år. Koppleri var enligt lagen tveklöst ett svårt brott. Kvinnor som »lät sig till otukt nyttjas» i kopplares hus skulle enligt lagen dömas till böter eller allmänt arbete.⁸⁸

Paltar och nymfer

De kvinnor som varit inbegripna i vad vi idag skulle kalla prostitution dömdes ofta som lösdrivare. Det var i lag föbjudet att sakna försörjning. Kvinnor och män som gick »lösa och lediga» i staden riskerade att få separationsvakterna efter sig. För en man innebar det att han måste ha arbete eller förmögenhet. För en kvinna handlade det om att bevisa att hon antingen kunde försörja sig själv eller att hon stod under en mans beskydd, som städslad, som dotter eller som hustru.

Stadsvakten hade i uppdrag att patrullera staden i brottsförebyggande syfte, gripa löst folk, vakta vid eldsvådor, se till att krogar stängde på utsatt tid och föra våldsamma personer och misstänkta tjuvar i förvar.⁸⁹ De var uniformerade och beväpnade med både värja och musköt. Lönerna och anställningsvillkoren var förhållandevis usla. På 1720-talet bildades separationsvakten eller tukthusvakten för att avlasta stadsvakten med misskrediterade sysslor, som att bevaka tukthusfångar som höll gatorna rena eller gripa tiggare och lösdriverskor. Separationsvakterna, i folkmun beslagskarlar eller paltar, bemannades av kasserat folk ur den egentliga stadsvakten. De var förbrukade åldringar eller vanföra män, klädda i blå uniformer med gula uppslag och utrustade med saxtänger av järn. Med dem kunde de hålla ett fast grepp om halsen på bråkmakare och lösdriverskor. »Paltarna» hade ett särskilt incitament att jaga förbrytare: deras arbete avlönades på provision. För varje gripen person fick de sex daler kopparmynt.

Vaktstyrkornas uppgift var inte endast att hålla fridstörare under uppsikt. De skulle också sätta överksamma i arbete. Under 1700-talet blev samhällsnyttan en ledande dogm. Att vara en »lös och ledig person» var inget eftersträvävärt. Varje medborgare skulle bidra till samhället med sin utstakade del i samhällsordningen. En mängd kungörelser från tiden vittnar om myndigheternas ihärdiga jakt på de tjänst- och försvarslösa individer som undandrog sig sina plikter.⁹⁰

»Alla lättingar och tjänstlösa personer, jämväl alla lösa kvinnspersoner, vilka tvärt emot de ofta skedda publikationer, löpa med korgen kring gator och i husen, skola genom stadens betjänte bliva upptagna och föras till Rasp- och Spinnhuset att brukas till det där förordnade arbete, varest de ock hava att åtnjuta sitt underhåll emot arbetets fortsättande. Härjämte antyddes alla husvärdar att de likmätigt tjänstehjonsordningen 1 § inom åtta dagars tid efter denna publikations datum uti vederbörande kämnärsrätter uppgiva alla hos dem boende personer jämte behörig underrättelse om deras hantering och näringsmedel.»

Den 12 september 1724 kom en publikation som närmare definierade det klientel som skulle sändas till spinnhuset på Långholmen. Påminnelser krävdes, vilket väl snarast talar för att det fanns liten benägenhet att anmäla de kvinnor som utan tillstånd idkade försäljning på stadens krogar.

Alla som hyrde ut rum eller höll krog i Staden och på malmarna var skyldiga att anmäla »löst och wanartigt folk» som visade sig i deras lokaler. Från 1798 var det enligt en kungörelse från Överståthållarämbetet förbjudet för »löst folk» att stryka omkring på gatorna efter klockan tio om aftonen.

Sedan 1624 skilde en författning mellan rätta och orätta fattiga. De »rätta fattiga» var de medellösa och ofärdiga män, kvinnor och barn som hörde till staden. De tilldelades så kallade tiggarpass. Orätta fattiga var människor som inte hörde hemma i staden, som varvade sitt tiggeri med otukt eller stöld eller som ansågs kunna försörja sig själva genom hederligt arbete.⁹¹ De sågs som bedragare som försökte undkomma sin roll i samhället; ett rörligt och svårkontrollerat klientel förknippat med brottslighet, smitta och liderligt leverne. Lösdrivare och tjänstlösa fattiga hade ingen plats i staden, de hörde inte hemma

i den gudomliga ordningen och skulle förvisas eller sättas på arbetsinrättning. Paltarnas roll var att infoga dem i ordningen. Sysslolösa män rekryterades till krigsmakten, som ständigt led brist på folk. Barn som drog runt och tiggde placerades på barn- eller tukthus tills de ansågs kunna arbeta för sitt uppehälle. Kvinnor som löpte omkring i staden utan giltiga ärenden sattes i arbete på spinnhuset.⁹²

Hotet från »paltarna» måste ha varit ständigt närvarande i medvetandet hos de kvinnor som levde utan laga försvar – och ett verkningfullt hot mot kvinnor som liksom Lena Cajsa trotsade både den patriarkala ordningen och lagen. Många rapporter om oroligheter i staden handlade om överfall på paltarna. Drängar och gesäller gav sig på stadens vakter, och det hände att olika vaktstyrkor drabbade samman i konflikter. Också i den karikerande bildkonsten utmålades separationsvakterna som krumma, skumögda och fula. Det skvallrar om att det var en föga populär kår med sina räder mot krogar och ställen beryktade för liderlighet, olovlig utskänkning och spelande.⁹³

Paltten med en kvinna hållen med en tågstamp kring handleden var troligen en rätt vanligt förekommande syn på Stockholms gator och torg. Det är en tematik som återkommer på flera målningar från samtiden. Teckning av Carl August Ehrensvärd, okänt årtal.

[...]
Men himmel ach! hur bytes alt om!
Bäst Ulla ömsa stubbar,
I dörrn på tröskeln, gissa hvem kom,
Jo fyra halta gubbar:
En med värja sned och vind,
Och med en tågstump den andra,
Och den tredje som var blind,
Tog Nymphen bort och vandra.
[...]

I Fredmans epistel 36 av Carl Michael Bellman lyckas paltarna gripa Ulla Winblad. Hon har vilat innanför skänkrummet på en av stadens krogar, intensivt betraktad av krögarfar, när fyra paltar griper och för bort henne med en tågstump om armen.

I Bellmans färgrika sångskatt utgör paltarna ett ständigt hot – kalaset bryts, skrålandet tystnar, musiken upphör, nymferna grips när den förhatliga »blå armén» stövlar in, halta och lytta och oresonliga. Paltarna framställs som glädjedödare och grymma förföljare, både klumpiga och illasinnade. Bellman ställer sig i epistlarna konsekvent på Ulla Winblads och de andra nymfernas sida mot myndigheterna. Bortom diktarens vy ruvar spinnhuset som en hotande skugga över nymferna. Spinnhusets insida förblir främmande, bortom skaldens och åhörarens synfält; nymferna leds bort från den virvlande dansen eller myllret på gatan, de försvinner, förtvinar eller dör på spinnhuset bakom de höga planken på ön Långholmen.

Sjukdom, förnedring och förtvivlan präglade verklighetens spinnhusliv. För en ung mamsell som Lena Cajsa Bohman, som bodde i ett nybyggt hus och försörjdes av sina föräldrar under synbart ordnade borgerliga förhållanden, måste det ha tett sig som en skrämmande och skoningslös värld. Vi kan nog vara ganska säkra på att hon hört talas om spinnhuset, om leda och om fador bakom planket. För Lena

Cajsa var spinnhuset sannolikt både en mytomsvävad realitet och ett skrämmande hot. Nog måste hon ha förstått att hon riskerade hamna på denna stadens institution för de ärelösa. Hur mycket hon kände till om livet innanför murarna på Långholmen kan vi inte veta. Men nog borde historier ha sipprat ut, nog borde hon ha förstått skammen och förnedringen i ett sådant straff. Det var den värld hon riskerade att hamna i för sina brott.

Ändå erkände hon.

Biljetter, betjänter och bud

Det börjar bli svettigt under peruker och kråskragar i kämnärsrättens lokal i Södra stadshuset. Solen flödar genom tunna glas. Kämnärerna förundras i högsommarvärmen inför mamsell Lena Cajsa Bohmans vittnesmål. Hon är knappt fullväxt än. Ändå berättar hon frankt och utan vidare krusiduller om det ena otuktsmötet efter det andra med män som betalade till Lovisa von Plat för tid med henne. Ganska snart framstår hon snarare som ett beredvilligt vittne än som en skygg och skamsen anklagad. Kanske upplever hon att rätten ser henne mer som ett ögonvittne till olagligheter än som en förbrytare? Hennes svar är naturligtvis färgade av situationen – av vad hon tror att rätten förväntar sig eller vad som kan gynna henne. Eller vill hon reta eller chockera sin far? I alla händelser svarar hon uttömmande och berättar också sådant som rätten inte frågat efter – även detaljer som knappast främjar henne själv.

Lena Cajsa Bohmans vittnesmål ger intryck av en vilja att vara ärlig och utförlig – ett omdöme som också rätten delade. Hennes berättelse ger ledtrådar till den kommersiella sexualitetens historia – ledtrådar som vi kan nysta vidare på för att förstå förutsättningarna för handeln.

Så hur gick det hela till? Hur kunde en flicka från en hyfsat välbeställd familj ur borgarklassen undkomma sina föräldrars vakande ögon och sina egna plikter? Hur stod Lovisa von Plat och Lena Cajsa Bohman i förbindelse med varandra? Var, när och hur träffade Lena

Cajsa männen? Flickans vittnesmål tar oss vidare i historien och berättar om den roll som staden som rum spelade i detta drama.

Efter det första besöket hos von Plat i Tyska skolhuset inleddes enligt Lena Cajsa ett intensivt samröre mellan henne och Lovisa von Plat. Krogen var platsen där von Plat sökte nya kontakter, men det tycks inte ha varit där handeln i huvudsak bedrevs. I stället återkom von Plats eget hem som en plats för uppgjorda möten. Där, berättade Lena Cajsa, låg hon med männen på en säng som stod gömd bakom en skärm. Kanske fanns få rum i bostaden.

Andra gånger följde Lena Cajsa kopplerskan på utflykter till stadens gröna utkanter, till Blockhusudden eller till olika utvårdshus. Stockholmarnas utflyktsmål framför andra var då som nu Djurgården, ett vidsträckt naturområde i stadens utkant som sedan 1500-talet varit jaktpark och som under 1700-talet kom att transformeras till en mer eller mindre vild tummelplats för stadens nöjeslystna. Här låg enkla våffelbruk, illa beryktade utskänkingsställen, sockerstånd och utvårdshus, men också vackra gläntor, ekbackar och lundar väl lämpade för picknick i det gröna. Det var också till Djurgården Lena Cajsa Bohman for i sällskap med Lovisa von Plat. Kanske klev de i roddarmadammernas båtar vid någon av Skeppsbronns tre roddartrappor och tog sig vattenvägen till Djurgårdens hamn. Ibland hyrde de en droska.

En anledning till att söka sig utanför tullarna var att undvika patrullerande polis som spanade efter lösdriveri, spel, fylleri och otuktigt leverne. På von Plats initiativ sökte de också upp sällskap och bekanta män i deras bostäder längs vägen. Lena Cajsa berättade för rätten om hur de på väg hem från Djurgården en kväll stannat till hos greve Liefven, som bodde nedanför »Enkehuset» – förmodligen borgerskapets änkehus som låg vid Kungsträdgården. Under besöket hade baron Palmfelt och löjtnant Anrepp kommit förbi. Det var mörkt i rummet och Lena Cajsa och Lovisa hade sprungit upp och gömt sig bakom dörren till den andra kammaren. Lena Cajsa kunde inte hålla sig för skratt, och på det sättet blev de avslöjade och

igenkända. När så greve Liefvens bror kom hem och blev »otålig öfwer theras wistande ther» fick det hela ett abrupt slut.

En söndag, berättade Lena Cajsa för rätten, hade hon besökt »hustru Buckner», som hade sin bostad på Drottninggatan. Buckner var sannolikt Anna Stina Buckner, knappmakaränka boende i kvarteret Vinkelhaken. Besöket hade varit Lilla Stinas idé. Lilla Stina hette egentligen Stina Forsberg och bodde på Baggensgatan. Förmodligen var hon piga i något hushåll där, eller så bodde hon som Lena Cajsa fortfarande hemma hos sina föräldrar. Flickorna blev väl mottagna, bjudna på både mat och dryck, och invisade i kammaren. När de gick bad hustru Buckner flickorna komma åter dagen därpå. Det gjorde de. Denna måndagseftermiddag var Buckners hus fullt av karlar. Lena Cajsa kände igen flera som von Plats gäster: greve Liefven, Schönström och andra bekanta. Då männen inför fru Buckner sade sig känna igen flickorna från von Plats tillhåll skickade Buckner dem utan vidare mankemang på porten med orden: »ja så min jungfru, jag hörer att I ären von Plats fruntimber». Ingenting blev utav den gången, menade Lena Cajsa, emedan »den ena horkopplerskan intet tål den andra». Konkurrenten mellan dem som kopplade var tydligen stor. Kanske tolkade kvinnan Buckner flickornas besök som spionage. Samtidigt som kopplerskor fiskade efter nya fynd bland stadens flickor, hände det alltså också att flickor och kvinnor själva sökte upp de miljöer där de visste att deras utseenden och företräden skulle bedömas och prisges.

Lena Cajsa Bohman stod som bäst inför Södra förstadens kämnärsrätt och bekände den ena förbrytelsen efter den andra, öppet och otvunget. Vem spatserade just då förbi ner mot torget utanför fönstret? Lovisa von Plat i egen hög person; en detalj som antyder hur liten staden Stockholm ännu var. Stadsfiskalen skickade genast ut vaktmästaren efter den misstänkta kopplerskan och denna hade ju inget annat val än att följa honom upp i rättssalen. Där medgav hon att hon var just densamma Lovisa von Plat, dotter till den avlidne officeraren Plat vid Gardiet i saxisk tjänst, född

"A Harlot's Progress", scen 1, av den brittiske konstnären William Hogarth (1697–1764), tillkommen mellan åren 1731 och 1732. På bilden har Moll just anlänt till London, och granskas lystet på gatan av en kopplerska.

i Dresden och några och 30 år gammal. Hon försörjde sig genom tvätt och sömnad och bodde med sin halvsysster i Tyska skolhuset i Staden mellan broarna. Systemen som hon delade bostad med hette Catharina Fahlberg. I en tidigare rättegång, då hon av den franska ambassadören anklagats för att ha förskingrat kläder, hade von Plat sagt sig heta Fahlberg efter sin far. När rätten konfronterade henne med de uppgifterna menade hon att moderns andra make mycket riktigt hette Fahlberg, men att Lovisas far hette von Plat och var moderns första gifte.

Inför Södra förstadens kämnärsrätt medgav von Plat nu att hon kände Lena Cajsa Bohman, »men ej för annat än hwad ährligit och anständig är». De båda hade träffats på en bal i Staden. Där hade flickan beklagat sig över sina stränga föräldrar, som hon ville komma ifrån. Kanske kunde von Plat hjälpa henne till en anständig tjänst? I det ärendet hade Lena Cajsa sedan några gånger besökt von Plat, det tillstod hon. Några manspersoner kunde hon där- emot inte påminna sig hade varit på besök. Men vid närmare efter- tanke hade nog baron Kurck, Lena Cajsas nuvarande husbonde, varit på plats någon gång. Möjligen hade också kaptenerna Laurin och Stålhammar, för vilka Plat skötte klädtvätt, och ryttmästaren Enhielm, som hon sydde för, varit hos henne när flickan kommit på besök. Men inte hade hon skickat efter Lena Cajsa med pigan Eva eller själv väntat i porten, och aldrig någonsin hade hon väl tagit emot några pengar av flickan.

När rätten återgav för Lovisa von Plat vad Lena Cajsa Bohman berättat nekade hon ihärdigt och menade att Lena Cajsa ljög och kränkte hennes heder och goda namn. I protokollet återgav notarien ordväxlingen mellan Lena Cajsa Bohman – som här kallas Helena – och Lovisa von Plat.

Häruppå förestälte Rätten henne, vore Plat hurusom Helena Bohman frivilligt behjälpt, at hon wid åtskillige tillfällen hon blifwit af henne efterskickad, skall träffadt manspersoner i hennes Cammare, och med them haft kiötsligt umgänge, samt lemnat henne penningar, som hon af samme manspersoner therföre skal undfädt. Öfwer hwilket von Plat sig utlät at Helena Bohman tå sagt en grof och hennes heder samt goda namn mycket rörande osanning för hwilket hon Bohman ej lärer böra undgå att taga answar, skolandes ej weta af annat, än hwad ärligit och anständigt är. – Bohman sökte erindra henne, hurusom hon gifwit till henne 12 daler af the 18 hon fädt af Baron Palmfeldt, 10 piece af the 16 hon bekommit af Gref Liefven, och + daler sedlan hon fädt af Handelsbetienten Teshs, med hwilka hon, von Plat, henne skall ihopkopplat; Hwarföreutan von Plat sielf skall upburit penningar af en wed namn Schönström, Grefwe Wachtmeister och 2ne henne till namnet okiända personer, en med bruna kläder, och en med Gardies uniforme; men von Plat bestridde sådant alldeles, och sade sig wäl kiänna samma herrar, och at the, torde kända warit i hennes hus, utom Gref Wachtmeister, men påstod therjemte at the ingen oanständig lefnad ther fördt, så wida henne witerligit är.

Bohman fortfor widare, at Gref Wachtmeister, om icke i anseende till annat, dock utaf thes med guld broderade kläder, inrikes Herrar till brukande förbudne, wäl skall kunna igenkännas och kommas ihog, om hon von Plat allenast skall willja tillstå sanningen, erhindrandes henne jemwäl, huru som hon fädt 9 plåtar för en wid namn lilla Stina, af Handelsbetienten Zelling, med hwilken hon skall plägat olofligt umgänge hos henne; men hon nekade, så wäl thertill, som till thet föregående enständigt, med utlåtande theshos, at hon undrade, thet hon Bohman, icke blygdes wed, bruka en så skändelig osanning för Rätten.

Lena Cajsa talade direkt till Lovisa. Delar av rättegången framstår som ett samtal där parterna bryter in och för sin egen talan, talar direkt till varandra och ställer egna frågor. Lena Cajsa Bohman försökte väcka Lovisa von Plats slumrande minne. Kom hon verkligen inte ihåg hur Lena Cajsa gav henne tolv daler av de arton hon fick av baron Palmfelt? Och pengarna som hon fick av greve Liefven och handelsbetjänten Tesh? Dessutom, gick Lena Cajsa på, hade ju von Plat själv tagit betalt av en man vid namn Schönström, av greve Wachtmeister och av två för Lena Cajsa okända män, en med bruna kläder och en i gardesuniform. von Plat bestred alldeles sådana anklagelser. Nog var hon bekant med de nämnda herrarna, utom greve Wachtmeister – men så vitt hon kände till hade inget oanständigt ägt rum. Men Bohman fortsatte att pressa von Plat genom att påminna henne om vad som tilldragit sig. Nog kände väl von Plat igen Wachtmeister? Nog skulle hon, om hon svarade ärligt, minnas en man klädd i guldbroderade kläder; de var ju trots allt förbjudna för svenska herrar och därför rätt uppseendeväckande. Och handelsbetjänten Zelling, han som betalade hela nio plåtar för att vara med Lilla Stina hos von Plat. Nog kunde hon komma ihåg?

Skäms du inte att dra en så oskäligen osanning inför rätten? undrade von Plat. Men mamsell Bohman vek inte från sin historia. Mindes inte von Plat resan till Djurgården? Och det snöpliga slut som aftonen hos greve Liefven fick? Lena Cajsa påminde henne också om att von Plat gått i borgen för henne för en vit nopkinskjol. Hon hade burit en vit kjol av dräll, som von Plat menade alls inte dög till att visa sig för ungarlar med. Och så gick hon på och angav och berättade om vad som ägt rum, och hävdade att allt hon sade var sanning.

Helena Bohman påminde, at hon, von Plat, gådt för henne i borgen för en hwit nopkinskiortel hos en hustru, emedan hon tå haft på sig en hwit kiortel af dräll, then von Platt skall sagt intet kunde passera, at wisa sig för ungarlar med hwilken kiortel hon wed hemkomsten för sine föräldrar skall sagt sig

kiöpt för penningar hon af Ryska cavallierer [...], för förfärdigad söm, unfådt. Hwilken Bohmans utsago von Plat i så måtto widgick at hon wäl för noppskinskiortelns betalning gådt i borgen, men skall icke fäldt then utlåtelse Bohman berättadt.

Lovisa von Plat nekade. Aldrig hade hon förlett flickan Bohman till något oanständigt. Tvärtom. Enträget hade hon förmanat henne till beskedlighet och lydnad gentemot sina föräldrar. Hon hade ju till och med brev hemma som kunde bevisa saken; brev som Lena Cajsa skrivit till Lovisa von Plat med vädjan om hjälp att komma undan sina stränga föräldrar. I efterhand, ja, menade Lena Cajsa, och på von Plats uppmaning.

Nu läste man upp det brev som Lena Cajsa skulle ha skrivit till henne. I brevet klagade hon över stränga föräldrar, i synnerhet en »malitieuse» karl till far. Lena Cajsa ville rymma hemifrån och bad von Plat om hjälp. Också en avskrift av Lovisa von Plats svar fanns lägligt nog att tillgå, där von Plat sade sig vilja hjälpa Lena Cajsa, men i första hand rådde henne att »gå sine föräldrar under ögonen och åtlyda them, samt förblifwa hemma till hösten, tå hon will skaffa henne en hederlig tjänst».

Med det ansåg von Plat det vara bevisat att hon aldrig förlett flickan till något oanständigt. Tvärtom – hon var själv ett offer för elakt förtal.

Men Lena Cajsa protesterade. von Plat hade både bett henne skriva brevet och dikterat innehållet för henne. Dessutom hade hon instruerat Lena Cajsa att riva sönder de biljetter som skvallrade om att hon sänt efter henne. Och nu plockade rätten fram ännu ett bevis mot Lovisa von Plat. Till rätten hade just en sådan biljett inlämnats. Vem som lämnade beviset framgår inte. Biljetten hade upphittats i »Banco Kommissarien Robsuluns bakgård vid portgången», men var ställd till hans hushållerska Catharina Thun.

Kombinationen av den sirligt högtravande om än felstavade franskan och det grova språket framstår som typisk för tiden och

miljön. I Lovisa von Plats värld möttes seklets vurm för de förfinat höviska franska manéren, tidens uppdrivna begär efter njutning, nöjen och förhöjd livskänsla och det grovkorniga och enkla som ofta dolde sig bakom förklädnader och förställning. Det påminner om Bellmans tvära kast mellan det gudalika och det burleska.

Men hade Lovisa von Plat skrivit denna sedel? Naturligtvis inte, menade hon själv. Inte kände hon heller den kvinna som biljetten var ställd till. Rätten lät då Lovisa von Plat lämna prov på sin handstil – och fann föga förvånande att pikturen på sedeln och på skrivprovet skiljde sig alldeles. Helt lät man sig inte nöja med detta konstaterande, utan skickade efter hushållerskan Catharina Thun. Hon sade sig vara 32 år gammal, född i staden och dotter till den avlidne skepparen Jonas Thun. Men någon Lovisa von Plat hade hon aldrig hört talas om och sedeln hade hon då inte sett förr. För den delen kunde hon varken läsa eller skriva. När rätten konfronterade henne med Lena Cajsa och Lovisa förnekade de alla att de kände igen varandra – och med det avslutades dagens rättegång.

Biljetter var uppenbart betydelsefulla i handeln med sexuella tjänster. Kopplerskornas roll att hitta flickor till män som sökte sällskap krävde snabba kommunikationer och logistik. Samtidigt behövde de undvika att bli avslöjade av misstänksamma föräldrar och stadsvakter på jakt efter otuktiga tillställningar. Lovisa von Plat tycks redan 1747 ha varit en slipad kopplerska, snillrik nog att se till att ordna alibin och bevismaterial. Ensam kunde hon dock inte organisera verksamheten. Pigor spelade en avgörande roll som kurirer för att samordna och meddela sig om tider och platser för möten. Enligt Lena Cajsa var Lovisa von Plats piga Eva Harder fullt införstådd med den handel som hennes matmor ägnade sig åt. Pigan och en annan kvinna hade sprungit med bud för von Plats räkning. På så sätt kunde de agera snabbt. Det hände förstås att Lena Cajsa inte kunde komma ifrån sina föräldrar med en gång – och när hon omsider dök upp hos von Plat hade den väntande herrn redan gett upp och gått därifrån.

Ma cher seur
Ma cher seur, wenn nu so god af-
ten hofwan, och kom till mig i
aften kläcken 11 da dig lägligast
lären wara, och tag med dig syster
Maja som tienar hos Fru Schantz,
ty i aften komma några honnetta
Cawallerer till mig, som intet
äro rädda om pläten och ducaten,
utan wi på det bästa
kan blifwa förnöjde. Om du räkar
skitgreta så lät henne följä med,
konan sir nog bra ut, je me
recommande
Ma cher seur L. von Plat.

En biljett undertecknad L von Plat lämnades in som bevismaterial i fallet med Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat. Biljetten lyder:

Ma cher seur:

Ma cher seur, war nu så god efter hofwan och kom till mig i aften kläcken 11 da dig lägligast lären wara, och tag med dig syster Maja som tienar hos Fru Schantz, ty i aften komma några honnetta Cawallerer till mig, som intet äro rädda om pläten och ducaten, utan wi på det bästa kan blifwa förnöjde. Om du räkar skitgreta så lät henne följä med, konan sir nog bra ut, je me recomende

Ma cher seur

L. von Plat

När rätten den 13 juli 1747 åter sammanträdde hade pigan Eva Harder kallats och infann sig i Södra stadshuset. Hon sade sig vara född i staden, 23 år gammal och dotter till den avlidne fältväbeln Johan Harder i Göteborg. Hos Lovisa von Plat hade hon varit sedan »nästledna Påska» och hjälpt henne med hushållssysslor. Därutöver hade hon försörjt sig med klädtvätt och sömnad. Hon hade inte haft olovligt umgänge med någon mansperson, menade hon – men erkände samtidigt att hon stått inför Norra förstadens kämnärsrätt för ett lägersmål med en fältskärsagesäll. Rätten frågade sedan vilka kvinnspersoner som brukade besöka von Plat, och Eva räknade upp dem: Lena Cajsa Bohman, Maria Walling, Catharina Regina Kyste och Stina Forsberg, som också kallades Lilla Stina. De brukade alla komma med sömnad som de förfärdigat, menade Eva.

Hade det då varit några manspersoner på plats i von Plats hem? Nej, det kunde Eva inte så noga minnas; men hon trodde nog att herr baron von Kurck och kapten Laurin en gång varit där. Inga handelsbetjänter, således, undrade rätten. Nej, svarade Eva.

Nu tog Lena Cajsa Bohman till orda igen. Utan att ha blivit tillfrågad berättade hon att von Plats grannhustru Rankstedt och hyresvärden, hallrättsbetjänten Christian, hade en säng tillsammans i en kammare. Hyresvärden brukade kallas horebroder. Den morgon då uppsyningsmännen kommit och hämtat Catharina von Plat (det måste vara Lovisa von Plats halvsyster Catharina Fahlberg som åsyftas) och pigan Eva Harder ska Christian ha legat hos von Plat i hennes säng medan Eva Harder låg i Christians säng i ett annat rum. Så snart de blev varse uppsyningsmännen hade de sprungit till sina egna sängar. Hustru Rankstedt och Catharina hade berättat det hela för Lena Cajsa när hon kom dit på eftermiddagen. Troligen syftade Bohman på något tidigare tillfälle då von Plat blivit hämtad av uppsyningsmännen. Det vore ju mycket märkligt om hon åter besökt von Plat i hennes hem, trots att rättegången nu var i full gång. Rätten ställde emellertid inga följdfrågor kring anmärkningen. I stället fortsatte de att fråga ut Eva Harder om hur många gånger hon sökt

Lena Cajsa Bohman i hennes hem. Inte mer än två gånger, menade Harder – men hon visste också att en tidigare piga sprungit dylika ärenden, liksom hustru Rankstedts piga.

Av rättegången att döma var således inte bara pigor, som ju var ålagda att lyda sin matmor, involverade i handeln. Lovisa von Plat delade husrum med sin syster Catharina Fahlberg, som också var både införstådd med och inblandad i verksamheten. Dessutom var grannfrun på samma våningsplan, hustru Rankstedt, i hög grad involverad. Namnet fru Rankstedt återfinns för övrigt också på en lista över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» som vi får anledning att återkomma till. Det är inte omöjligt att det rör sig om samma kvinna. Inne hos Rankstedt gömde sig Lena Cajsa om det dök upp någon man hon kände hos von Plat – allt för att förhindra att föräldrarna skulle få veta vad som försiggick. Hos grannfrun träffade Lena Cajsa allt som oftast på hyresvärdens Christian. Han var som nämnts hallrätsbetjänt. Hallräten låg precis som kämnärsrätten i Södra stadshuset, så Christian jobbade i det hus där rättegången ägde rum. Också han var enligt Lena Cajsa medveten om vilka gärningar som planerades och utfördes i Tyska skolhuset.

Grevar, baroner och beskyddare

Så här långt in i rättegången började Lena Cajsa Bohman bli varm i kläderna. Hon inte bara svarade på frågorna, utan berättade också sådant som rätten inte frågat efter. Ledamöterna visade knappast något intresse för vilka män Lena Cajsa varit med; de frågade inte efter deras namn eller om de var gifta och därmed hade gjort sig skyldiga till hor. Lena Cajsa försåg dem likväl med uppgifter om männen som vände sig till von Plat, som i sin tur kopplade ihop dem med den flicka som bäst stämde in på deras önskemål. Det var alltså fler flickor som von Plat bedrev handel med. Flera av dem kunde styrka hennes berättelse, menade Lena Cajsa – »qvinspersonerna» Rebecka Törner, Maria Halling, Maria Bohman, pigan hos von Plat Eva Harder samt en flicka vid namn Christina, vars far jobbade på pipbruket. Dessutom, berättade, Lena Cajsa beredvilligt, hade von Plat försökt att locka fler flickor.

Widare påminte Bohman at von Plat äfwen welat förföra en hos mäklaren Burgman warande jungfru, hwilken hon skall sagt wore orörd, som ock lærer hafwa skedt, om icke hon, Bohman, rådt henne therifrån, ärindrandes jemwål von Plat, thet hon en gång kopplat henne ihop med förbemäldte Olof Winblad, hwilken hon sagt, skulle wäl recompensera henne, men äntå, som orden lydde; Enär action war för sig gången, icke gifwit henne mer än två lumpna plåtar.

Enligt Lena Cajsa hade hon själv lyckats avstyra att Burgmans jungfru drogs in i von Plats garn. Kanske såg hon en möjlighet att vinna sympati av rättens ledamöter. Samtidigt passade mamsell Bohman på att ge von Plat en känga för att hon kopplat samman henne med officeren Winblad under förespejling om god förtjänst, som nesligen uteblivit.

Vid det här laget kunde Anders Bohman, Lena Cajsas far, inte längre hålla tand för tunga. Han hade plötsligt erinrat sig varifrån han kände igen namnet Palmfelt, den första man som enligt vittnesmålet betalat von Plat för att få ligga med hans dotter. För någon tid sedan hade Palmfelt tillsammans med en annan man sökt upp mäster Bohman i hans hem och frågat om han tillverkade speglar. Palmfelt hade bett mäster Bohman att komma hem till honom dagen därpå, för att titta på modellen han ville låta tillverka. Snickarmästaren hade begett sig till den fashionabla adressen på Skeppsbron, mellan Skeppar Carls gränd och Bredgränd. Där fick han förgäves vänta i förstugan. Men Palmfelts ärende hade naturligtvis aldrig varit speglar, insåg Bohman, utan dottern – som han tidigare sökt upp i hennes kammare och rodnat betänkligt då han tilltalade henne.

Vad hade då Palmfelt sagt till Lena Cajsa? Lena Cajsa berättade för stadsfiskalen att han sagt: »jag trodde intet, at I war Sneckaren Bohmans dotter, efter the gemenligen bruka liuga och missbruka andras namn». Lena Cajsa Bohman hade alltså gått under sitt

eget namn även när hon tjänat för von Plat. Historien berättar också något om vilket intrikat spel som upprätthölls både av kopplare och av sexköpare. Handeln med unga flickor – kanske i synnerhet de från finare familjer av mamsell Bohmans slag – krävde bedrägeri och bländverk. Sådant förfarande krävde i sin tur det sociala och kulturella kapital som endast högre samhällsstånd satt inne med.

Vid flera tillfällen då rätten sammanträdde uteblev Lovisa von Plat. Stadsfiskalen Christophersson Liedberg väntade tålmodigt innan han gav upp och yrkade på böter för henne. Vid ett tillfälle när von Plat inte dök upp, den 6 juli, ställde sig plötsligt vice häradshövding Åkerhielm upp i salen och anmälde att han förde von Plats talan.

Sannolikt rörde det sig om Jakob Åkerhielm, född 1701 i Örebro. Efter studier i Uppsala blev han advokat och vice häradshövding i Stockholm – en mäktig man med ett omfattande nätverk.⁹⁴ Den Åkerhielmska adelssläkten, i vilken Jakobs far hade blivit adopterad och adlad, hade en lång historia av högt uppsatta ämbetsmän och både lärda och beresta män och kvinnor. Lagen kunde Åkerhielm, det råder det knappast någon tvekan om; han skulle till och med komma att publicera den på alexandrinsk vers 1748. Han var förmodligen en användbar bekantskap för Lovisa von Plat. Vid den här rättegången hade han dock endast varit åhörare. Nu sade han sig vara ombedd av Lovisa von Plat att företräda henne vid rätten, då hon av sin husbonde baron von Kurck var förhindrad att komma. Åkerhielm saknade emellertid skriven fullmakt och Lovisa von Plat dömdes till två daler silvermynt i böter.

Rätten samlades i stället åter den 9 juli och den här gången inställde sig både von Plat och hennes piga Eva Harder. Rättegångsprotokollet lästes upp och Lena Cajsa intygade att allt som tidigare sagts överensstämde med sanningen. Lovisa von Plat, å sin sida, bedyrade sin oskuld och menade att rätten inte borde tro på en så »lättfärdig och mycket lösaktig person» som Lena Cajsa Bohman, som hade uppehållit sig hos den för oanständigt leverne vida kända hustru Buckner på Drottninggatan. Hur kunde skulle

till och med komma att publicera von Plat känna till Bohmans besök hos Buckner, undrade rätten. Hade kanske hon också varit där? Men nej, von Plat hade hört om visiten av greve Liefven.

Anders Bohman började å sin sida uppenbarligen få nog av hela historien och yrkade på att hans dotter måtte släppas ur häktet. Efter några turer bedömde rätten att Lena Cajsa hade gjort en »ren och sannfärdig bekiännelse» och därmed entledigades hon från häktet, med förmaningen att i fortsättningen visa sina föräldrar hörsamhet och lydnad.

Den 23 september var rätten åter kallad, men ingen Lovisa von Plat dök upp. Stadstjänare hade sökt henne i Tyska skolhuset och fått veta att hon befann sig på landet. Däremot infann sig hustru Rankstedt, von Plats grannfru som enligt Lena Cajsa i hög grad var involverad i handeln. Hon krävde tillbaka en spegel som von Plat hade pantsatt hos rätten för sin frånvaro – och mot två daler fick hon den tillbaka. Rankstedt menade att von Plat själv uppehöll sig på en prästgård utanför stan.

Lovisa von Plat tycks ha kunnat påräkna beskydd av såväl hallrättsbetjänter som häradshövdingar och präster. Det mansnamn som dyker upp med störst frekvens i rättegången är emellertid baron Kurck. Det var i hans hushåll von Plat sade sig kunna ordna arbete åt Lena Cajsa. Han dyker upp flera gånger under rättegången och fungerar som alibi för både Lovisa von Plat och hennes adepten genom att påstå sig vara deras husbonde. Han blev emellertid aldrig kallad att vittna och rätten frågade heller inte vidare efter hans roll i verksamheten. Däremot undrade de över von Plats egen roll i förhållande till Kurck och andra män. Hade von Plat för vana att låta sig själv brukas till skörlevnad, frågade de Lena Cajsa. Det kunde Lena Cajsa inte svara på – men en tidig morgon hade hon stött på von Plat oklädd hos Kurck, ifärd med att dra på sig livstyccket.

Vem var då denne Kurck?

År 1745 bodde i Lilla gråmunkegränd, vägg i vägg med den då fattiga jungfrun Lovisa von Plat, kanslijunkaren Axel Johan

Kurck (1719–73). Han var ännu både barnlös och ogift, född i Ryssland, och han hade studerat i Uppsala och tjänstgjort vid hovet i Berlin. Från 1746 var han kanslist vid Kungliga Kansliet och skulle från 1749 komma att betecknas kammarherre. Men i rättegångsprotokollen från den 3 juli 1747 framgår att den Kurck som i hög grad var inblandad i von Plats affärer var major vid Smålands kavalleriregemente. Enligt adelskalendern bör det ha varit den unge kanslijunkarens äldre släkting, Gabriel Fredrik Kurck, född 1697. Sedan 1734 var han gift med sin syssling, men skulle komma att dö barnlös 1754 på majorsbostället Biskopsbo i Jönköping. Kanske bekantade de sig ändå med varandra där i Lilla gråmunkegränd, von Plat och Kurck, om baronen besökte Axel Johan Kurck och stötte på dennes granne med många unga flickor i sitt nätverk. Själv tycks den äldre baronen inte ha bott i Stockholm. Det enda spår jag lyckas finna i mantalslängder av någon som skulle kunna vara baronen är från 1730, då en G Kurck ska ha bott på Ladugårdslandet. År 1747 var Gabriel Fredrik Kurck i alla händelser 50 år gammal, av en ansedd äldre frälsesläkt med försänkningar vid hovet och ett omfattande nätverk bland Stockholms högre stånd. Han var en mäktig beskyddare. Så småningom skulle adelsnamnet få en något annorlunda klang: Axel Johan Kurcks son Knut Kurck var en av de adelsmän som deltog i konspirationen mot och mordet på Gustav III 1792. År 1747 var baronen emellertid ett lämpligt val som mecenat av den verksamhet som Lovisa von Plat utvecklade.

Först under hösten 1747 började fallet med Lena Cajsa Bohman att lida mot sitt slut. Den 2 oktober justerades det senaste protokollet i fallet och i samband med det kom rätten till ett beslut. Efter månader av rannsakingar och vittnesförhör konstaterade ledamöterna att Södra förstadens kämnärsrätt inte var rätt instans för fallet. De påstådda förbrytelserna hade ägt rum i Staden, och dit remitterades ärendet för ytterligare rannsakingar och avdömande.

Det är ett oerhört frustrerande besked. Protokollen från Stadens kämnärsrätt saknas nämligen för år 1747. Avskrifter från alla tidigare

protokoll i fallet är bevarade, men protokoll från ärendets fortsatta hanterande saknas.

Hur rätten resonerade och dömde i fallet med Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat får vi därför aldrig veta. Mycket talar emellertid för att båda kvinnorna gick fria. Dels finns fånglistorna från Stadens kämnärsrätt bevarade för åren 1746 till 1748, och i dessa saknas både von Plat och Bohman.⁹⁵ Dömdes de alls begränsade sig straffen för dem båda troligen till böter. Dels dyker Lena Cajsa Bohman snart upp hos Södra förstadens kämnärsrätt igen.

Mot bakgrund av den hårda juridiska hållningen mot koppleri, som enligt lag skulle bestraffas med hudstrykning och straffarbete, tycks det märkligt. Rätten hade möjlighet att, med stöd i omfattande vittnesmål och bevismaterial, fälla en okänd kopplerska – men hon gick fri. I protokollen saknas ibland följdfrågor. Man kan förundras över rättens sätt att avfärda bevismaterial och låta Lovisa von Plat försvinna efter varje förhör i stället för att häkta henne – i synnerhet som hon vid flera tillfällen undvek att infinna sig vid rätten. Det ligger nära till hands att tolka hela historien som att de höga herrar von Plat omgav sig med – grevar, baroner, präster – gav henne någon form av skydd. En advokat och vice häradshövding gick i god för henne och själv drog hon sig undan till en prästgård på landet när det började blåsa snålt kring Tyska skolhuset. Män med kunskap om och försänkningar inom stadens alla maktcentra skyndade till hennes undsättning och försvar: hovet, prästerskapet, juridiken. Kanske hade hon också lierade manspersoner inom kämnärsrätterna? I alla händelser tycks hon bevandrad i lagstiftningen. Hon vägde in möjligheten av konfrontation med både upprörda familjer och ordningsmakten, organiserade alibin, såg till att ha reträttvägar och bevis för sin egen oskuld. Det tycks nästan som om hon satt inne med något slags immunitet.

*»Hemliga steg, aftal och omgångar»
– förklädnader och försåt*

Bara någon månad efter den långdragna rättegång som hösten 1747 remitterades till Staden med oklar utgång stod Lena Cajsa Bohman åter inför Södra förstadens kämnärsrätt. Också den här gången var hon huvudperson – men denna gång var hon inte anklagad. I stället var det hennes föräldrar som hade dragit en vän till familjen inför rätta. Klensmeden mästare Michael Celsén hade förtalat familjen Bohman och sökt förleda dottern Lena Cajsa på det simplaste vis. För rätten hade mästare Bohman uppgett att Celsén, som var en »gammal gift karl», på ett oanständigt och nesligt sätt bedragit dottern att stämma möte med honom. Den 12 november skulle de ses i Bollhusgränd för att bedriva otukt. För den skull hade Celsén skickat pigan Anna Lena Berg med en biljett och sex daler banco invikta. Biljetten var anonymt skriven. Lena Cajsa skulle ha vecklat upp den i sin mors närvaro och läst:

Min gunstiga Mademoiselle Broman [sic].

Ursäckta mig at jag tager mig then dristigheten och sänder thenna billett til Mademoiselle och beder käriligen at min söte Mademoiselle gör mig then ära och hälsar uppå mig i dag eftermiddagen precise kl 5 uto Bållhusgränden på högra handen ifrån torget i gamla Wentens hus, tå iag sielf står i porten med sammets underkläder, blå rock och galonerad hatt. Jag beder at min Mademoiselle tager sig en åkare släda til Lilla Torget, thet iag skal bestå för thetta. Mit namn skal hos Mademoiselle bli wäl bekant. Jag förväntar godo nöje för thenna gången, thet jag med en hederlig recompence skal förskylla. Jag är ock förblifwer – Mademoiselles – trogna wän. Lösen skal wara ordet dants.

Och jo, nog stod han där i en portuppgång i Bollhusgränden och väntade, familjens gamle vän, förklädd till officer. Dessa förklädnader! Vi kommer att stöta på dem fler gånger. Fast Lena Cajsa Bohman

nekade bestämt till att ha tagit emot någon biljett. Pigan hade bett henne gå förbi Bollhusgränd och hämta upp lite sömnad, och det var vad hon hade tänkt göra. Var det då så underligt att hon intet ont anande följt den där officeren en trappa upp?

Hela historien fick bågaren att rinna över för mästern Bohman, som ju redan var hårt prövad efter sommarens segdragna rättegång rörande dottern. Men den här gången riktade sig vreden inte mot dottern, utan mot ryktesspridningen och den gamle vännen Celsén. I brevet till rätten skrev han:

Här utinnan har han ytterligare försynt fortfarit och gjordt sit et nöje theraf, at kunna på åtskilliga publike ställen, i mycket hederligt folks närvaro tala om och utsprida rycket här i staden om sina hafde hemliga steg, aftal och omgångar med min dotter, dock med den tilökning på historien at otukt af min dotter skulle bedrifwas med min k. hustrus wett och wilja.

Hela hösten hade Celsén försökt förklara mästern Bohmans hus genom att sprida elaka rykten och skvaller. Bland folk på gator och krogar hade han skroderat om de »hemliga steg, aftal och omgångar» han haft med Lena Cajsa Bohman – och som om inte det vore illa nog hade han spridit ut att modern Maria Holmdahl var både införstådd och inblandad i dotterns otuktiga förhållanden.

När Celsén försökte argumentera för sitt beteende inför rätten hänvisade han till den goda viljan och sin långa vänskap med mästern Bohman. Hans gamle vän blev förd bakom ljuset, menade han, av en förslagen och horaktig dotter. Bohman hade under hösten berömt sin dotter, lyft fram hur lugn och beskedlig hon blivit efter den rättegångsprocess hon gått igenom. Men som Celsén gick som vän i huset på Hornsgatan hade han ju själv sett flickans »fräcka och fria utlåtelse uti ordet» och tänkt att det där stycket hade inte gjort någon rättsinlig bättring. I akt och mening att avslöja Lena Cajsas oförfärliga lidderlighet för den godtrogne fadern hade han gillrat fällan. Till träffen hade hon inställt sig på utsagd tid och på ett så oanständigt sätt att

Celsén hade kunnat fullfölja otukten om han hade haft håg för det. Dagen efter uppträdet hade flickan gått förbi på gatan utanför hans fönster och spottat och skällt. Det kunde både pigan och en besökande man vittna om. Det handlade, menade klensmeden inför rätten, om att »förhindra sådane misgjärningar och synder som draga wrede och straff öfwer land och Rike». Så mycket svårare var ogärningen som modern med vett och vilja tillät sitt eget barn sådant otuktigt leverne. Celséns vädjan till rätten var därför att döma och straffa Lena Cajsa Bohman som »sådana wärdinnor och jungfrur» borde dömas.

Så där fortgick det, inför en rätt vars tålmod tycktes tryta. Man anar en trötthet vid hela fallet. Den 21 december beslutade rätten att bordlägga ärendet över julen och kalla vittnen »någon annan dag», då man hade mer angelägna frågor att hantera. Ett julfirande, måhända? Hur som helst saknas upplösning även i denna historia, då rättegångsprotokoll saknas för 1748. Det är retfullt, inte minst för att de ganska omfattande protokollen inte ger några svar, bara antydningar och fler frågor. Man kan väl anta att parterna till sist gjorde upp i godo. Ofta fick fall som handlade om kränkning och förtal sådan utgång.

Rättegångsmaterialet vittnar i alla händelser om svårigheten att hålla en skandal hemlig i den lilla staden Stockholm. Det faktum att mästernickare Bohmans tonåriga dotter inför rätten bekänt otukt med åtskilliga män och kontakter med Lovisa von Plat var uppenbarligen ett bekant faktum i staden. Rykten spreds snabbt. Michael Celséns vädjan till rätten att döma och straffa vännens dotter som den hora hon i hans ögon var berättar också om den mycket påtagliga dubbelmoral som alltid varit integrerad i horstigmat. Det var Lena Cajsas handlingar som var »misgjärningar och synder» – inte mannens. Det var hon, horan, som riskerade att »draga wrede och straff öfwer land och Rike». Mannen tog sig rätten att både förleda, döma och straffa flickan för hennes handlingar – samma friheter som han själv i »ärligt folks närvaro» skrävlut om att han ohindrat kunde ta sig med henne. Han hade inte mycket att förlora. För flickan och hennes familj stod desto mer på spel. Horstigmat var oupplösligt för-

bundet med döttrars, systrars, hustrurs och ungmörs beteende. Det slog split mellan vänner och grannar, uppreste gränser kring människor och tvingade folk att ge akt på sig själva och på varandra. Det var ett stigma som alltid fanns närvarande i folks medvetande och som man ständigt tvingades förhålla sig till.

Ett oväntat efterspel till rättegångarna berättar om hur ett illa beryktat hushåll kunde agera för att återupprätta sin heder.

En fattig adelsman, en olycklig hyresvärd och en lång resa

Länge trodde jag att rättegången med mästern Celsén var så långt källorna tog oss i Lena Cajsa Bohmans historia. Vad hände sedan? Fick hon leva ett helt liv? Gifte hon sig? Fick hon barn? Fortsatte hon att umgås med kopplerskan von Plat och ha »köttsligt umgänge» med främmande män? Jag sökte mamsellen i de vigselböcker som finns bevarade för hela Stockholm, i födelse- och dödböcker, i in- och utflyttningslängder och mantalslängder, men utan framgång. Först när jag fortsatte att läsa i rättegångsprotokollen för att få mer kontext fick jag svar på mina frågor.

Den 24 maj 1750 dyker nämligen mamsell Bohman upp i ännu en rättegång vid Södra förstads källors kämnärsrätt. Den här gången spelar hon ingen huvudroll, men de uppgifter som framkommer är ändå intressanta. Inför rätten står löjtnanten i fransysk tjänst välborne herr Sven Georg (Göran) Hasenkampff och hans hustru Helena Bohman, jämte deras advokat Erland Brynolph Ryman.

År 1750 hade Lena Cajsa Bohman således gift sig med en adelsman. Att det rör sig om samma flicka är otvetydigt. Hon står nämligen omnämnd i adelskalendern som snickarmästaren Anders Bohmans dotter. Hennes fullständiga namn var Helena Catharina Bohman. Med bröllopet blev borgardottern Lena Cajsa i stället välborna Helena Hasenkampff. Så vem var denne Sven Georg Hasenkampff som äktat en skandalomsusad mamsell från ett lägre stånd?

I kronotaxeringslängden för Maria Magdalena församling 1750 framgår att fastigheten nr 108 ägdes av en Liljensparre (eller möjligen Silfversparre) och beboddes dels av snickarmästare Anders Bohman, hans gesäll Jean och pigan Lena, dels av löjtnanten i fransysk tjänst herr Sven Göran Hasenkampff, född 1728. Enligt en marginalnotering var nämnda Hasenkampff fattig. Samma år gifte sig herr Sven Göran Hasenkampff, 22 år gammal, och hantverkardottern Helena Catharina Bohman, 19 år. Snickarmästaren hade av allt att döma sålt sitt hus och flyttat till en enklare boning. Kanske var hustrun Maria död. Kanske hade han hamnat i penningnöd; möbeltillverkningen var konjunkturkänslig och villkoren ofta hårda.⁹⁶ Eller hade möjligen mästare Bohman tryggt sin oregerliga dotters heder genom att betala en fattig adelsman för att äkta henne? Den unge medellöse adelsmannen fick ett hyggligt kapital och Lena Cajsa Bohman blev ingift i adeln med allt vad innebar av privilegier och status. Det är spekulationer, men ligger ändå nära till hands. I alla händelser kunde snickarmästare Anders Bohman pusta ut, då han överlämnat ansvaret för sin ostyriga avkomma till en annan man.

Så mycket lugnare tycks dotterns leverne emellertid inte ha blivit som gift. Kommissarien Jacob Lewin Jacobsson hade sedan den 1 februari 1750 hyrt ut bostad i sitt hus åt Hasenkampff och dennes nyblivna hustru. Inför rätten beklagade sig hyresvärden över att Hasenkampff och hans hustru struntade i att betala sin hushyra och levde rövare i huset om nätterna; de söp och slog i dörrar och det var ett evigt springande, ringande, bullrande och klappande nätterna igenom. Dessutom hade hustrun hotat hyresvärden med våld, både av paret själva och av andra. Nu ville Lewin att löjtnanten och hans fru skulle få plikta honom för all skymf, vanrykte och skada han lidit, jämte de rättegångskostnader som han nu drog på sig. Till råga på all annan oanständighet hade Hasenkampff tagit sig till med att grina och lipa åt Lewin i förmaken till rättegångssalen. Lewin kunde skaffa fram vittnen till alla oförrätter.

Makarna Hasenkampff tog emellertid genstämning på kommissarie Lewin och drämde därefter i med sina adelsprivilegier – och efter några möten i rätten tycks fallet ha lösts eller fallit i glömska. Åtminstone kan man inte skönja någon upplösning i protokollen. De dyker helt enkelt inte upp igen. Eller har makarna Hasenkampff kanske packat sina pinaler och gett sig av?

Sonen Diedric Georg föddes i Stockholm 1753. Någon tid därefter lämnade Lena Cajsa och hennes oregerlige make Stockholm och begav sig till Ryssland. Det måste ha varit en äventyrlig resa med ett litet barn, lång och mödosam, präglad av svårframkomliga vägar, mil efter mil med ödemark och skog och långt mellan platser för vila och mat och skydd för väder och vind – och kanske också av rädsla för rövare, vilda djur och skogens främmande väsen. Men paret var långt ifrån ensamma om att göra denna strapatsrika färd. 1700-talets samhälle var rörligt. Och fram kom de. År 1757 blev Sven Göran Hasenkampff löjtnant vid andra Moskowska regementet. Så småningom avancerade han till major. Hur Lena Cajsas liv i Ryssland tedde sig vet vi inte. Hon hade en liten son, och snart föddes också en dotter. Flickan dog som liten. Så mycket vet vi. Vi vet också att Lena Cajsa så småningom skulle komma att företa den långa resan tillbaka till Stockholm igen. Men tills vidare lämnar vi dem, Lena Cajsa och hennes familj, i Ryssland. Vi vandrar vidare i den stad där deras levnadshistorier till stor del utspelade sig, vi följer ledtrådar och spår från mamsell Bohmans fall i ett Stockholm som av samtid och eftervärld har liknats vid ett Sodom.

STOCKHOLMS BRANSIGNALER

Flaggor Lantens Känd Skätt

För Staden			7 7 Slag Skätt
Norra Malm och Blåsholmen			3 3 Slag Skätt
Ladugårdens ländet			3 3 Slag Skätt
Kongsholmen			3 3 Slag Skätt
Södra Malm			2 2 Slag Skätt

Enligt Kongl. Förordningen af den 16 Decemb. 1738

Uti Staden	F	Almgatan	1	Kornelius Petri
Kung. Stället	A	Korsgatan	2	Högberg Ochberg
Riddarhuset	R	Munkgatan	3	Andersson
Norr Rindögat	N	Rindögatan	4	Brändberg
Gårds Rindögat	G	Kung. Prästg.	5	Kung. Prästg.
Stora Skinnlöf Skiftet	S	Kung. Prästg.	6	Andersson
Stora Skinnlöf Skiftet	S	Stora Skinnlöf	7	Andersson
Stora Skinnlöf Skiftet	S	Stora Skinnlöf	8	Andersson

Kartografen Georg Biurmans karta över Stockholm från 1751 visar Staden, malmarna och de närmaste omgivningarna. Här är kartan något beskuren. Vi ser Staden med delar av Norra och Södra malmen, Kungsholmen och Ladugårdslandet. Längst till höger anar man den vidsträckt Djurgården, och till vänster i bild syns Långholmen, där spinnhuset låg

B L A N D D E S S A

S O D O M S

M U R A R

[...]

Kors, bland dessa Sodoms murar
är det svårt att hitta rätt

[...]

Carl Michael Bellman, ur Fredmans epistel nr 34,
Til Movitz, när elden var lös i hans Qvarter uti Kolmätar-gränden

stitution, som kulturell fantasi såväl som realitet, är nära förknippat med staden.⁹⁷ Det betyder naturligtvis inte att handel med sexuella tjänster inte förekommer också på mindre orter och på landsbygden. Men städer är de platser där prostitutionens jordmån historiskt sett har varit god på grund av en högre grad av anonymitet och möjlighet att undgå social kontroll, gott om tillfälliga besökare, ett intensivt nöjesliv, en stor marknad för alkohol och droger för bruk och missbruk, ett överflöd av människor i nöd och armod utan sociala skyddsnät och andra människor med pengar, makt, oberoende och tid att förfoga över. Städer är också platser som genererar berättelser. Myter, vandringsägner, föreställningar, utpräglade personer – allt det alstrar de förtätningar av mänsklig erfarenhet, möten och manifesterade drömmar som städer är. Samtida beskrivningar liknade 1700-talets Stockholm vid Sodom och Gomorra – en stad där förbindelserna människor emellan präglades av ytlighet, lust, superi, dans, spel och hor.

Den moderna storstaden som plats och livsform skulle komma att förknippas med liderlighet och synd. Men redan under tidig-modern tid – och långt tidigare, på andra platser och i andra sekler – föreställde man sig staden som en fördärlig plats, fylld av lockelser och hot. Varningar för unga kvinnor som befann sig i riskzonen restes också, i bild och i text.

Spridd och efterliknad var till exempel den brittiske konstnären William Hogarths (1697–1764) serie med målningar och gravyrer från 1730-talet som illustrerade en ung kvinnas väg från oskyldig lantflicka till en judisk köpmans hålldam i London, följd av ett hastigt förfall mot prostitution och slutlig död i syfilis. Serien om sex verk blev populär och är fylld med symboler och referenser som var tydligt avläsbara för den samtida betraktaren.

I den första bilden har den unga Moll anlant till staden och blir ingående granskad av en kopplerska. På Molls arm hänger en sax. Hon har tänkt sig att arbeta som sömmerska i London. Den nedslagna blicken antyder att hon ännu har kvar lantlig oskuldskraft och blygsel. Kopplerskans fläckade ansikte förknippas i stället med synd och syfilitiska sår, och i de förbipasserandes bortvända blickar kan man läsa stadens förfrämligande och likgiltighet.

I den andra bilden har Moll blivit älskarinna till en förmögen judisk köpman och håller sig med vackra klänningar, smink och tjänstefolk. En manlig besökare lämnar kammaren. På bordet ligger en mask – en antydning om maskeraden som lättsinnigt nöje. Associationerna till främlingars osunda inflytande, lättsinnets och maskera-dens fördärv och fåfångans och flyktighetens följder är många.

Moll blir allt mer depraverad och sjunker i bildserien från hålldam till publik. Hennes jungfru blir gammal och syfilisanfränt, och genom dörren kliver polisen för att gripa Moll, som sitter på sängen med blottat bröst. I den sista scenen omringar en sorglig samling Molls kista; venerisk sjukdom och ett liv i synd har drivit henne i en för tidig död.

Vi kan nog utgå ifrån att Lena Cajsa Bohman var bekant med liknande sedelärande berättelser om de faror staden uppreste – liksom

A Harlot's Progress"; scen 2 och 6, av den brittiske konstnären William Hogarth (1697–1764), tillkommen mellan åren 1731 och 1732.

hon sannolikt i tidig ålder blivit varse tecken på den handel som drevs i hennes eget grannskap och det erotiska kapital hon själv besatt.

För henne var staden barndomsland och välbekant vardag. I kontakterna med von Plat fick hon navigera mellan borgardotterns familjeliv och festande på Djurgården, och ständigt undvika faderns affärsbekanta och vänner till familjen – de män som relativt obehindrat rörde sig mellan världarna och förväntade sig att dessa inte skulle blandas samman.

Hur användes staden i detta spel som iscensattes av Lovisa von Plat? Handeln med kvinnor och unga flickor organiserades med staden som spelplan och vissa platser lämpade sig bättre än andra för sådana illegala uppgörelser.

Syndens geografi

Den första plats där mamsellerna von Plats och Bohmans vägar på allvar korsades var krogen. Vart och vartannat hus i 1700-talets Stockholm skyltade med kroglokal, både i Staden och bland förstäder

förtätningar på malmarna. Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, radar i sin dagbok upp värdshus och källare som lämpade sig för mer respektabla gäster: Dufvan och Carthago, Mäster Anders, Claes på hörnet, Mose Backe, Stallmästaregården och Sabbatsberg, bland flera andra.⁹⁸ Utbudet var stort. För de mindre nogräknade var det ännu större. Några av etablissemanget från senare delen av seklet har gått till historien tack vare Carl Michael Bellman: Frömans i Hornskroken, Malmens källare vid Riddargatan, Liljans krog, Gyldene freden på Österlånggatan, Förgyllda bägaren i Solgränd och Krypinn vid Järntorget. På Götgatan låg källaren Hamburg, där dödsdömda erbjöds en sista sup på väg till avrättningsplatsen vid Skanstull. Sjomanskrogen Lokatten på Södra malmen var illa beryktad. I Stora hoparegränd återfanns Amsterdam och i Helvetesgränden höll Gabriel Orm spisning en trappa upp. Till de kända och godkända krogarna tillkom mängder av illegala utskänkningsställen.

Kroglokalerna rymde ofta flera mindre rum. Inte sällan var de delar av en vanlig bostad, där några rum och kanske köket avdelats för krognäring under dygnets vakna timmar. Även om krogrummen i viss mån var skiktade efter stånd och samhällstillhörighet utmärktes de mer av en blandning av män med olika social rang än av homogenitet.

1700-talets Stockholmskrog var också en huvudsakligen manlig domän – eller snarare en manligt kodad plats. Kvinnors närvaro saknades nämligen inte. Dels drevs faktiskt merparten av stadens omkring 700 krogar av kvinnor. Ofta var det änkor, som intog en särställning när det gällde att driva verksamheter.⁹⁹ Dels var krogpersonalen inte sällan kvinnlig. Kvinnor kunde också stå för underhålningen; sångerskor och danserskor ingick i kringvandrande sällskap. Dessutom var krogen en miljö som söktes upp av de kvinnor som »gick med korgen» – trots förbud att gå runt och bjuda ut apelsiner, grönsaker, blommor och annat till försäljning. Det fanns ju också de kvinnor som gick på krogen för att äta, umgås, skvallra, dansa, supa och rumla – eller, som Lovisa von Plat, för att knyta flickor till sig. De flesta av dessa hörde till den arbetande befolkningens lägre skikt: spinnorskor och väverskor,

Målningen »En klubb» av Elias Martin (1739–1818) från okänt år illustrerar den manliga miljön på seklets populära klubbar.

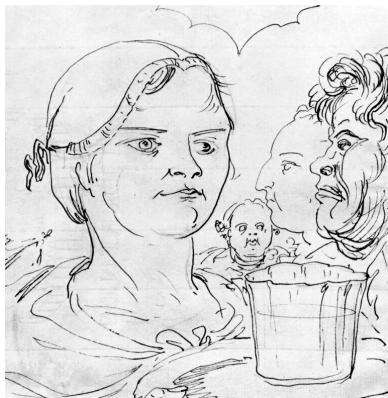
pigor, nippermamseller, sömmerskor och tvätterskor – eller så kallade lösa och lediga kvinnor i lagens mening. Men de kvinnor som befann sig på krogen var oftast där för att bedriva handel av något slag, snarare än för att själva handla eller roa sig. På samma sätt präglades stadens gator och torg och andra offentliga rum även under tidigmodern tid i högre grad än vi tidigare trott av kvinnlig närvaro.¹⁰⁰

Oavsett ärende var den kvinnliga närvaron på 1700-talets krog tivelaktig. En kvinna på lokal ansågs mer eller mindre tillgänglig. I Bellmans karnevalistiska fiktion var krogen ett Venustempel. Men otukten begränsade sig inte till krogen i hans verk. Kärlekshandeln tog plats i många av stadens offentliga rum. I Fredmans epistel 4, »Enkanterligen til Anna Stina», idkas otukt varhelst man kommer åt – i bäddade sängar, men också på gator och i gränder, över stolar och bord.

[...]
Valdthornen lyfta, håll styft uti Armen,
Blås edra bytingar, blås. —
Si Anna Stina så hviter i barmen!
Dyrka up Skönhhetens lås. —
Käraste kommen i håg mina ord:
Kärlekens Tempel, Dess Länder och Städer
Ä bolstrar och fjäder,
Trappstenar och bräder
Och gator och gränder och stolar och bord.
[...]

Krogrummets vardag var sannolikt långt mindre dramatisk än de vilda krogbaler Bellman målar upp i sina ögonblicksbilder. Men det finns fler vittnesmål om den erotiska laddningen på krogar och kaffehus i staden. Resenärer berättade om stämningen på enklare lokaler i Stockholm, där betalningen stoppades i krogjungfruns barm. Erotomanen Gustaf Halldins memoarer *Mina kärleksäventyr* från senare delen av 1700-talet ger också de en bild av staden som jaktmark för den obetvinglige vivören, på krogar och kaffehus såväl som på gator och torg.¹⁰¹ Kvinnor som rörde sig där var lovligt byte, i någon mening redan »publika» – eller med risk för att bli.

Den starka laddning som gatan skulle komma att få som sexualiserat rum under det kommande seklet saknas emellertid. Gatan hade ännu inte blivit den symboltyngda sfär som moderniteten skulle göra den till. 1700-talets stad hade heller ingen tydlig syndens geografi som motsvarar de mönster över sexhandelns närvaro som skapades i 1800-talets Stockholm. I stället tycks handeln med sex ha funnits överallt. Visst fanns både krogar, hushåll och utflyktsmål med rykte om sig att hysa tvivelaktigt folk. Men det var inte som under det kommande seklet, då platserna i sig tycktes frambringa omoral och förtappelse, då man omsorgsfullt kartlade synden och försökte utrota den genom att utplåna platserna.

»Serveringsflicka med mansfysionomier»
av Carl August Ehrensvärd.

Talande nog hörde det heller inte till vanligheterna med platsangivelser i de öknamn som användes mot kvinnor som skälldes för horor. Referenser till gatan finns visserligen i ordet »gatnymf», men det var inte särskilt frekvent använt. Ordet nattlöperska vittnar också om att aktivitet under den mörka tiden på dygnet associerades med kvinnlig omoral. Medan 1700-talets skällsord för en kvinna som stigmatiserats som hora var nattlöperska, luder, löphora, sköka, liderligt stycke och horkona, återfinns under 1800-talet flera uttryck som refererade till särskilda platser i staden: gatlafs, berglärka och grändkärning syftar på särskilda stockholmska miljöer, medan begrepp som Nygatslärka och Sjöbergsplanare hänför kvinnorna till specifika stadsdelar och gator.¹⁰² Med undantag för ordet Gröna gångs-hora har jag inte funnit några liknande uttryck från det föregående seklet. Prostitutionen var helt enkelt inte på ett lika påtagligt sätt inskriven i staden.

Omvänt gav också prostitutionen under 1800-talet upphov till folkliga benämningar och ironiska namn för urbana platser: den pampiga nydragna Birger Jarlsgatan blev till exempel horstret i folkmun – och staden i sig liknades, som många andra städer, vid en sköka. »Den sköna synderskan» var ett binamn på Stockholm.¹⁰³ Uttrycket »att gå på gatan» började under seklet användas som synonym till prostitution. Den

William Hogarths urbana typer från 1751 uppvisar den goda och den onda staden.
Här Beer Street, en blomstrande stadsgata präglad av välstånd och hälsa.

kluvna kvinnobild som horstigmat frambesvärjde fick under 1800-talet också sin motsvarighet i stadens fysiska och mentala landskap. Vissa stråk, kvarter och gator förknippades särskilt med otukt och moraliskt förfall. Kanske speglade det ett behov av att förlägga ondskan till en plats, en kropp – en annanhet – där den var inkapslad och möjlig att undvika. Det fanns under 1700-talet inte någon lika tydlig korrespondens mellan en plats beskaffenhet och det liv som utspelade sig där. Den kommersialiserade synden var i stället en mycket rörlig företeelse. Handeln återfanns varhelst nöjeslivet blommade upp, där balerna anordnades och de nöjeslystna stockholmarna för tillfället sökte förströelser.

Likväl sammankopplades staden med just synd. Kanske har det liv som städer skapar förutsättningar för alltid innefattat en ambivalens. Å ena sidan förknippas stadslandskapet med framsteg, bildning och ett kultiverat förhållningssätt till andra människor, manifesterat i ordningsregler, kontrollsystem och myndigheter. Å andra sidan har staden som rum i alla tider anklagats för att frambesvärja sin egen motsats: liderlighet, egoism och moraliskt fördärv.

I William Hogarths illustrationer av den goda och den onda stadens idealtyper från 1700-talets mitt står förnöjsamhet och flit mot slapphet, begär, galenskap och lystnad. Hogarths målning »Beer Street» avbildar staden som en social plats. Godmodigt ölhävande stadsbor vilar från arbetet med armarna om varandra, mitt i offentligheten. Frejdiga män och kvinnor läser; böcker, tidningar och pamfletter skvallrar om bildning och samtidsorientering. Här finns mat i mängder. Runt om i staden pågår arbete med byggnation, handel, konst, anspelande på industrialism och blomstrande ekonomi. Gatan framstår som en plats för arbete, affärer, umgänge och kroppslig beröring – en plats där alla fyller sin givna funktion. Kroppsmetaforer är återkommande under seklet, för staden såväl som för samhället i stort.

Upplysningens arkitekter ville designa städer som fungerade som hälsosamma kroppar, med fritt flödande cirkulation och en vacker yta. Trafiken liknades vid blodomloppet: gator och vägar blev artärer och vener. Samhället var komplementärt uppbyggt. Kroppsmetaforen

Landsbygden var ständigt nära och närvarande i 1700-talets stad. På Johan Sevenboms utsikt över Röda torget mot Staden och Riddarholmen från 1768 levererar Mälarbönderna foder till stadens djur. I den skuggrika förgrunden ägnar sig ett sällskap åt kortspel; en enbent tiggare försöker påkalla deras uppmärksamhet. Bortom vattnen syns en ståtlig husrad med Bondeska palatset och Riddarhuset, Hebbeska huset och Stenbockska palatset.

legitimerade den rådande ordningen. Makten och överheten representerade huvudet – tanken och synen – eller det pumpande hjärtat, medan befolkningen stod som typ för olika funktioner hos kroppens lemmar. I *Beskrifning öfver Sverige* [sic] beskrev publicisten Lars Salvius redan 1741 Stockholm som hjärtat i samhällets kropp. Fliten, nyttan och vikten av att förnöjsamt ta på sig sin lott i livet är återkommande i 1700-talets beskrivningar av det ideala samhället. Varje stånd, varje skrå och ställning hade sin egen roll och betydelse som svarade mot nyttan. Uppmaningen »bliv vid din läst» var ett idiom.

Konstnären Johan Sevenboms »Stockholmsvyer», beställda av Stockholms magistrat, ger en god bild av 1700-talsstaden så som den ville framställa sig själv. I Sevenboms vida och detaljerade perspek-

tiv återges en livfull, föränderlig och blandad stad, där staffagepersonerna uppfyller olika roller och är tydligt avläsbara i klädsel och sysselsättning. Här syns roddarmadammer och latrintömmerskor, hovfolk och kungligheter, hamnsjåare, herremän och borgarfruar. Människor är mitt i sitt dagliga arbete och sina göromål och stadens hela sociala spektrum avspeglas i vedutorna. Även tiggare figureerar i bild. Det kan tyckas besynnerligt i målningar som snarare var ägnade att hylla staden än att förevisa dess baksidor.

Tillförlitligheten i Sevenboms Stockholmstavlur har diskuterats.¹⁰⁴ Närvaron av samhällets olycksbarn i tavlorna kan möjligen tala för att de åtminstone inte ger en alltför förskönad bild av staden. De »rätta fattiga», som vi får förmoda att det rör sig om, kunde inte tänkas bort ens från ett idealt urbant samhälle. De fyllde i någon mening också en samhällsfunktion genom att bidra till sina välgörarens frälsning. Några kvinnor som skulle kunna tolkas som »spinnhuskonor» eller »lösa och lediga» hittar man inte. När den onda sidan av staden ska förevisas spelar horan däremot en huvudroll.

Pendangen till William Hogarths bild av Beer Street är »Gin Lane». Målningen avbildar vad som förefaller vara samma stadsdel – under inflytande av den utländska drycken gin förvriden till en mardrömslik avspegling. Flit och umgänge har förbytt i girighet, indolens och laster. Om kroppslig beröring är ett framhållet tema i den goda staden, representeras den onda staden av kroppar som är skilda åt, stadda i olika grader av svält, sjukdom och förruttnelse. Här regerar vansinnet, våldet och den oförblommerade girigheten.

Förfallet avspeglas också i byggnaderna: »Gin Lane» representerar en stad i upplösning och sönderfall, bokstavligt och bildligt. Mitt i bilden tronar en kvinna som förkroppsligar omoralen. Hennes blottade bröst och benens syfilitiska sår skvallrar om att hon är otuktig. Medan hon är fullt upptagen med att skrapa ihop snus ur en dosa faller det lilla barnet ur hennes famn och störtar handlöst utför trappavsatsen.

Den fallna kvinnan var en central symbolgestalt för stadens avigsidor, placerad i offentligheten, skamlöst exponerad och i brott mot

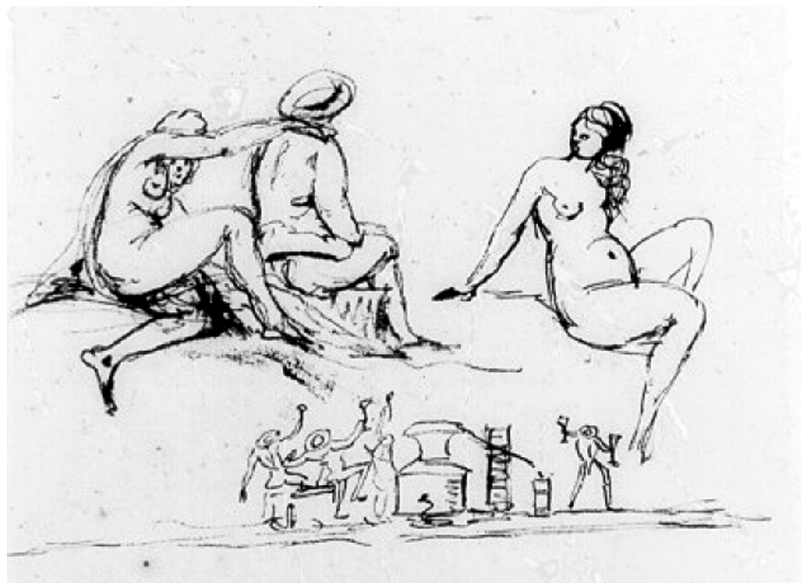

William Hogarths »Gin Lane» visar en stad i fysiskt och moraliskt förfall.

mödraskapets grundpremiss. I den uppslagsrika boken *Craze* skildrar den kanadensiska historikern Jessica Warner ginets kulturhistoria i 1700-talets England.¹⁰⁵ Gin var drogen för 1700-talsstadens omedelade. Billigt, starkt och tillgängligt i varje gathörn bidrog det till att lindra törst, hunger, frossa och utmattning – och gav upphov till såväl galenskap som urban mytbildning.

En återkommande gestalt i de bekymmer den utländska drycken genererade var just modern som förlorat känslan för sina barn. Förlust av moderskapets fundament är en mycket verkningsfull symbol för ett samhälles förfall och har ofta återkommit när droger ska motarbetas, menar Warner.¹⁰⁶ Även horan som symbolgestalt har karakteriserats genom sin brist på moderskap. När prostitutionen reglerades under 1800-talet var själva tanken att erbjuda män en sexualitet frikopplad från äktenskapets reproduktion – även om det aldrig uttalades. En myt gjorde gällande att kvinnor i prostitutionen förlorade sina barnafödande egenskaper. Under 1700-talet var det i praktiken ofta just en graviditet som avslöjade de kvinnor som ställdes inför rätta för hor eller andra sexualbrott. Ändå var det knappast en svällande mage, en mjölkfylld barm eller ett am barn på armen som symboliserade horan. Det var kvinnan i stadens offentlighet, på krogar och i gränder, friställd från hemmet, från sociala band, från moderskapet och dygnsrytmen, som representerade förfelad feminitet. Staden antogs locka unga kvinnor i fördärvet. De redan fördärvade var verkningsfulla symboler för stadens förskämning.

Men staden med sina gränder, bakgårdar och krogar var inte kopplerskan von Plats främsta val av plats för sina affärer. När Lena Cajsa Bohman börjat umgås mer intensivt med von Plat och hennes omfattande nätverk av män var det inte på krogen eller i andra offentliga lokaler man stämde träff. På krogarna störde uppsyningsmännen gång efter annan. De gjorde räder för att kontrollera att inga förbjudna kortspel försiggick, att det inte serverades brännvin på otillåtet vis och att inga lösa och lediga personer fördrev sin tid med dryckenskap och otukt. Kontakter knöts på krogarna i staden, men den egentliga handeln med sexuella tjänster ägde rum på andra platser, i andra rum.

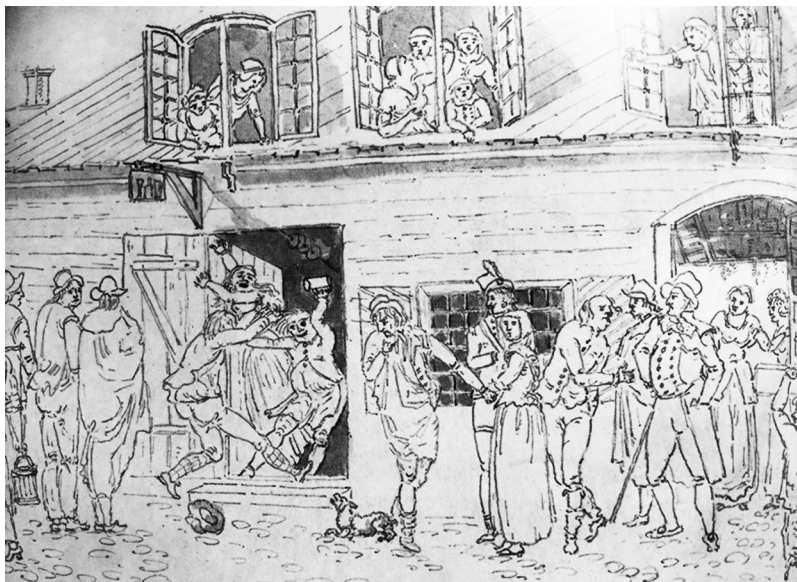

Hembränning och olaga utskänkning var vanligt i stadens utkanter. Här en scen i stockholmsk natur med lättklätt sällskap intill en destillationsapparat av Carl August Ehrensvärd, okänt årtal.

Bortom stadens tullar

Att ta sig från stad till landsbygd blev enklare under 1700-talet. Broar byggdes över sankmarker och vattendrag, landsvägar breddades och gästgivargårdar uppfördes. Nära Stockholm fanns gott om populära utflyktsmål. Bland ekbackar och hagar invid tullarna låg ofta enkla förlustelseinrättningar – ett kägelspel, en långgunga, ett dansgolv. Mat togs med i ett knyte eller köptes i enkla stånd. För en billig penning kunde man släcka törsten; det fanns gott om utskänkningsställen för både laglig dricka, hembränt och smuggelsprit.¹⁰⁷

Som vi har sett tog Lovisa von Plat med sig Lena Cajsa Bohman till platser utanför stadens tullar. Ofta var Djurgården målet för deras utfärder. Det framgår inte specifikt vilka utvårdshus eller krogar sällskapet eventuellt besökte, men hela Djurgården var beryktat för ett mer eller mindre stormigt nöjesliv. Kanske dansade

Anonym teckning föreställande män och kvinnor utanför en krog. Krogskytten hänger ute, fönstren är uppslagna och ett slagsmål i porten drar till sig uppmärksamhet. Kanske pågår en krogbal där inne.

Lena Cajsa på krogbaler på Våffelbruket, Blå porten, Hasselbacken eller på värdshuset Gröna lund.

[...]

Bergströmskan hoppar allena
Skena til helfveti skena. — [Corno.]

Kors tocke Flängmål din Satan!

Nattyget blåste åt gatan.

Aj en Palt står där vid Gardin.

Sluta med Pålskan, var tyster,

Paltarna! – Aj Kära Syster!

Täckna Baler gör vår Ruin

[...]

Carl Michael Bellman, ur Fredmans epistel nr 62,
»Angående sista balen på Gröna Lund».

Vid ett tillfälle hade Lena Cajsa följt en underofficer vid Kungliga artilleriet vid namn Olof Winblad till »then så kallade gröna gatan å Ladugårdslandet». Gröna gatan kan sägas vara Karlavägens föregångare. Vid Karlaplan låg en av Stockholms tio tullstationer, Ladugårdslandstullen. Området bortom tullen kallades »yttersta mörkret».¹⁰⁸

Längs Gröna gatan låg ladugårdar, beten och bodar. I nära anslutning fanns också kasernerna. Att följa en man hit tycks ha haft en underförstådd mening. Hundra år senare beskrevs platsen fortfarande som en moralisk utmärkt. I A T Wistrands bok om bordellväsendets historia från 1843 förknippas området kring Ladugårdslandets kaserner med Stockholms växande prostitution.¹⁰⁹ Även Stockholmskildraren August Blanche utmålade stadsdelen som en trakt präglad av »tjuftband och många kärleksmöten» i romanen *Välunden* från 1847.

Kanske signalerade Gröna gatan en uselhet som gick utöver den otillåtna sexuella handlingen i sig. Ett protokoll från Norra förstadens kämnärsrätt från 1748 berättar om hur jungfru Anna Catharina Holmgren anklagade sin egen bror, den 14-årige gossen Nils, för att »uti ganska mycket folks närvaro» på slaktarbron ha okvädat henne för kanalj och »gröna gångshora».¹¹⁰ Gröna gången eller Gröna gatan tycks således vara en ökad plats, förknippad med otukt.¹¹¹ Kanske kan prisandet av kvinnans trollmakt i Bellmans självbiografi också tyda på en erotisk konnotation hos Gröna gången: »Ett fruntimmers såla, varmed hon vandrat i Gröna gången, ger mina ögon mera liv och vällust än den lager, varmed man mig på medalj hedrat.»¹¹²

Mörkret och det ociviliserade livet utanför stadens tullar kunde förknippas med det vilda och otämjda. Parallellt spirade en faiblesse för lantlivets behag. Den dyrkan av ett oskyldigt naturtillstånd och okonstlat lantliv som Rousseau skulle komma att sprida med *La nouvelle Héloïse* (1761) präglade redan på 1740-talet umgängeslivets förhållande till naturen. Synen på landet som en idyll, en rekreation, en annorlunda plats dit man gjorde utfärder och tillfälliga besök förutsatte sin motsats: staden. Det blev möjligt först när staden tagit

form som vardagsliv och norm för sina invånare och det urbana livet uppfattades som i grunden skilt från det liv som levdes på landsbygden. I boken *Att hasta mot undergången* skriver historikern Leif Runefelt om konsumtion i Sverige under 1700- och tidigt 1800-tal. Med hänvisning till etnologen Börje Hanssens tidiga studier av Österlen skiljer han mellan urbana och pagana samhällen, där den urbana kulturen främst karakteriseras av negation: det urbana är allt det som det pagana inte är.¹¹³

Under kommande sekel, när moderniteten på allvar gjorde sitt intåg och ådagalades i stenstadens snörräta kvarter, skulle den motsatsen också komma att bekönas. Staden förknippades med förment manliga egenskaper som förnuft, framåtskridande och ordning. Naturen och landet kopplades samman med känsla, tillbakablickande och slumpmässighet – alltsammans feminint kodat. Det var visserligen en ambivalent och ombytlig dikotomi. Icke desto mindre återkommer den gång efter annan som en vedertagen sanning eller rent av som ett fundament för 1800-talets urbana kultur och självbild.

Det finns många paralleller mellan bilderna av landsbygden i 1700- respektive 1800-talets Stockholm. Medan staden sågs som rationell, planerad och organiserad – manlig – företrädde naturen det vilda, otämjda, kaotiska. Urbanforskaren Elisabeth Wilson hävdar att det kvinnliga i staden alltid har upprest ett hot mot stadens idé, eftersom kvinnan representerar det som förknippas med landet.¹¹⁴ Under 1700-talet tycks åtskillnaden mellan land och stad emellertid snarare motsvaras av en gradskillnad av manlighet än av en könsdikotomi. Medan staden per definition var manlig, representerade landsbygden en ofullbordad manlighet. Lantlivet förknippades med naturlighet, oförställdhet och oskuldsfullt behag – med barnslighet, kort sagt.

Suktandet efter lantlivets äkthet framstår inte sällan som nog så förställt. Det är ett tema som återkommer i seklets litteratur, men också i rent bokstavlig mening: hela sällskap klädde ut sig till herdar och herdinnor och iscensatte skådespel hämtade ur ett fantiserat Arkadien snarare än ur en rural verklighet.

Såväl fantasins som verklighetens lantliga utfärder hade inte sällan också en erotisk underton. Inte minst i Bellmans diktning, där de pastorala idyllerna snart övergår i orgier med brännvin och omkullstjälpta nymfer, möter diktens högstämda naturdyrkan en mer prosaisk hyllning av Venus och Bacchus. Det är ett tema som återkommer i flera skönlitterära betraktelser över lantlivets behag.

Rättegångsprotokollen i fallet med Lena Cajsa Bohman berättar om en mycket rörlig sexhandel. Kontakter knöts på krogar och offentliga lokaler i staden. Handeln i sig förflyttade sig ständigt och återfanns både i staden och bortom dess tullar, på offentlig lokal och i privata hem. Lovisa von Plat var på plats med sina flickor varhelst festen och rumlandet ägde rum. Några tydliga geografiska mönster går knappast att utläsa. Men fanns då inga särskilda hus och platser för handeln med sex?

Jungfruburar

Kanske är de miljöer som eftervärlden främst förknippar med 1700-talets könshandel stadens jungfruburar. Ordet klingar med en viss bellmansk romantik. Carl Michael Bellmans skaldande om Fröjas tempel har färgat vår föreställning om seklets Stockholm, där gränderna kantas av jungfruburar där tjogvis med halvnakna och vitsminkade kvinnor hänger ut genom fönstren.

[...]

Skådom nu Kolmätargränden,
Smal och smutsig, full av grus!
Rådstutaket syns vid änden
Se'n blott krog och jungfruhus.
Ur ett bugnat galler
Syns en nymf med skinn-karpus
Strax burdus
Slagsmål och skvaller,
Nakna hjässor, tomma krus.

[...] ¹¹⁵

Den kolorerade etsningen »Maids and Mistresses» från 1791 av den brittiske konstnären Thomas Rowlandson (1756–1827) skulle kunna illustrera eftervärldens bild av Baggensgatan i Stockholm, kantad av jugfruburar.

Ordet jungfrubur har förknippats med det buktande gallret i Bellmans text. Uttrycket har dock en helt annan etymologi. Under medeltiden betecknade det helt enkelt det bodloft dit hushållets yngre ogifta kvinnor flyttade upp under den varma årstiden. Ordet bur kommer av bod.¹¹⁶ Enligt *Svenska Akademiens ordbok* har ordet sedan 1500-talet också använts för fängelseceller avsedda för kvinnor. Under 1700-talet användes ordet jungfrubur av stockholmarna själva av allt att döma om ett hus, vilket som helst, där det bodde eller vistades kvinnor som betraktades som horor. Koppleri och »hållande av hus och samkväm» där otukt bedrevs var, som vi sett, olagligt och straffades med offentlig spöslitning och straffarbete enligt 1734 års lag.¹¹⁷

Visst fanns det ändå sådana hus i Stockholm. Som med så många andra historiska sanningar blir bilden mer mångtydig och komplicerad när man »kliver ner på gatan» och tar hjälp av flera källor. I det följande ska vi ta en liten omväg via den för eftervärlden mest mytomspunna gatan och etablissemanget i Stockholm: Ahlströms jungfrubur på Baggensgatan.

Berättelsen om den smala gränden mellan Köpmangatan och Swartmangatan som ett syndens näste har konserverats som en ofta upprepad sanning. Uppgifterna kan spåras tillbaka till Johan Gabriel Carlén (1814–75), som under senare delen av 1800-talet gav ut Bellmans samlade verk med kommentarer i fem band.¹¹⁸ Hans beskrivning av Baggensgatan återspeglas i många senare texter. Enligt Carlén kantades Baggensgatan av hus bebodda endast av »Fröjas prästinnor», som med »lockande blickar, sminkade kinder, blottade bröst och talande tungor överallt i fönstren och portgångarne läto se och förnimma sig». I hus nr 23 på Baggensgatan, med ingång även från Österlånggatan 24, låg Ahlströms jungfrubur, som Bellman skaldar om i »Bacchi Litanian» från 1767. Med dåtidens husnumrering var adressen Baggensgatan 129.¹¹⁹

[...]

Fräls oss från allan fara,
I Ahlströms jungfrubur.
Och från de skönas skara,

*Baggensgatan i vinterskrud.
Akwarell av Claes Frithiof
(Fritz) Lindvall, 1892.*

Med tofflor och med ur,
Drif bort de vackra barn,
Med diadème, regnkappa,
Som fråga, när de klappa,
Hur mjölnarn mår i qvarn.
[...]

Kring Ahlströms jungfrubur finns en besynnerligt fantasieggande historia.¹²⁰ Huset på Baggensgatan 23 var på 1700-talet en sägenomspunnen byggnad; i källaren fanns en silverskatt nergrävd, bevakad av en spökprinsessa. I mitten av 1700-talet köptes fastigheten av en coopverdiekapten vid namn Magnus Ahlström, för sitt grova språk begåvad med tillnamnet »ottomaniska porten». Kanske hop-

pades kaptenen finna skatten. Med hjälp av Lars Anders Chierlin, »stadsmathematicus» och skattgrävare, gav han sig i kast med att söka efter den. Men i juli 1767 försökte Ahlström i stället sälja huset vidare, genom en annons i bilagan till *Stockholms Posttidningar* nr 58 1767. I källaren, lockade annonsen, fanns otaliga valv och kamrar från ett gammalt nunnekloster. Där skulle silver- och guldskatter till ett värde av uppskattningsvis »etthundratio tunnor guld» ha blivit nergrävda och inmurade före reformationen. Försäljningssumman sattes till 180 000 daler kopparmynt.

Ahlström tycks inte ha fått något napp på annonsen. Han står nämligen kvar som ägare av fastigheten hela seklet ut. Under stort hemlighetsmakeri och med ett påfallande inslag av mysticism påbörjades i alla händelser en ny skattgrävning i källaren på Baggensgatan 23. I februari 1784 syntes en samling män i fotsida kappor med uppslagna kragar och djupt nerdragna hattar i den smala gränden. Männen, som uppenbarligen inte ville bli igenkända, var hertig Karl – kung Gustav III:s bror – och några av hans meningsfränder i de ockulta vetenskaper som var på modet, Lars Anders Chierlin, som ville ge skattjakten ett nytt försök, och mystikern och andebesvärjaren Henrik Gustaf Ulfvenklou, i sällskap med herrarna Sparre, Stenbock och Ruuth. Arbetet pågick i hela tre månader under diverse magiska ceremonier, men utan framgång. Man kan föreställa sig hur det måste ha viskats och skämtats bakom ryggen på det förnäma sällskapet när de vecka ut och vecka in piskade andar och rabblade besvärjelser i jungfruburens källare.

När skattjakten pågick levde en blandad skara i huset. Av någon anledning var flera skräddare skrivna på adressen, både mästare och gesäller, varav en var anställd vid Kungliga operan.¹²¹ Ytterligare två hyresgäster hade anknytning till hovet: en bonare och en lykttändare vid Slottet. Nog måste de ha känt igen både hertigen och hans gåtfulla följe.

Mantalslängden för Baggensgatan 23 är intressant också av en annan anledning. Var, frågar man sig, är alla nymfer? Enligt Carlén och den så ofta återberättade historien om Baggensgatan rymde

Ahlströms jungfrubur 23 nymfer i tre våningsplan. I mitten huserade Ahlström själv, kontrollerande sina nymfer och besökande herrar med hjälp av avlyssningsrör som byggts in i väggarna. Kanske hade Ahlström gett upp sitt gebit när han slog sig på skattsökning? Men nej, undersöker man mantalslängderna från 1760 och fram till sekelskiftet 1800 ser bilden ungefär likadan ut.

I den byggnad som gått till historien som Ahlströms jungfrubur bodde 1765 förvisso ett par änkor, men huset rymde också en tobaksarbetare, ett par skrivare, en vaktmästare, en piga och en gesäll. Det var enkelt folk. Dessutom hölls två krogar i huset: krog nr 153 och 418. Huset på Baggensgatan hade ungefär samma blandning av invånare som gatan i övrigt – denna ökända och av synd anstuckna gränd. Här bodde under 1760-talet en hel del hantverkare: skomakare, kryddkrämare, tunnbindare, glasmästare, bokbindare och deras gesäller, lärgossar och bodpojkar. Längs gatan huserade även skeppare, skrivare, lakejer och tobakshandlare; några förmögna, andra fattiga enligt kronotaxeringslängderna. Här låg också flera krogar, precis som i andra gränder i Staden. Mönstret går igen under 1770- och 1780-talen. Längs Baggensgatan återfanns inte endast jungfruburar och krogar. Många människor hade sitt boende här – de flesta småborgare med slitsamma arbeten och många med barn i hushållen. Längs Baggensgatan måste det ha sprungit en massa ungar. Döda har burits ut, barn har kommit till världen. Pigor har sopat framför portarna, grannar har småpratad och trätt och bjudit varandra på kaffe, här har genljudit av vardagliga ljud och spridits all dagliga dofter.

En notering i mantalslängderna är särskilt värd att uppmärksamma. Mellan åren 1789 och 1795 bodde Maria Christina Lindståhl och hennes make hallrättsbetjänten Lindståhl i hus nr 128 i kvarteret Perseus, granne med Ahlströms jungfrubur. Hustru Lindståhl var ingen annan än förebilden för Carl Michael Bellmans förevigade musa Ulla Winblad, vid det här laget gift för andra gången.¹²² Möjligen bidrog den famösa Winblad till gatans vanrykte.

Mantalslängderna för Baggensgatan speglar Stadens befolkning i övrigt. Stockholm var rikt på sociala och lokala kontraster. Mot Skeppsbron vände den förmögna Skeppsbroadelns skrytbyggen sina överdådigt dekorerade fasader.¹²³ På husens baksidor bredde bakgårdarnas, grändernas och krogarnas stad ut sig. Trots de påtagliga skillnaderna var 1700-talets Stockholm en blandad stad, betydligt mindre segregerad än idag om man ser till demografin. Adel, präster, borgare och fattigfolk kom i daglig kontakt med varandra på gator och torg. Inte sällan rymdes stora delar av det sociala spektret inom samma hus, i ett slags omvänd hierarkisk topografi. I de höga husens övre plan bodde enklare folk. Hit upp var trapphusen ofta trånga och mörka, om vintern kalla och heta om sommaren; de mer representativa stentrapporna löpte då endast till den första våningen. Takhöjden var låg och fönstren mindre än i de nedre delarna av huset, ibland inte mer än gluggar. Dessutom kunde läget medföra en oangenäm närhet till avträdet, som ofta placerades på husens vindar – och om brand bröt ut var utsikterna att klara sig rätt usla.

Kronotaxeringslängder och mantalslängder är spännande källor till det förflutna. Varje kolumn rymmer i sig inte särskilt mycket information, men de kan ändå berätta om sammanhang och förhållanden som annars inte skulle uppdagas. Söker man upp coopverdiesskepparen Magnus Ahlström för åren kring 1760 och framåt framgår till exempel att han med åren blev en förmögen man. Under 1760-talet förvärvade han flera av husen i kvarteret Perseus, som han sedan tycks ha sålt. Hus nr 129 på Baggensgatan – den mytomsvävade jungfruburen – hade han emellertid kvar i sin ägo ännu under seklets sista år, 1799. Då hyrde två pigor varsitt spiskvarter i hans hus – det vill säga de höll rum för övernattande gäster och servering. Dessutom hyrde några änkor och en frånskild soldathustru husrum på Baggensgatan 129. Det är möjligt att dessa ensamboende kvinnor bidrog till att hålla ryktet om Ahlströms jungfrubur levande.

Enligt en ofta återberättad historia ska kvinnor från etablissemanget ha sänts till riksdagen i Gävle 1792 för att underhålla

riksdagsmännen, då fruntimren i Gävle inte höll måttet för de tillresta höga herrarna. Inte mindre än 60 »glädjeflickor» ska ha sänts till riksdagen. Jag har inte hittat några belägg för den saken.¹²⁴ Någonting man däremot kan utläsa ur källorna är det faktum att kapten Ahlström gjorde stora pengar. Kanske hittade han rent av skatten i husets källare? Eller gjorde han möjligen stor förtjänst på koppleriverksamhet? År 1765 hade han hur som helst redan tillskansat sig en mängd fastigheter runt om i staden. I Klara församling ägde han två hus i kvarteret Tigern. På Djurgården hyrde han ut två hus till en stadsbetjänt och en varvsarbetare, och längst in i Kolmätargränden i Staden huserade 1765 en bagaränka, en avskedad brandvakt, en jungfru och en Eric Öhberg som höll spiskvarter. I kvarteret Rosendahl i Maria Magdalena församling ägde kopplaren inte mindre än tre fastigheter. Här bodde mycket folk, mestadels småborgare – skraddare och bokhållare, lakejer, kryddkrämare, sadelmakare, lärgossar, drängar och pigor och änkor. Sillpackare Petter Sundberg höll krog. I kvarteret tycks också Magnus Ahlström själv ha bott i hus 117. Han levde som ogift. En hushållerska och en piga skötte hans hushåll. Hemmet låg för övrigt alldeles i närheten av huset där Lena Cajsa Bohman och hennes familj bodde 1747. Den beryktade krogen Frömans i Hornskroken låg heller inte långt borta, liksom krogen Rosenlund i de bergiga och vilda utkanterna av Söder, Dantobommen och Grimshage.

Här hade coopverdiekapten Magnus Ahlström av allt att döma förutsättningar att leva ett rätt tillbakalutat liv. Men han tycks ha varit en krångelmakare av rang. Gång efter annan figurerar han i rättegångsprotokoll, inte minst för att han hamnat i tvist med någon av alla sina hyresgäster.¹²⁵ Kämnärsrätternas och rådstugurättens protokoll visar att han på offentlig aktion sålde persedlar som hyresgäster pantsatt för obetald hyra. Sina hyresgäster var han inte alltför rädd om. En skrivelse från aktören vid Kungliga teatern Johan Fredric Kiöhn till Stadens kämnärsrätt berättar om usla förhållanden i Ahlströms hus. Kiöhn hyrde rum av Ahlström i ett hus beläget på

Österlånggatan 142. Rummet var mörkt och saknade fönster, dörren mot gatan var bräcklig och vid islossning och uselt väder flödade vattnet in, golvet var bräder direkt på jorden. Rummet, menade Kiöhn, lämpade sig bättre som häkte än för betalande hyresgäster.¹²⁶

Vid ett tillfälle, den 12 mars 1750, kallades kapten Ahlström som vittne i en rättegång där hans bror, Johan Ahlström, anklagades för ekonomiska oegentligheter.¹²⁷ Det visar sig att brodern var bokhållare vid spinnhuset på Långholmen. Kanske gav det kaptenen inblick i vilka kvinnor som efter avtjänat straff hade svårt att finna någon annan försörjning än att bli publika. Det är möjligt att kapten Ahlström faktiskt försörjde sig på koppleri. Så vitt jag har kunnat utröna blev han dock aldrig vare sig dömd eller anklagad för att ha hållit hus där otukt bedrevs.

Huruvida huset på Baggensgatan verkligen var den »jungfrubur» som eftervärlden påstått kan vi inte veta. Vi kan bara konstatera att adressen knappast beboddes endast av »jungfrur». Över huvud taget tycks jungfruburar i bemärkelsen bordeller inte höra till de vanligare formerna av sexhandel. Om så vore fallet borde de dyka upp oftare i rättegångsmaterial, i poliskammarens handlingar och i stadsfiskalens rapporter till överståthållaren. Ser man till von Plats adresser i mantalslängderna tycks hon precis som kapten Ahlström, trots sitt rykte som hållare av jungfruburar, inte ha haft just några kvinnor boende hos sig. Kanske blev det helt enkelt för uppenbart och iögonfallande om flera ensamstående kvinnor levde tillsammans under samma tak. Både Ahlström och von Plat hyrde emellertid ut husrum till ett fåtal änkor under 1750-, 60- och 70-talen. Ett sådant arrangemang kan ha passerat lättare undan överheten. von Plat hade också gjort vissa ansatser: Lena Cajsa Bohman berättade under rättegången att den präst som bodde granne med kopplerskan hade flyttat och von Plat hade då överlagt med grannhustrun Rankstedt om att hyra ut kammaren åt Lena Cajsa, så att hon kom ifrån sina föräldrar.

Hur Platskans jungfrubur tog sig ut på 1760-talet skvallrar en annan källa om.

På besök hos Platskan

I den erotiska levnadsteckningen *Mina kärleksäfventyr. En dagbok från 1700-talet* skriver den kungliga sekreteraren Gustaf Halldin (sedermera Hallenstierna) om sitt beslut att aldrig besöka vad han kallar publika flickor eller horhus i Stockholm, av rädsla för könssjukdomar.¹²⁸ Vid ett tillfälle blev han emellertid medlurad till »Platskans horhus». Det ger oss tillfälle att ta reda på hur en sådan beryktad »jungfrubur» tog sig ut.

En vårväll på 1760-talet intog Halldin tillsammans med vännen Per Laurin en aftonmåltid på krogen Dufvan.¹²⁹ Efter middagen tog vännen med honom på en tur för att besöka två damer han stämt träff med. Hyrvagnen körde dem långt upp på Norr. Lovisa von Plat hade då flyttat från Staden till hus nr 31 i kvarteret S:t Olof. Sällskapet visades in i huset, uppför en trappa och in i ett rum. Laurin presenterade sin vän Halldin som »sikter Labach» för fru Hyllster och fröken Rosendufva. Fru Hyllster frågade efter sin man, som Laurin brukade följa hem efter spelkvällar. Men mannen skulle knappast vara hemma förrän till fyra, spådde Laurin, och de besökande herrarna bjöds att sitta ner. Halldin blev en smula förbryllad inför detta oreserverade mottagande av två damer utan herrsällskap. I en passage beskriver han miljön och kvinnorna:

Det föreföll mig lite curieust. Damera voro i sin negligé, mycket couqetta, rummet hade ej brillanta meubler. En upp-bäddad säng, en canapé, ett gammalmodigt förgyllt bord under en ej nymodig spegel och fyra stolar, som äntligen hade någon apparence. Bror Laurin kom tillbaka, satte sig med oss i canapén och drog fröken på sina knän, som skrattade åt den tokiga cousin Laurin. Hon såg mycket bra ut, stora blå ögon, en skön hy och en söt mun, som snart blev kysst. Hon kunde vara högst tjugo. Frun, något rundlagd, närmare trettio med yvigt cendréfärgat hår under en stor domeuse, rödblommig, litet nätt, glatt ansikte och en fin, småleende min tävlade med svägerskan om vem som kunde vara behagligare.¹³⁰

Fredman.

Ulla Winblad.

Kölmätars Lotta.

Wetz.

Den svenske konstnären Elis Chiewitz (1784–1839) illustrerade 1826–1827 Carl Michael Bellmans verk *Fredmans epistlar* och *Fredmans sånger* med 25 enskilda figurer och 12 gruppsscener, som hämtade inspiration från levnadsöden och miljöer på 1700-talsstadens nattsida. Här ser vi Wetz, Ulla Winblad, Kölmätars Lotta och Fredman själv i rännstenen i Chiewitz tolkning, redan präglad av 1800-talets romantiserande bild av Bellmansvärlden.

Laurin gav fröken några plåtar och bad henne skicka pigan efter ett par buteljer Mosler. Därpå tog han frun i händerna, dansade runt med henne och skickade henne i famnen på Halldin. Medan Halldin »fuskade igenom hennes saker» berättade fru Hyllster nästan gråtande om sin man. Han spelade bort deras pengar, var aldrig hemma, och hade inte legat hos henne någon natt på ett halvt år. Sex plåtar till skomakaren behövde hon, men inte ens det kunde maken avvara. Halldin erbjöd sig gentilt att låna henne pengarna, och undrade sedan om han inte kunde få kompensera också övriga försummanden. »Det dröjde sedan ej länge förrän jag ersatte bristen, stoppade de sex plåtarna i hennes barm och blev mycket kysst av henne.» När frun gått ut för att se om vinet kommit återvändande Laurin, hågad på ett byte. De båda kvinnorna kom åter med vin och glas, de drack och blev »muntra och oblyga». När Halldin fått omkull svägerskan på sängen lämnade Laurin och frun rummet och »lät de unga tu vara för sig».

Dagen därpå berättade Laurin skrottande att han narrat Halldin att besöka Platskans horhus, mot en betalning till Platskan själv. Fru Hyllster var emellertid en bekantskap som Laurin gjort genom en kammarförvaltare – en snål, svartsjuk och förtretlig företeelse som inte längre låg hos sin fru. Under förevändning att besöka sin mor hade hon några gånger följt Laurin till Platskan. När hon nu också fått makens unga syster till sig, som »icke var någon fröken» och dessutom »vore kåt», anordnade de mötet.

Platskans horhus var alltså hennes eget hem; ganska enkelt inrett, men med flera rum där sängar och kanapéer underlättade möten mellan kvinnor och män. Hemmet uppläts uppenbarligen också mot betalning till otrohetsaffärer, och koppleri innefattade att underlätta även andra illegala möten än de vi skulle kalla prostitution.

»Bordeller finnas icke i Stockholm»

Jungfruburarna som ett slags bordeller där tjogvis med lättklädda flickor lockade män ur fönster och portar är en senare tiders fantasi. Jungfruburar och horhus tycks ha varit kopplarnas egna bostäder som uppläts för otillåtna möten mot betalning. Handeln ägde rum på krogar och utvårdshus, under picknickar och på enkla etablisseman på Djurgården och Ladugårdslandet, under baler som flyttade runt i staden – och i kopplarnas egna hushåll. I en fiktiv »reseskildring» från 1840-talets Stockholm, skriven under pseudonymen François Rouel, kommenteras denna avsaknad av bordeller i staden:

Bordeller, i egentlig mening, finnas icke i Stockholm. Konkubiner frodas der så mycket mera. På mina frågor, om den eller den af de personer, med hvilka jag gjorde bekantskap, var gift, svarades ofta: »nej, men han har mamsell, han har hushållerska». Det ansågs, som en tjenlig, auktoriserad väg emellan gift och ogift.¹³¹

Bakom pseudonymen gömde sig författaren Karl af Kullberg, som i 20-årsåldern tillbringade några år i huvudstaden och där sannolikt lärde känna ungtillvarons olika sidor. Även läkaren August Timoleon Wistrand, som 1843 tog sig för med att skriva bordellväsendets historia, konstaterade att bordeller saknades i Sverige.

Till följd af våra bestämda lagar emot skörlefnad, finnes visserligen icke i Sverige några egentliga bordeller; men Sverige är värdshuspigornas land och hvarje bättre eller sämre värdshus, äro pigornas lön och underhåll beräknade att utgå genom biförtjenster af otukt, eller så kallade drickspenningar.¹³²

Det »smutsiga levernet» ägde enligt Wistrand i stället rum i Vauxhallen och på lördagsbalerna, i stadens smågränder, i grannskapet av Ladugårdslands kaserner och på bättre och sämre värdshus, medan Djurgården »hvimla av smyghoror». Avsaknaden

av bordeller tycks ha varit utmärkande för Stockholm, liksom synen på kvinnor i tjänande ställning som mer eller mindre publika.

Inte heller i London var bordeller ett särskilt vanligt sätt att bedriva prostitution. Gatuprostitutionen var utbredd, och bara en minoritet av kvinnorna var beroende av hallickar och horhusvärdar och knutna till särskilda bordeller. Kvinnorna rörde sig i stället på gatorna och kring nöjeskvarteren för att ragga kunder, och tog dem sedan till sina egna rum, till billiga och mindre nogräknade hotell eller till mörka gränder, parker och kyrkogårdar i staden.¹³³

Amsterdam var däremot beryktat för sina horhuskvarter i hamnen. Stadens omfattande prostitution bedrevs till största del genom bordeller, som oftast formerats som ett hushåll där horhusvärdar bodde tillsammans med två till tre prostituerade. Bordeller var emellertid inte heller i Amsterdam lagliga, och risken för polisräder var ständigt överhängande. Horhusvärdarna drev ofta flera mindre etablissemang och flickor och kvinnor flyttade runt mellan ställena, både för att undkomma polisen och för att tillfredsställa kundernas aldrig upphörande krav på nya flickor.¹³⁴

Paris hade både en omfattande gatuprostitution och ett utvecklat bordellväsende, med enskilda lyxkurtisaner och bordeller som vann ryktbarhet långt utanför landets gränser. Frånskilda Marguerite Gourdan, med smeknamnet »Lilla grevinnan», drev den mest exklusiva och omtalade bordellen i Paris under senare delen av 1700-talet, med den uttalade ambitionen att tillfredsställa alla lustar. Kunderna kunde besöka stället inkognito tack vare en hemlig passage via ett antikvariat. Bordellen hade både anställda som arbetade i själva etablissemang, andra som bodde i egna bostäder och sökte upp kunder i deras hem, och artister som drog in extra på att sälja sexuella tjänster. Marguerite Gourdan erbjöd också rum för diskreta möten mellan par som ville hålla sina relationer hemliga; män och kvinnor som var gifta på annat håll eller par med incestuösa förhållanden. Gourdan ska även ha haft män i sitt »stall» som var tillgängliga för andra män, och kvinnor som såldes till kvinnor.¹³⁵

Enligt A T Wistrands bok om bordellernas historia från 1843 kommer också ordet bordell från franskans gamla uttryck för dåligt hus: *bordeal* eller *bordeau*. Äldre tiders bordeller låg enligt honom ofta vid kusterna eller i de populära badstugorna. Franska, engelska och tyska språken ägde också en stor rikedom på synonymer för både bordell och prostituerad. Svenska språket, menade Wistrand, var fattigare på liknande uttryck. Horhus, kaffehus och skökohus kunde möjligen ses som liktydiga med det franska ordet bordell.¹³⁶ Enligt svensk etymologisk ordbok från 1922 kommer ordet från germanskan och betyder ungefär litet hus av bräder. Engelskans *brothel* ska vara inhemskt och syfta på eländig varelse. SAOB från 1919 definierar bordell som »etablissement för prostituerade kvinnor som där bo o. yrkesmässigt bedriva otukt». Här görs också ett tillägg om att innehavaren ofta är kvinnlig: »under (ekonomisk) ledning af (i allm. kvinnlig) innehafvare».¹³⁷

Även om Lovisa von Plats verksamhet tycks ha haft vissa likheter med Marguerite Gourdans beryktade bordell var hennes hem inte en inrättning särskilt ordnad för sexhandel. Det var inte en offentlig eller semi-offentlig lokal vars rum och inredning anpassats efter kundkretsens uttalade eller antagna önskemål. Platskans »industri» var inte känd som en särskild plats. Jungfruburen som ett separat och särpräglad urbant rum hade över huvud taget under 1700-talet ännu inte fått fäste som ett fast etablissement. De bevarade listor som uppger namn och adresser till »horor i Stockholm» har som redan visats talande nog heller inga adresser till horhus i meningen bordeller – bara till kopplare och kopplerskor som kunde förmedla kontakter och kanske också leta upp lämpliga lokaler. Stockholms könshandel, vill jag påstå, var under 1700-talet snarare personanknuten än platsbunden. Handeln med kroppar och kön bedrevs i större utsträckning genom koppleri än genom vad vi idag skulle kalla bordeller. Köpsläendet med lusten var en del av nöjeslivet, och där det söps, dansades och spelades virvlade Lovisa von Plat omkring med Lena Cajsa Bohman och andra unga adeptter.

Jungfruburen hade under 1700-talet ännu inte fullt ut utvecklats till ett konnotativt urbant rum, en föreställd plats med kulturella associationer i form av särskilda möbler och särskild rekvisita. Det var heller inte en frekvent miljö vare sig i litteraturen, konsten eller i rim, ramsor och populära visor. Från 1800-talet finns däremot gott om beskrivningar av bordellen som en separat sfär, ett rum som varken var offentligt eller privat – eller kanske snarare: både och.

Bordellen som fantasmagori tycks vara en produkt av 1800-talets eskapistiska urbana medvetande.¹³⁸ I såväl litteratur som konst och populärkultur avbildas bordellen som ett *chambre séparée*, ett sagorum som erbjuder verklighetsflykt och lustresor. Tunga röda gardiner, medaljongtapeter och överlastade rum draperade i sammet och med tofsar och svarvade möbler är alltjämt sinnebilderna för bordellen – även om såväl dåtidens som dagens verklighet sannolikt oftare är en madrass på golvet i en enkel och opersonlig lägenhet.

Den stereotypa bordellen leker med gränsen mellan privat och offentligt; en halvoffentlig värld som exponerar det mest intima, med inredning och attiraljer som signalerar privatliv och avskildhet, samtidigt som den är tillgänglig för vem som helst som kan betala för tillträde till denna framdrömda mötesplats för anonyma främlingar.

Bordellen som både fantasi och realitet växte under 1800-talet till en plats på stadens baksida där den köpande mannen var konsument, turist och tillfällig besökare, medan kvinnorna var både säljare och produkter, både aktörer – i ordets dubbla mening – och varaktiga invånare, då deras vardag utspelade sig på den plats som för besökaren var en högst tillfällig frizon.

1800-talets reglementerade prostitution bedrevs till största del på partihotell och flickställen, men också på bordeller. Den vägg som skilde bordellrummet från stadsrummet bar på en stark symbolik. Utanför den fanns gatan med sin offentlighet som krävde takt och ton och medvetenhet om sociala rangskalor. Innanför väggarna tycks en outtalad överenskommelse om att upphäva de gängse spelreglerna och sätta sociala rangskalor män emellan tillfälligt ur spel ha härskat.

Här var alla besökare du och bror, alla delade en gemensam hemlighet, tryggt förborgad genom en tyst pakt: så snart mannen lämnade bordellen och klev ut på gatan återgick allt till den normala ordningen. Villkoren för kvinnan på andra sidan väggen var – och förblir – helt andra.

1700-talet hade inte skapat någon sådan laddning kring jungfruburen. Könshandeln hade ännu inte fått ett eget rum i staden, en specifik scen med karakteristiska accessoarer. I stället fanns den överallt och ingenstans. Det kan ju tyckas lite märkligt, med tanke på seklets faiblesse för skådespel och sceniskt formspråk. Men kanske hade det att göra med det faktum att gränsen mellan det privata och det offentliga under 1700-talet ännu inte blivit lika skarp, lika villkorlös och dualistisk som den kom att bli under 1800-talet.

Under 1700-talet började visserligen ett borgerligt ideal om hemmet som en privat sfär för rekreation, familjeliv och känslomässiga band växa fram. Det var en utveckling parallell med skapandet och förstärkandet av en offentlighet: platser i staden där främlingar möts – parker, kaffehus, teatrar, operor, torghandel. Marknadens säljare konkurrerade om en växande och allt mer varierad skara köpare. Gatans publika rum associerades med ekonomi, nytta, transaktioner och maskulinitet. De populära kaffehusen var manliga domäner, förknippade med politik och homosociala möten. Men kvinnor återfanns på gator och torg som både konsumenter, producenter och näringsidkare, medan hemmet var ett hushåll där det förutom familjemedlemmarna ofta rymdes pigor, drängar, inboende och besökare.

Många var de stockholmare som bedrev någon form av verksamhet för sin försörjning i det egna hemmet: bagare, brännvinsbrännare, kvastmakare, finsnickare, kryddkrämare, perukmakare, tapetmakare. Det var männen som hade rätt att idka yrke och vara anslutna till ett skrå – men det var också många kvinnor som fick privilegier från hallrätten för att försörja sig på att sälja bröd, fisk, brännvin och annat. Historikern Mia Skott visar i sin kommande

avhandling hur flera Stockholmskvinnor, både gifta och ensamma, under 1700-talet fick privilegier av hallrätten för att tillverka och sälja tapeter.¹³⁹

I många bostadshus hölls krog – också de drevs ofta av kvinnor – och flera stadsbor drygade ut sin hushållskassa genom att hyra ut husrum. Var de fysiska gränserna mellan publik verksamhet och privat bostad gick var ibland mycket otydligt. Det framgår inte minst genom de ärenden som hanterades av hallrätten. I sin bok *Konsten att försörja sig* skriver historikern Sofia Ling om den glidande gränsen mellan hem och yttervärld så som den speglas i rättens protokoll och besvärshandlingar. Hade krogen haft olovligt öppet om släkt och vänner besökt värdparet efter stängningsdags, eller om kroghustrun låg sjuk i samma rum som gästerna och inte orkade förmå dem att lämna rummet?

Under 1800-talet skulle gränsdragningen mellan hem och yttervärld eskalera till en fullkomlig kult och en starkt könskodad gräns mellan privat och offentligt som fick långtgående konsekvenser för kvinnors tillgång till staden. Historikern John Gillis har i sin undersökning av hemmiljöernas förvandling över tid påtalat skillnaden mellan 1700-talets mer pragmatiska hållning till hemmet som ett boende och den syn på hemmet som en symboltyngd och gränsgenomkorsad sfär för iscensättning av identitet, drömmar och längtan som vi idag har ärvt av 1800-talets borgerlighet.¹⁴⁰ För svenska förhållanden uppmärksammade etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren den oscarianska kulturen av hemmet i boken *Den kultiverade människan*.

Uppdelningen mellan arbete och fritid, mellan hem och arbetsplats, offentligt och privat tycks helt enkelt mer lucker och genomsläpplig under 1700-talet än vad den senare skulle komma att bli. Också i memoarer och brev framstår hushållen som mindre skiktade. Husens planlösningar sorterar inte lika tydligt hushållens medlemmar eller delar upp den sociala sfären i rum och gångar och gränslinjer med skilda betydelse och dignitet. Här fanns ofta ett flöde av besökare som kom och gick, man delade rum och till och

med säng med främlingar, och hemmen tycks mer eller mindre öppna mot världen. Hovet bjöd in till middagar inför publik. Mottagningar skedde till och med vid morgontoaletten, då kungligheterna steg ur sängen. Och när gränsen mellan det privata och det offentliga inte var skarp och laddad med tabun var den heller inte lika användbar som kittlande överträdelse för dem som tjänade pengar på att handla med det retande förbudna.

1700-talets Stockholm framstår som ett rörligt samhälle. Trots svårigheterna att ta sig runt präglades mångas tillvaro av flyttande och farande – av nöd tvunget, av rastlöshet eller av pur lust. Också nöjeslivet var växlande och kännetecknades av tillfälliga tillställningar, utfärder och kringresande underhållare. Det bidrog till en lättrorlig, ombytlig och svåröverblickbar könshandel. Denna handel förflyttade sig över hela staden och utanför dess gränser, den bedrevs utomhus och inomhus, på krogar och i gränder, på utvårdshus, på baler och picknickar. Det hände också att den tog plats mitt i staden och i maktens centrum. Som spindlar i detta nätverk av lösa förbindelser verkade kopplare och kopplerskor.

Kopplerskornas hus

I den privata anteckningsboken »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter» från 1786 finns en märklig lista.¹⁴¹ Upphovsmannen hette Petter Wissman. Han präntade ner verser, rim och dikter med bläck i grönt, rött, brunt och blått. Damon, Cloris, Bacchus och Fröja trängs på sidorna med valthornsstötare och klämtande klockor och döden som ständig följeslagare. Bellman var uppenbarligen en favorit. Mitt i samlingen återfinns en lista över »publika» damer i Stockholm. Den är uppställd som en vägvisare eller kanske »komihåglista» över Stockholmsadresser. Här finns inga jungfruburar eller horhus nämnda, däremot en mängd »fruar och mamsäller». Under en särskild rubrik sorterar också kopplare och kopplerskor. 16 personer namnges under rubriken, i flera fall med öknamn, gatuadress och antal trappor angivna. Coopverdiekapten Magnus Ahlström finns inte uppsatt på listan.

Fruar			
136	Söderberg		
137	S B		Stora nygatan 14 2
138	Schotte		Hu. margareta gata 1
Kopplerskor och Kopplare			
139	von Platten	Näslofva	Sarbrunn:is
140	Damberg	Sursita	Västerlånggatan 31 1
141	Östrom		Skövvegrögatan
142	Lundin		Regerningsgata
143	Petersson	Lylt Sprutan	Blagons gatan 2
144	Lundmark		Österlånggatan
145	Norström	Lilla Semlan	Öito
146	Brodin	Fincha Från	Upf. nysgrän 1

Ett blad ur Petter Wissmans anteckningsbok från 1786 som listar kopplare, kopplerskor och publika damer.

Det är svårt att utläsa om det rörde sig om kvinnor eller män, då de flesta står omnämnda endast med sina efternamn. Åtta av de fjorton kopplarna har emellertid genom Wissmans försorg gått till historien också med sina öknamn, och fem av namnen antyder att vederbörande var en kvinna. Så får Damberg på Västerlånggatan 31 heta Surfitta, Norström på Österlånggatan kallas Lilla semlan, Brodin och

Hedberg i Yxsmedsgränd 9 och 6 är Finska frun och Tackan. Först på listan står en bekant: Lovisa von Plat (fast Wissman stavar hennes namn von Platten; han är för övrigt inte konsekvent med stavningen över huvud taget). Hon har fått tillnamnet Näslösa. Kanske hade hon drabbats av syfilis. Om sjukdomen inte stoppades i tid kunde den angripa näsbenet, som vittrade så att näsan föll samman och i förlängningen ruttnade bort. Lovisa von Plat var uppenbarligen inte ensam som kvinnlig främjare och profitör i handeln med sexuella tjänster. Det var heller inte ett fenomen unikt för Stockholm eller Sverige.

I Amsterdam var den organiserade prostitutionen under tidigmodern tid till största del styrd av kvinnor och betraktades som en kvinnlig angelägenhet.¹⁴² Som Lotte van de Pol påpekar ansågs det inom många områden degraderande för en man att sköta sysslor som betraktades som kvinnliga. Möjligen skulle det kunna gälla också för koppleriverksamheten. De kopplare som figurerar i andra källor i mitt material – bortsett från Magnus Ahlström – var också kvinnor. Det skulle kunna tala för att verksamheten även i Stockholm till stora delar organiserades av kvinnor. Å andra sidan antyder listans rubrik att både kopplare och kopplerskor förekom. Kopplerskor som Lovisa von Plat och Liljans madam var bekanta i Stockholm. Om dem berättades historier och sjöngs visor på krogar och kaffehus. Också i Carl Michael Bellmans verk figurerar kopplerskor. För samtiden var de troligen välkända namn och karaktärer. I Fredmans epistel nr 39, »Öfver Bergströmskans Porträt på Liljans krog, i Torshella», låter han oss få en skymt av »Liljans madam», kopplerskan Bergströmskan, såsom Movitz avbildar henne.

[...]

Nå, Bergströmskan! hvad jag ser!

Med Bindmössa, kors jag ber!

Bröst bouquet i barmen,

Och en Mops på armen,

Girandoller,

Parasoller,

Ve den Movitz, tocken fjoller!
Nå, så dumt! jag dör af skratt;
Se den Son med Schäfer-hatt,
Prächtig som en annan,
Med en Musch i pannan.
Såg jag maken!
Isterhakan;
Hänger på den gamla draken.
Bröstat så spändt,
Skjuter hon fram,
Och excellent
Liljans Madam,
Har du skildrat, Bror, på väfven.
Men säj mig reson,
Hvarför sitter hon
Med en fogel uti näfven?
Jo reson är den,
At dess ägta vän,
Fader Bergström lefver än.

*Bergströmskan avbildad
av Karl Petter Hilleström
som illustration till
Fredmans epistel nr 39,
omkring år 1800.*

Enligt listan återfanns kopplare både på Norr och Söder, men majoriteten hade sina tillhåll i den centrala staden. Åtta av fjorton namn på listan var enligt denna verksamma på den lilla ytan inom Staden mellan broarna. Österlånggatan och Yxsmedsgränd rymde två kopplare vardera. Två av de kvinnliga kopplerskorna ska ha bott på den beryktade Baggensgatan, där kapten Magnus Ahlströms jungfrubur låg: »Syltsprutan» Pettersson och »Danska sorgen», som uppges heta Gårre, återfanns enligt listan där. En kopplare huserade på Tullportsgatan, nuvarande Östgötagatan, på Södra malmen. Fem av dem hade adress på Norr: tre på Norrlandsgatan, en på Regeringsgatan och en vid Surbrunn. Den senare var en bekant: Lovisa von Plat. År 1786 bodde hon på Surbrunnsgatan, i trakten kring S:t Olof. Av allt att döma hade hon blivit kvar i det hus där Gustaf Halldin narrats till en uppgjord träff med två kvinnor av sin vän kapten Laurin.

På Norr, längs Drottninggatan, bodde tidigare också kopplerskan Buckner, som Lena Cajsa Bohman besökte tillsammans med Lilla Stina 1747. I en annan källa berättas om kopplerskan Catharina Närberg, som även hon huserade i närheten. Om henne och hennes flickor kan man läsa i levnadsteckningen efter stortjuven Jacob Guntlack.

Guntlack föddes 1744 i Stockholm och växte upp till en av stadens mest beryktade tjuvar. Därtill var han en notorisk rymmare. När han slutligen greps och dömdes till döden författade han – kanske med hjälp av spökskrivare – sin levnadsberättelse: *Den uti Smedjegårds-häktet nu fängslade ryktbare bedragaren och tjuften Jacob Guntlacks lefvernes-beskrifning, af honom sjelf författad*. Biografen trycktes i Stockholm år 1770 och fick stor spridning. Guntlack avrättades genom hängning 1771. Hans levnadshistoria påminner om en pikareskroman. Den återger de sorgliga, dråpliga och slagfärdiga situationer som den föräldralöse barnhuspojken försatte sig i, från sin späda barndom till gripandet. I en till levnadsteckningen bifogad skrift med titeln »Guntlacks kärleks-händelser» fördjupar sig författaren i de »liderligheter» som

ägde rum i Catharina Närbergs hus och på de många krogbaler de bevistade. Troligen låg inte Guntlack själv bakom utvikningen. Kanske är texten ett rent falsarium, ett försök att suga ut så mycket vinst som möjligt ur den försäljningsframgång som Guntlacks levnadsberättelse blev. Det oaktat tycks författaren – vem det nu var – ha varit väl bevandrad i de miljöer som skildras. Såväl platser som individer beskrivs ingående. Kanske var de lätt identifierbara för den läsare som hade någon kännedom om Stockholms nöjesliv. Texten berättar om Guntlacks liv som inneboende och springpojke hos kopplerskan Närberg.

Efter frigifwen arrest på Kongl. Artellerie-gården kom jag at få mit qwarter hos en qvinna vid namn Catharina Närberg, boende på St. Olofs Östra Kyrko-Gata. Denna Catharina Närberg, som jag hwarken wet nämna för gift eller ogift, hölt et hus, det otidiga människjor af bägge könen sin brånad skäcka kunde; dock at mankönet, för at wara i lag med det qwinliga, derforde borde ålägga betalning, oberäknadt tractamente, af win, m. m. För en sådan människja, som jag då war, kunde aldrig anständigare qwarter finnas. Jag war tjenstaktig i högsta måttan, i anseende til den derpå följande winning, som icke tröt.¹⁴³

En intressant uppgift i passagen är att Närberg tog emot besökare av bägge könen. Möjligen skulle det kunna förstås som att Närberg erbjöd koppleri mellan andra konstellationer än män och kvinnor. Det är en av få uppgifter om sådana förhållanden som jag har funnit i källorna – och långt ifrån någon tillförlitlig sådan. Kanske hade den ryktbara Paris-bordellen inspirerat till den skrift om Guntlacks äventyr bland Stockholms krogar och jungfruburar som publicerades efter hans avrättning.

Hos Närberg bodde ytterligare tre kvinnor. Jacob Guntlacks uppdrag var att springa deras ärenden och passa upp på besökande herrar. På balerna skulle han fungera som passopp.

Mit göromål der, war at gå Fruntimren tilhanda på allehanda sätt. Jag mådde derwid icke illa, utan tämmeligen bra; dricks-penningar tröt mig icke; emedan jag war tjenstaktig mot alla dit ankommande herrar. Jag förtjente äfwen wackert på Balerna, dem mina fruentimmer som oftast besökte; ty jag upwagtade och passade up derwid. På Kungsholmen, i et bekant Wärdshus, anställes de mästa Balerna: orsaken måtte warit den, at der äro tilräckeelie och tjenlige rum til sådana Collationer; dessutom war ock detta stället beqwämt, i anseende til dess aflägsenhet: man hade der icke at befrukta för herrar Upsyningsmän; kanske någon af dem torde wäl ock wetat af sådana Baler, men af medlidande, at icke förstöra så angenäma sällskaper, wille de dem ej besöka.¹⁴⁴

Den bekanta krogen skulle kunna vara Lilla Hornsberg vid Karlbergskanalen, som blev ett populärt utflyktsmål under 1760-talet och begåvades med namnet Lilla fördärvet.¹⁴⁵ Avståndet från Staden framhålls av Guntlack som en fördel, då polisen inte var lika frekventa besökare. »Tillräckliga och tjänliga rum» i balsammanhang innebar troligen att det fanns utrymme både för dans, spel – och för att dra sig tillbaka i mindre sällskap och stänga dörren om sig. Sådana lokaler fanns också på närmare håll, med en utmanande närhet till makten – faktiskt i dess absoluta centrum.

Horor och masker

Horbaler var ett etablerat och välkänt förfaringssätt att bedriva köns-handel på i 1700-talets Stockholm. Det är ett begrepp som återkommer i flera sammanhang. Årstafrun Märta Helena Reenstierna bekymrade sig i sin dagbok över hur hennes lösaktiga och slarviga pigor sprang på »horbal» på lediga dagar.¹⁴⁶ Det syftar troligen på det faktum att »hor» begicks på balerna, av både män och kvinnor. Andra källor berättar om hur balerna arrangerades med hjälp av kopplare som skulle bestå tillställningarna med kvinnliga gäster införstådda med uppgörelsen.

A T Wistrand skrev 1843 i sin historik över bordellväsendet i Sverige om hur kaffehus, restauranger och krogar i staden anordnade synbart anständiga dansnöjen och maskeradbaler, som i själva verket var »maisons a parties» med arrangerade möten mellan män och kvinnor, välbesökta av »skraddarmamseller, nippermamseller, friser-mamseller, unga änkor och bodmamseller, handelsbetjenter, studenter och militärer».¹⁴⁷ I boken *Att hasta mot undergången* skriver Leif Runefelt om 1700-talets baler som en del av en framväxande urban kultur.¹⁴⁸ Ordet bal togs i bruk vid seklets början, och betecknade då en tillställning för eliten. Snart spred sig företeelsen även till de breda folklagren och förlorade sin prägel av utvaldhet och raffinemang. Maskeraden har en särskild symbolik i sammanhanget. Förklädnaden återkommer ständigt som både praktik och symbol med kopplingar till handeln med sex. Horbaler och maskerader som nöje, organisationsform och täckmantel för vad vi skulle kalla prostitution förekom runt om i staden och i dess utkanter, på krogar, teatrar och utvärldhus, i slott och i koja. Källorna ger oss tillfälle att besöka en sådan tillställning, i det högstämda hjärtat av staden.

Horbalen i borgen

Det är vår i luften, rå kyla från Strömmen och ett duvblått skimmer som förtätar sig i gränderna.¹⁴⁹ Mörkret sluter sig kring Slottsbackens bråte: trälårar, virkestravar, vedhögar, hästskit, ruttande fjolårshö. Fåglarna har slutat sjunga. Men tyst är det inte: en mås skränar över vattnen. Från Stadens inre hörs berusat skral. På närmare håll klappar hovar mot Slottsbackens stenläggning. Ett par hyrvagnar slamrar fram på järnskodda trähjul. Endast från få fönster i Slottets västra fasad lyser ett svagt gult sken. Men det rör sig i mörkret på yttre borggården, kring den norra svängda flygeln. Lyssnar man kan man höra röster – prat, viskningar och nervösa, fladdriga skratt.

Små sällskap kommer gående, några över borggården, andra från den smala trappan ner mot Mynttorget. Höga håruppsättningar,

puerade peruker, styvkjolar och långskörtade livrockar kastar långa skuggor mot stenväggen. I ett mörkt hörn av borggården, halvt dold bakom gaveln till den norra svängda flygeln och intill ett kvadratisk utsprång där flygeln ansluter till huvudbyggnaden, finns en dörr i stenväggen, upplyst endast av en lykta. Mannen som håller den bugar servilt. Män och kvinnor slukas av mörkret där innanför. Allt går snabbt och besynnerligt tyst till. Kommer vi nära ett par herrar i militär mundering kan vi höra dem viska om det sällskap som anländer: där går Lilla Lammet, Flaggan på berget, Kalvsteken, Halta Venus. Alldeles som adliga fröknar ser de ut, åtminstone i halvmörkret; höga peruker och långa släp, rödsminkade kinder och sotade ögonbryn. Lånta fjädrar, men vad gör väl det? De kastar långa blickar och knycker med spelat högmod på nackarna.

Och där kommer mamsell Kiellström – eller Winblad, som hon kallas. Svarta lockar studsar mot snibblivets djupa dekolletage, hon går med högt huvud i ett fräs av styvkjolar, bevärdigar ingen med en blick. Följer vi henne genom dörren blir vi varse svaga toner av sprittande stråkar. Vi befinner oss i ett trapphus i Slottets kanslilygel. Två trappor upp ljuder tonerna klarare, rösterna högre. Intill eldstaden filar kapelldrängen Hesselgren på sin fiol. Konversationen är dämpad men samtidigt uppsluppen; sirlig men tryfferad med tvetydiga kvickheter. Vi urskiljer brottstycken av franska fraser: här är *ma cousin* och *mon frère*, *mademoiselle* och *ma chère sœur*, man bugar och kysser på hand. Det serveras punschbål och bakelser.

Balsalen är inget stort rum, det är redan trångt. Luften är snart mättad av piprök, parfym och nervositet. Men vaktmästare Löfberg har skaffat undan alla pulpeter ur Kungliga krigskollegiets expeditionssal, och ekparketten lämpar sig rätt väl för kontradanser, polskor och menuetter. Det kvadratiske rummet är sparsamt upplyst av lampetter med levande ljus och möblerat endast med stolar längs väggarna och något enstaka spelbord. Rakt fram skönjer man den djupblå vårhimlen ovan Vedgårdsbron och Slaktarhusbron mot Kungsträdgården genom två mindre fönster med djupa nischer.

*Bilden föreställer en dans på Sveaborg 1764, möjligen är det inledningen till en menuett.
Lavering av Elias Martin.*

Två mycket unga flickor betraktar stumt och storögt det växande sällskapet. Där är civila herrar och höga militärer, hårpiskor och peruker, vitsminkade kinder och röda klackar. Snörda midjor och halvt blottade bröst. Några har redan nu en betänkligt svajande gång. Det är ett slutet sällskap och en hemlig tillställning.

En dörr står öppen i rummets vänstra hörn. Det leder till en lång korridor, svagt upplyst också den. Här ligger tjänsterummen på rad – inte mindre än 13 små krypin och ett trapphus – på bägge sidor om korridoren; stramt inredda, allvarsamma rum för sekreterare och registratorer, förmak och kapprum. Vad finns där nu? Kanske har några av rummen inför kvällen utrustats med spelbord eller britsar. De ska utnyttjas flitigt, i alla händelser, de där små rummen. Natten har bara börjat, och den kommer att bli lång.

»Expeditionsbalen» hölls i Kungliga krigskollegiets lokaler på Stockholms slott den 10 april 1768. Vi kliver rakt in i 1700-talsstadens pulserande hjärta. På balen återfanns det njutningslystna seklets fanbärare, fyllehundar och glädjeflickor, rusiga av vin och backanalisk yra. Här festade vivörer, kurtisaner och kopplerskor för stunden, för ruset och begäret – och förtjänsten. Spel, dans, skådespel, mystik och horeri idkades i salar som också representerade frihetstidens strama allvar, politik och statskonst i en stad märkt av både politisk turbulens, upplysning och djupaste misär. Här virvlade också Ulla Winblad, själva sinnebilden för seklets fatalistiska rumlande och det sirligas och det grovas hisnande samtidighet – åtminstone om man får tro en av de många källor som berättar om den famösa tillställningen.¹⁵⁰

Ulla Winblads egentliga namn var Maria Christina Kjellström.¹⁵¹ Hon föddes den 15 juni 1744 som det yngsta barnet i en skara på tre syskon. När balen på Slottet gick av stapeln var hon redan en firad och skandalomsusad skönhet – såväl i verkligheten som i dikten. Hon var 24 år gammal, väl bekant i staden både för sin skönhet och för sitt leverne – och genom Carl Michael Bellmans ekivoka visor, inte minst. Det skulle visserligen dröja många år ännu innan Bellmans verk göt evigt liv i Ulla Winblad och hennes larmande följe; först på 1770-talet började Bellman skriva *Fredmans epistlar*, och inte förrän 1790 gavs de ut i en första utgåva.¹⁵² Men några av de tidiga dikterna hade redan från senare delen av 1760-talet börjat spridas i staden, genom enkla tryck, på krogar och i samkväm och i en utbredd handskriftskultur.

Expeditionsbalen på Stockholms slott var i sig ingen anmärkningsvärd tillställning. Baler och maskerader var populära nöjen, det spelades och dansades från simplaste krog till de gentilaste salonger – även på Slottet. Just denna tillställning kom emellertid att bli föremål för intensiv ryktesspridning under några månader sommaren 1768, och är därför ovanligt väl dokumenterad. Den främsta spridningskällan var den politiske skribenten Jacob Gabriel Rothman, som under en period gav ut satirtidskriften *Den pratsjuka fritalaren*. År 1768 innefattade den en versifierad skildring av balen

och nummer två ägnades åt en svavelosande straffpredikan över deltagarna. Versen är rikt tryfferad med allegorier, symboler och öknamn som troligen var enkla att tyda för samtida stockholmare, men som för en nutida läsare ter sig tämligen kryptiska.

Mon Mars, som delt så heta slängar
Til Hasenskräck har såldt sit krut.
Ell mon Bellona tagit pengar,
At hänga picknick-skylden ut?
Bland köks os, sorl och ångors qwal
Jag hör hur Bier-Violen gnäller!
Det lilla Lambets bringa swäller,
At se sig Drottning af dess Bal.
Så dansa fritt til ljusan dager
Bland otukts Marketenteri;
Förtrampa gamla Swerges lager;
Lät kättjan Segerkrönter bli.
Men du min lilla herr Secter,
Som kofter bland Trophéer hänger,
Och Protocoll på stubbar slänger,
Gack bort! Och plumpa ej så mer!¹⁵³

Krigsgudarna Mars och Bellona syftade på rummens ordinarie funktion av krigskollegium. Secter var kollegiets sekreterare; det var de som slängde kvinnornas kofter och underkjolar (stubbar) bland protokoll och troféer. Lilla Lambet var känd som hora, och Hasenskräck var troligtvis en lustig omskrivning för Hasenkampff. Han var lagman och ökänd libertin på dryga 40 år, gift med friherrinnan Wrangel af Lindeberg och något av en favorit hos hovet och kungaparet.¹⁵⁴ Han var också farbror till den fattige adelsman som borgardottern Lena Cajsa Bohman gifte sig med på 1750-talet.

Denne Hasenkampff hade övertalat vaktmästaren Petter Löfström att be statssekreteraren om lov att begagna krigskollegiets arbetsrum till en stilla familjebjudning. Statssekreterare Carlsköld

biföll. Någon familjebjudning ägde dock aldrig rum. I stället bars tjänstemännens pulpeter ut. Protokoll och handlingar städades undan och det gjordes plats för musik och dans. Det var åtminstone vad Petter Löfström kom att hävda i den efterföljande rättegången. Till balen skaffade kopplerskan mamsell Torstensson »stadens bekantaste horor», jämte en mängd sekreterare, officerare och andra högre herrar, såväl militära som civila. Kapellmästare Hasselgren stod för musiken. Festligheterna påbörjades vid nio på kvällen och pågick ända till halv fyra på morgonen.

När saken snart blev känd för allmänheten genom en anmälan i lätt förtäckta ordalag i *Dagligt Allehanda* nr 63 1768 bedömde Kungliga krigskollegiet att ärendet krävde en rannsaking. På krigskollegiet förvarades ju en hel del känsliga uppgifter, rent av statshemligheter. Vaktmästare Löfberg kallades. Han hävdade att folk strömmat till hans familjebjudning utan att han kunde hindra saken. Den historien gick kollegiet inte på. Löfberg sparkades från sitt arbete och vräktes ur vaktrummet, trots vädjan om nåd mot bakgrund av hans och hans familjs förestående nöd. Hasenkampff klarade sig undan med att hamna i onåd hos kungligheterna under ett par veckor.¹⁵⁵

Ett par månader senare publicerades ett vittnesmål från en anonym man som deltagit på balen. Titeln löd: *Synda-Bekännelse af en som varit med på den bekanta Expeditionsbalen*.¹⁵⁶ Skriften är ett långt brandtal mot tidens sedeslöshet och såväl mäns som kvinnors avtrubbade moral. Den liknar många andra utlåtelse över tidens okristliga hyllande av Bacchus och Venus. Författaren var en ung man vars snedsteg på nämnda bal fick fatala följder. Han hade ådragit sig en sjukdom av värsta slag genom sina »infama nöjen med domedagsspökerna på samma Bal». Att döma av den kur han fick lov att genomgå var det syfilis.

»Domedagsspökerna» var den rad av mer eller mindre ökända Stockholmskvinnor som bjudits in till balen. De är alla namngivna i en anonym, privat smädeskrift om balen och dess deltagare som bevarats i De la Gardieska arkivet i Lund.¹⁵⁷ Skriften är en ironisk hyllning till de »fruntimmer» som av pur godhet ville »försöta» de stackars plikttyngda

männens tillvaro. Hur den har använts är oklart. Syftet är uppenbarligen att underhålla. Kanske har den lästs upp i sällskap som förströelse. Ironin är dräpande. Minnesmärken borde uppresas över dessa dygdiga fruntimmers hjältemodiga bedrifter, menar skribenten i sin ordrika, snirkliga drift med hela arrangemanget. Pyramider med medaljer präntade med gyllene skrift, hyllande vart och ett av fruntimren och de driftiga män som anordnat balen, borde resas. Där nämns exempelvis de av samtiden välkända mademoisellerna Richardsson, Spaas, Ansunander och Hedvig Lundberg, tillsammans med vaktmästare Löfbergs hustru och döttrar samt kopplerskan fru Torstensson. Några förekommer endast med sina ök- eller smeknamn: *Attendé*, *Blåsan*, *Lammungen* eller »*Lilla Lambet*», som hon kallas i *Den pratsjuke fitalaren*. Andra stoltserar med både dopnamn och sina »*noms de guerre*»: Flaggan på berget är densamma som mademoiselle Maja St. Wallvik, Korf-Eva heter mademoiselle Hedman. Och slutligen mademoiselle Peter, eller Winflaskan som hon också kallas, som inte är någon annan än förebilden för Carl Michael Bellmans Ulla Winblad, alltså Maria Christina Kiellström.

Maskulina rum, feminina laster

Då Jan Hagel refuserade sin Sal åt liderliga slynor, då träsket tror sig Wanhedrat med att låna tak öfwer hufwudet åt de wärdigaste Spinhus-Hjon, och då sjelwa Gränderna slå igen Porten för sitt eget afskrap, kan det då väl vara anständigt, at proppa en så föraktelig och detestabel Tråss inom Borgen och öppna Martis Archivum til en tysk Dansbod.

Rothman dundrade i *Den pratsjuke fitalaren*: »Större vanheder kunde aldrig ske ett så hederligt rum.»

Valet av plats är ett tema som dyker upp i alla de texter som utgjuter sig över den skandalomsusade balen våren 1768. Blandningen av högt och lågt var frapperande – men inte i första hand för att balen hölls på Stockholms slott, utan för att den förlades just till krigskollegiets lokaler. Slottet var ju annars ofta scenen för mer officiell-

la baler och maskerader. Vilket annat utrymme som helst i borgen hade troligtvis väckt mindre anstöt.

Ännu idag ger de lokaler på Slottet där krigskollegiet tidigare huserade ett stramt och formellt intryck. Rummen återfinns i Slottets norra flygel. Idag är de tjänsterum. Utrymmet som tjänade som balsal inrymmer ett bibliotek, med mörkt gröna bokhyllor från golv till tak. Från rummet löper en lång korridor ut i flygeln, kantad av en rad mindre kammare. En planritning över flygeln från 1762 avslöjar att väggen mot huvudbyggnaden då var stängd och att entrén antagligen låg i hörnet intill den utskjutande delen av huvudbyggnaden.

Krigskollegiets rum representerade på 1700-talet fosterlandets ära, maskulint laddad allvarsamhet och de högt hållna dygderna ärlighet och heder. Här fanns statshemligheter, protokoll, skrivelser, troföer. Allvarsamma och för riket avgörande frågor hanterades hos krigskollegiet. Balen som företeelse förknippades med låga nöjen, fåfänga, köttets lust och en feminint laddad sinnlighet. I just det här fallet var kopplingen till det som *Den pratsjuke fitalaren* med sin spirituellt svavelosande svada kallar »otukts marketenteri» mer än lovligt påtaglig, då den kvinnliga delen av besökarna var för samtiden välbekanta »horor».

Mötet mellan en högt hållen ideal maskulinitet och en föraktad låg femininitet väckte indignation och inbjöd till raljeri. Händelsen betraktades som ett tecken i tiden – Stockholms invånare förlorade sig i nöjen och kortspel, i kontradanser och maskeradbaler.

I synnerhet maskeraden kom att bli en metafor för stadslivets förkonstling. Under seklets förra hälft hade maskeraden slagit igenom som nöjesform, med inspiration från det franska hovlivet.¹⁵⁸ Under seklet kom den att spridas från överhet till allmänhet. Ofta kallades det carnaval, och det karnevalistiska temat är framträdande: mötet mellan det höga och det låga, de många ombytta rollerna och utforskandet av nya identiteter genomsyrar maskeradens idé och praktik. Anknytningen till karnevalen skvallrar också om maskeradens sydeuropeiska ursprung. I kritiken påtalades ofta detta utländska ursprung; det ansågs inte förenligt med svenskheten.

Säg du korprika fläck, lik svart till siäl som kropp
Som menlös Bällhus ro af afvund dierft förtalar
Men på en Kungsholms krog anställer Hore Baler
Och Josephs kyska hop, till otukt retar opp
Säg om man herde hamn, åt Dig wäl gifwa kan?

Som mänskosläktet vill till siäl och kroppar mörda
Bör någon mer Dig tro och dina gåtor vörda?
Nej Fan och Dieflarna må kalla dig sin man.

Hvad tankar tror Du wäl man om Ditt liv ha?
Som uti värket gör Guds ord till ögna väder
Och mörksens Ängel lik i liusens drägt dig kläder
Dig biskop S. lär fan som hufvudman vist ta

Du tog wäl tysthets ed utaf hvar enda gäst
Då han i brist af bok på fittan handen sträckte
Men som i helvetet den dagen fråga upväckte
Så firas säkert där Din stora Dröppel fest.

I anonyma dikter och visor som sjöngs och reciterades på krogar och på samkväm runt om i Stockholm hänades förbudet mot maskeradbaler och det religiösa hyckleri som man såg bland prästerskapet. Enligt denna dikt kritiserade biskop S de oskyldiga Bollhusmaskeraderna, men anordnade själv horbaler på Kungsholmen. Vem »biskop S» var vet vi inte. Den ende biskop med ett namn på S jag kan finna i längderna under den period då visan nertecknades – år 1767 – är Jacob Serenius (1700–76), biskop i Strängnäs och verksam som politiker. Han vistades ofta i Stockholm och var en välkänd och illa beryktad person. Det är ju knappast ett bevis för att det är han som åsyftas – men wäl en indikation. I boken Politikens hjärta skriver historikern Karin Sennfeldt om de rykten om lurenrejeri som omsvävade biskop Serenius.

Nöjet passade emellertid tidsandan väl. På Bollhuset vid Slottsbacken, ombyggt till teaterlokal, inbjöds till maskeradbaler. Vem som helst var välkommen mot en avgift på tolv daler. Klagomål kring tillställningarna var vanliga. Här dansades och spelades kort och tärning till långt in på nätterna. Till och med om söndagarna anordnades baler. Överståthållaren gjorde en hemställan om att allt spel skulle förbjudas och att balerna borde upphöra redan vid nio om kvällen. Maskeraderna sades förnedra mänskligheten och vräka borgerlig ordning över ända, åsidosätta anständighet och blygsel och reta människor att överlämna sig till en fördärvad natur.¹⁵⁹ Hemställan bifölls av Kungl. Maj:t, vilket innebar ett uppehåll åtminstone för de offentliga maskeraderna.

Förbudet blev bespottat och hånat. Maskeraden hyllades som en möjlighet att förverkliga de nya ideal som började växa fram: här kunde alla mötas, hög som låg, man som kvinna, samspråka som likar i frihet från alla kvävande konventioner. I mötet bakom masken fanns en potential för sann jämlikhet. Och trots att förbudet aldrig formellt upphävdes var maskeraderna snart åter i full gång.¹⁶⁰ Till och med hovet började arrangera maskerader, och under Gustav III:s tid kom maskeradnöjet att blomstra som aldrig förr.

Kritiken kvarstod emellertid och maskeraden förblev en metafor för tidens ytlighet och hyckleri. Karnevalen betraktades som ett ogudaktigt påfund. Den stred mot en ordning given av högre makter. Människor kunde uppträda i skepnad av något helt annat än vad de ämnats till – som katter, hästar eller djävlar. Kvinnor blev män, adelsmän blev präster, österlänningar, morianer eller enkla bodbetjänter, medan en enkel hårfrisör kunde uppträda som sultan. Den kanske mest populära dräkten var emellertid dominon: en enkel mask över ögonen med ett flor som hängde ner över ansiktet och en vid kappa som hemlighöll vem bäraren var. Varken kropp, ursprung eller samhällstillhörighet kunde utläsas.

I en tid som reglerade klädseln utifrån stånd och social ställning måste steget till den anonyma uppenbarelsen ha varit svindlande. Kläddräkten var det synliga tecknet på samhällelig tillhörighet. Genom över-

flödsförordningarna från 1731 och 1766 markerades det än tydligare när olika kategorier förbjöds att bära vissa klädesplagg eller material.

Oron över maskeradernas depraverande inverkan var inte ett svenskt fenomen, också i Frankrike och England förfasade man sig över demoraliserande evenemang. Brev publicerades i *The Spectator* med budskap om maskeradbalernas faror. Masken förtog blygsamhet och spärrar. Libidinala drifter släpptes fria och skapade lösa och liderliga kvinnor. I boken *The whore's story* hävdar Bradford Mudge att kopplingarna mellan prostitution och maskerad rent av upphörde, så att de kom att smälta samman och konstituera metaforer för varandra.¹⁶¹ Också i den svenska debatten var kopplingen mycket tydlig mellan förfallen kvinnlig sexualitet och baler i allmänhet och maskerader i synnerhet. Tidens litteratur är full av maskeradskildringar. Några hyllar den frihet och jämlikhet maskeraden kunde ge upphov till. Andra moraliserar över det stockholmska nöjeslivet. Genomgående tycks kopplingen mellan balen och den syndfulla kvinnan vara, som en representant för maskeradens alla lockelser och hot.

Den unge adelsmannen Claes Julius Ekeblad deltog flitigt i Stockholms intensiva nöjesliv under frihetstidens sista år. Några år efter att Gustav III tillträtt tronen hade han gift sig, bosatt sig på ett av familjens gods och börjat betrakta nöjets virvlar med distanserad avsmak.

Lyxen börjar bli så ytterlig att man aldrig sett på maken.
Nu är gränserna helt och hållet upprivna och kvinnorna är värre än någonsin. Ett oerhört koketteri; lysande dräkter och nästan intet att betala sin piga än mindre sin våning med ...
Man slår sig lös på en faselig fason. Man tror intet sina ögon hur här leves. Den hyllning man ägnar kvinnan liknar till tre fjärdedelar den man ägnar slinkan.¹⁶²

Det finns gott om liknande klagomål och ångerköpta bekännelser. Ett anonymt *Afsked från Stockholm* är också det skrivet av en man som fått nog av stadens lättja och lystnad.

Du stad! Der konstens fågring blänker,
Hvars pragt tros skingra all förtret,
Du som en tanklös Allmänhet
I verklighetens bojor sänker.
Farväl! – jag flyr utur ditt sköte.
Jag nu vid mannaåldrens möte
Ju följa bör förnuftets röst.
Jag nogsammt Dina nöjen smakat,
Som till fördärfvets brant mig makat
Och bjudit ångren i mitt bröst.

[...]

Men snart i stora verlden bringad
Jag glömde bort en sträng moral;
Ty kringhvärfd utaf nöjens tal,
Jag fann mig af dess lexor tvingad.
Af falska lekars dunst betagen,
Jag barnsligt nötte hela dagen,
Att sprätta och gå Chapeau bas.
Jag bröt min kropp på alla kanter,
Och slutlig blef jag nog Charmanter
Att äfven tänka a la spa.

[...]

Jag skall nu från ert sällskap vandra,
Ni hjeltar under Bacchi lag!
Som drifver kring Guds långa dag
Från ena källarn till den andra.
Och I, som tid och välfärd spillen
På Caffehus och spelklubbsgillen
Bland svordom, buller, støj och gap.
Er ro af mig ej eftersträfvas;
Jag länge ledsnat vid att qväfvas
Af tobaksrök och galenskap.

Och Ni Teatrens små Mamseller,
Som uti fönstren prydda stå
Och hvarje qväll i brudsäng gå!
Till Er jag ock mitt afsked ställer.
Jag hoppas nu att lyckligt frälsa
Min pung, min välfärd och min hälsa,
Men gråten icke, att jag far!
Ty fast jag Er ej bjuder mera
På Liljeholmen att soupera,
Så finns det tjogtals narrar kvar.¹⁶³

I Stockholms nöjesvirvlar glömmet man dygd, samvete och mänsklighet för att ägna sig åt sina nöjen, menar författaren, som kommit på bättre tankar och genomskådat den dårskap som flården skyler. »Syndabekännelsen» från Expeditionsbalen på våren 1768 kan hänföras till samma genre: en man som smakat på de förbjudna frukter som staden bjuder och sedan blir övermätt och ångerfull.

Jag faller i förtwiflan, när jag tänker på vår olyckeliga Expeditions-Bal [...]. Och hwad uträtta icke förderfweligen sminkade exempel, när Gudlöshet och en efter lustarne tilskapad moral lägges til grund: [...] de många liderliga hus, som tråtsa all police och wanhedra Nationen; deras afskrap, oförskämde och liderliga stycken, som kreaturen hållas på stall: de många Veneriska Baler, som i privata hus bewistas af folk, som likafult wilja passera för ärliga medborgare, förnäma personer och förnuftiga människor; så hisnar jag at tänka på mig sjelf och mit olyckliga Fädernesland.¹⁶⁴

Också för den botfärdiga syndaren som deltagit vid balen 1768 var det »domedagsspökena» på balen, de liderliga stycken som villat bort honom från den rätta vägen, som bar den egentliga skulden till hans obotliga sjukdom.

Återkommande i anklagelserna var hänvisningar till kvinnornas förklädnad: de var sminkade, prydda, friserade. Maskeraden var inte bara förknippad med liderliga kvinnor; maskspelet var också en del av själva handeln. Kvinnorna uppträdde inte sällan rent bokstavligt i lånade kläder.

I stortjuven Jacob Guntlacks levnadsberättelse finns ingående beskrivningar av hur dylika baler kunde te sig.¹⁶⁵ Vid balerna serverades vin och bakelser. Hela arrangementet framstår i Guntlacks berättelse som ett på förhand uppgjort rollspel. Allehanda samtal försiggick, men endast om »älskogs-saker», varvid kvinnorna låtsades besvärade. »Bewars! Hjer-tans Herre! Huru obeskedlig är icke han!» yttrades om vartannat. Kvinnorna var klädda som mamseller och finare damer. Till skådespelet hörde också en form av uppvaktning och jakt. Männen kurtiserade, kvinnorna spelade indignerade och svårfångade. En polityr av anständighet och gängse könsrollsmönster lades över tillställningen. Det var männen som valde, som tog initiativ, som till och med hamnade i slagsmål över någon kvinna emellanåt. Balens kvinnliga deltagare var åtminstone synbarligen mer passiva. De spelade indignerade över oanständigheter, fläktade sig och lät sig väljas. Överenskommelsen var emellertid redan träffad.

Återkommande beskrivs kvinnornas klädsel som lånade från högre samhällsklasser. Kläder var en lyxprodukt. Konfektioner fanns ännu inte. Man fick sy sina kläder själv, beställa från en skräddare eller köpa, alternativt hyra, av en klädmäklerska. Hos Bellman förekommer referenser till just lånade kläder som något löjeväckande.¹⁶⁶ Också kopplerskorna kunde bistå med klädesplagg till låns. I Bellmans »Bacchi fest» ur *Bacchi orden* (1771) uppträder Ulla Winblad i andra kvinnors kläder. Samtiden var väl införstådd med att de omnämnda klädmäklerskorna – Bäckmanskan, Wickman och Platskan – alla var ökända kopplerskor. Platskan är densamma som vår bekantskap Lovisa von Plat.

Alldeles mina vänner!

Jag ser hennes gång – och det som mer jag känner –

Fru Wickmans röda stubb, åt Ulla alltför lång,

Bäckmanskans hvita skor och Platskans roberong.¹⁶⁷

Att göra kvinnor skyldiga för lånade pengar till kläder var ett sätt för kopplare och horhusvärdar att binda dem till sig i de stora horhusen i Amsterdam, enligt historikern Lotte van de Pol.¹⁶⁸ Där tycks prostitutionen ha varit betydligt mer organiserad och etablerad än vad den var vid samma tid i Stockholm. I fallet med Lena Cajs Bohman förekom emellertid samma sak. Kopplerskan Lovisa von Plat lät mamsell Bohman veta att hennes enkla kjol inte dög till att träffa män i. Hon lånade henne i stället pengar till en vit nopkinskjol, som flickan ljög om för sina föräldrar.

Förklädnaden, masken och förställningen var återkommande teman i tidens litteratur, och även här är kopplingen till en syndfull femininitet uppenbar. Kanske är sambanden tydligare än någon annanstans i Daniel Defoes populära romaner *Moll Flanders* (1722) och *Roxana* (1724).¹⁶⁹

Moll Flanders, vars karaktär författaren i enlighet med tidens ideal sade sig ha mejslat fram utifrån en verklig förlaga, bar sedan barnsben på en lust till rollspel och gränsöverskridanden. Hennes längtan att vara en »gentlewoman» ledde henne in på en kriminell bana – först som tjuv och senare som prostituerad, passerande tivelaktiga krogar och horhus i 1720-talets smutsiga och larmande London. Moll Flanders blir med tiden allt mer skicklig på att maskera sig. Symboliken är tydlig: ju mer depraverad, desto mer förslagna förklädnader och skickligare uppträdande. Också hos Roxana blir den koppling som samtidigt gör mellan maskeraden och kvinnor som säljer sexuella tjänster tydlig. I takt med att Roxana lämnar sin »sanna kvinnlighet» bakom sig förkroppsligar hon mätressen genom den berömda maskeradklänning hon bär.

Daniel Defoe skrev 1726 en text som inte nått samma ryktbarhet som hans fantasifulla äventyrsromaner: *Some considerations upon street-walkers with a proposal for lessening the present number of them*. Pamfletten är en analys av ett gryende problem, ännu knappt uppmärksammat, och förebådar på flera sätt utvecklingen. Till skillnad från det kommande seklets medicinskt färgade hållning såg han ingen nytta med institutionen. Som Defoe förutspådde skulle prostitutionen komma att ses som närmast epidemisk och beskrivas som ett samhällsproblem av

ansenliga proportioner och med direkt koppling till staden som socialt, kulturellt och fysiskt rum. Defoe menade att de prostituerade hade gjort våld på sin egen natur. De hade kastat av sig kvinnökönets mask av blygsamhet och blivit allt mer aggressiva i sin marknadsföring. I pamfletten argumenterar han för att de prostituerades rätt att röra sig i samhället borde inskränkas och att de borde bära väl synliga och tydliga markörer för sin status. Gör prostitutionen någon samhällelig nytta över huvud taget? frågar sig Defoe retoriskt. Hans svar blir nej.

Staden är en scen, livet är ett skådespel

Insändare, bekännelser, privata brev, pamfletter och prästerskapets inlagor och predikningar från 1700-talets Stockholm ger uttryck för en moraliserande och religiöst anstruken hållning gentemot tidens nöjen. De källorna berättar om en stad som i hög grad ännu präglades av luthersk lära och gudfruktigt moraliserande. Men all den harm som moralens väktare uppvisade kan naturligtvis också sägas bära vittnesbörd om motsatsen: en tidsanda som inga moralpredikningar tycktes kunna rå på, en air av uppdriven njutningslystnad och världsliga nöjen, där skådespelet, maskerna och teatern var både symbol och praktik, både metafor och ideal.

Det är Bellmansvärldens karnevalistiska, brunstiga och brokiga epok. Maskeradens tvetydiga metafor är tydlig också hos Bellman, inte minst i epistlarnas burleska persongalleri där figurerna vacklar mellan gudalika uppenbarelser i sceniska miljöer, omgivna av rekvisita och statister hämtade från gudavärldar och myter, och solkig socialrealism direkt från rännstenen. I Bellmans ungdomsdikt »Du ljuva karneval» skildras livet som en maskerad där människor döljer sina sorger bakom maskspelet.

[...]

Vem är ej som våga vill tre plåtar på Maskeraden?

Vara klädd i chauve sourie och dansa med de stora,

Komma sen för Slottskansli och skämmas som en hora.

[...] ¹⁷⁰

Men maskeradens tematik och metafor går igen på många områden i samhället – från stort till smått, från högt till lågt. Själva staden skulle omvandlas till en teaterscen. Under tidigt 1700-tal hade slotts- och stadsarkitekt Tessin den yngre skissat på en drastisk omdaning av centrala Stockholm till en teatral skådeplats, där hovlivet regisseras och iscensätts – med alla dess lysande högtider, fester och maktmanifestationer – som vore det en teaterföreställning.¹⁷¹ Enväldet skulle manifesteras genom Slottet, omgivet av ett kungligt stadsrum där Stortorget, Kungsträdgården, Slottsbacken, Mynttorget, Norrmalmstorg och Helgeandsholmen ingick som en gigantisk teaterscen. Planen låg färdig år 1713. Den kom aldrig att förverkligas; de grandiosa planerna gick i stöpet när 1600-talets stormaktsvälde vacklade och föll.

Den sceniska bilden av staden återkommer också i tidens konstnärliga uttryck. I slutet av 1760-talet beställde magistraten ett antal representationsbilder av Stockholm av konstnären Johan Sevenbom. I hans utblickar över staden från skilda utkikspunkter brukar de sceniska kvaliteterna understrykas: bakgrunden av huskulisser, människorna som rör sig som över ett scengolv eller själva har stannat upp och betraktar huvudstadens förvandlingar, scenens omgestaltning.¹⁷²

När Gustav III 1772 äntrade scenen blir metaforen självskrivnen: staden är en scen, livet är ett skådespel. Stockholm kom under teaterkonungen närmast att bli en gigantisk teater med kungen själv i de varierande huvudrollerna: upplysningens härförare, krigsherren, vitterhetens och de sköna konsternas beskyddare. Innanför och utanför Slottets murar uppfördes välregisserade delar av hovliv och kunglig vardag för utvalda skaror: sänggående och uppstigande, påklädning, middagar, korteger. Under Gustav III återupptogs också Tessins planer på att omskapa stadens centrum. Slottets omgivning var inte tillräckligt representativa. Slottsbacken och Logården var fulla av bråte och på Helgeandsholmen trängdes ruckliga slakthus och fiskskjul. Dessutom behövde staden en ny, lysande teaterbyggnad. Flera förslag ritades av Erik Palmstedt, utan att förverkligas.

Även poesin fungerade som en maskerad, där poeten framträdde i olika roller och dolde sin egen identitet. Poeter sågs som maskspelare; Bellman kan sägas vara det mest lysande exemplet på poeten som maskförsedd sanningssägare, distanserad iakttagare och ömsom inkännande uttolkare av den värld som utspelar sig framför hans ögon. Epistlar och sånger både skildrar och frambesvärjer det liv som levs på krogar och utvårdshus, på gator och i gränder. Verklighet blir dikt, dikt blir verklighet. Bellman fann stoff till sitt persongalleri och till de krogslagsmål, baler och älskogsstunder hans diktning skildrar bland Stockholms verkliga vivörer, källarstugor och krognymfer. Men hans verk var också så kända och så allmänt spridda att man kan föreställa sig att de påverkade samtidens syn på Stockholm och dess invånare, och att hans värld blev en referens för stockholmarna själva.

I alla händelser tycks maskering, rollspel och teater genomsyra människors medvetande som ett sätt att förhålla sig till världen. Det kan utläsas i dagböcker och memoarer, i brev och andra dokument från tiden. Här finns ett teatralt förhållande till den värld av främlingar och ytligt bekanta som staden utgör, där man spelar ut ett register av socialt acceptabla känslouttryck. Man gråter offentligt, smådar varandra högljutt och teatraliskt inför gatans publik och spelar upp små scener av kurtis enligt på förhand uppgjorda roller och repliker. Snarare än rester av en medeltida oförmåga att lägga band på impulser och infall i sociologen Norbert Elias mening tycks de känslouttryck som memoarer, dagböcker och brev vittnar om ge uttryck för välregisserade skådespel.¹⁷³

1700-talet utmärks enligt urbansociologen Richard Sennett av en ökande medvetenhet om distansen mellan jaget och kommunikationen med omvärlden, åtminstone i seklets stora städer London och Paris.¹⁷⁴ Föreställningen om staden som en scen och livet som utspelade sig där som ett skådespel är återkommande i seklets litteratur. Henry Fielding beskrev 1749 London som ett samhälle där scenen och gatan bokstavligen hade beblandats, och 1757 vittnade Jean-Jaques Rousseau om hur Paris tvingade män att inta en aktörsroll i det sociala livet.¹⁷⁵ Sennetts uppslagsrika verk *The fall of public man* handlar om den urba-

»Six Stages of Mending a Face». Parodi på kvinnliga skönhetsmedel av den brittiske konstnären Thomas Rowlandson (1756–1827).

na identitetens utveckling och visar på en framväxande åtskillnad mellan offentligt och privat i 1700-talets metropoler, London och Paris. En överensstämmelse mellan teaterns kostymer och kläder för gatan utvecklade sig.¹⁷⁶ Kanske hade det nya förhållningssättet till offentligheten också en motsvarighet i det lilla Stockholm? Det mode som Sennett beskriver som teatraliskt fick i alla händelser ett genomslag också i Sverige. Det tydligaste exemplet är kanske kosmetikan.

Konstvetaren Carolina Brown har undersökt det svenska 1700-talets skönhetsideal.¹⁷⁷ Sminket var starkt maskerande och syftade snarare till att skyla över än att framhäva eller efterlikna naturlig skönhet. Det användes av både män och kvinnor. Över ansikte, hals och bröst lades en kompakt, glansig hinna av puder eller kräm, tillrett av blyvitt, blysalt, zinkoxid eller vismut. Huden skulle skimra som pärlemor. Rött smink kunde strykas över kinderna. Ögonen framhövdes sällan med

hjälp av smink. Däremot markerade man gärna ögonbrynen med svärta från kol, eller bättrade på de egna med lösa bryn klippta av muspäl. En mängd olika former av pomador, puder och parfymer användes. Både män och kvinnor gömde ofta det egna håret under peruker i olika utföranden, vanligen grå och pudrade. De voluminösa löshårsarrangemang och peruker för kvinnor som under senare delen av 1700-talet växte i popularitet krävde en mängd produkter för att hållas på plats. Precis som kosmetikan var de extrema frisyrens främsta uppgift inte att understryka bärarens naturliga skönhet, utan snarare att signalera avstånd till det naturgivna och naturbundna.¹⁷⁸

Det förkonstlade modet väckte förvisso kritik under hela seklet. Överdrifterna var tacksamma att göra sig lustiga över, och det finns gott om karikatyrer, skriftliga hån och allvarligt indignerade insändare och pamfletter över tidens oskick att styra ut både män och kvinnor till svårmanövrerade dockor.

En grundprincip i modet var att separera samhällets övre skikt från de lägre. Ett kultiverat yttre ansågs spegla en kultiverad själ. Den spensliga, ranka kroppen, den trådsmala midjan, de höga bröstet, de små välvda fötterna och händernas ofördärvade vithet skvallrade om ett privilegierat liv i skydd från stekande sol och arbetets vedermödor. Den konstlade, kultiverade kroppen mejslades fram med klädedräkten; kroppen var bara en stomme för den chimär som seklets mer fantasifulla kreationer åstadkom.¹⁷⁹

Kvinnornas midjor snördes hårt med korsetter, barmen lyftes med schalar eller vadderade bindlar i djupa dekolletage, medan höfter och bakdelar svällde ut med hjälp av fyllda kjortelsäckar och kuddar. Högreståndskvinnornas kjolar bredde mot seklets slut ut sig i vida ellipser över styvunderkjolarnas valben eller metallspröt och avslutades med släp. I vissa fall bars korsett både dag och natt, och flickkroppar kapslades redan från barnsben in i hårda snörliv.

Även pojkar kunde snöras i träningskorsetter för att bibringas en god aristokratisk hållning. Modet krävde både pengar och tid; man måste hålla sig med frisör som kammade, lockade och pudrade,

påkläderskor för att dra åt korsetten – ett tidsödande och ansträngande arbete – och hålla sig underrättad om de senaste trenderna. Såväl smink som tyger var tillika mycket dyrbara varor. I hemmen kunde man klä sig mer avslappnat och i en stil som passade ens kropp och behov; på gatan uppträdde man så att främlingar skulle kunna bete sig som om de visste vem man var.

Modet var seglivat och spred sig neråt i samhället. Många vittnesmål från seklets senare del beklagar hur enkelt tjänstefolk antar de högre ståndens manér och klädedräkt. I en tidning från 1783 upprördes skribenten över lata och fåfänga tjänstehjon.

Tu sedan Pigdamer lägger sig till med Siden kläder, nya köpta Silkesvantar och Franska Handskar samt tygskor; ty lädret nu för tiden, lär mera än förr klämma de subtila Pig-föttren, och Munsieur Dräng är icke nöjd med Dräng namn, utan låter skälla sig av andre Drängar för Herre, som ock gärna och ofta klär sig med Herre kläder, så är ej under, at inbillningen så intager dem; at de vid granna kläders påtagning, tror sig vara för god till Domestique etc.¹⁸⁰

I samlingsvolymen *För fruntimmer* (1786) och liknande tryck, som vände sig till kvinnor med sedelärande berättelser varvat med notiser och annonser, återkommer beklaganden över tidens oreda i klädeskoderna.¹⁸¹ En resande man på jakt efter en hustru skrev om sina reflektioner över Stockholms fruntimmer. Flickor fanns i övermått, menade han, men deras flyktighet var för stor och deras hushållskunskap för liten. Numera skämde man bort tjänstefolket med för höga löner, och dessutom kunde de låna sig kläder som narrade den hugade mannen. Pigor togs för mamseller, köpmans- och hantverkardöttrar var utstyrda som påfåglar.

Inte minst de kvinnor som räknades till det »lätta gardet» förmådde förvirra med sin klädedräkt. I dikt och bild från 1700-talet framställs de »publika» kvinnorna ofta som övermåttan sminkade och med utmanande kläder. Ett uttryck för det är en ironisk supplik som

troligen upplästes som humoristiskt stycke i sällskap eller på krogen. Suppliken återfinns på åtminstone tre skilda ställen, som avskrifter i privata samlingar, och tycks härröra från 1766. Det vittnar om att det var en vida spridd och sannolikt mycket uppskattad lustighet.¹⁸² Suppliken är ett skälmstycke, tänkt att frambringa skratt. Den vänder sig till mademoiselle Richardsson – en av samtiden känd mätress – och är undertecknad av en hel rad namn på de mest kända och ökända kvinnorna i frihetstidens Stockholm.¹⁸³ Här finns Maria Torstensson, »grefwinna och fältmarkalksinna», uppskriven, liksom Margareta Spaas, Ulrica Schytz, systrarna Petronella och Eva Appelbom, Fru Le Graas, Regina Lund, Maija Lisa Winblad, madam Levin och Halta Venus med flera kända namn. I två av avskrifterna av suppliken finns också von Plat noterad. Både von Plat, Spaas, systrarna Appelbom och Maria Torstensson känns igen från Bellmansvärlden. Här finns också en Maija Lisa Winblad noterad. Det är inte omöjligt att det är en felskrivning för Maria (Maja) Christina (Stina) Kiellström, hon som skulle komma att bli känd som Ulla Winblad.¹⁸⁴

Den långa och på rimmad vers skrivna texten är en vädjan till mademoiselle Richardsson att utnyttja det inflytande hon har lyckats vinna över bondeståndets talman Joseph Hanson, för att förmå honom att verka för att även icke adliga kvinnor skulle få behålla sina släp. Genom *Kongl. Maj:ts Förordning emot yppighet och öfverflöd* blev släpen förbjudna att bära den 26 juni 1766.

Släpen, menas det här, hade för bemälda kvinnor inte bara en estetisk effekt, utan även en praktisk; det här var kvinnor som trampade gator i alla väder och behövde något som täckte bakdel och fötter som skydd för regn, blåst, hetta och köld.

[...]

At wi med släp förlora alt
Ty det betäcker våra fötter
När wi måst gå och ofta trötter
I snö och rägn, i hett och kalt.

[...]

Då war ingen konst at lefwa
Wi skull ej då på gator trefwa
Med tiocka strumpor, plumpa skor
Men alltid rätt om benen wara,
När ni till Gubben skulle fara,
Och lefwa just som ni vår mor.

Haf därför hierta uti barmen
Och när ni Gubben får på armen,
Så truga 'n til at lofwa nu:
At wi må släpen fritt behålla,
Hwad båtar at vår ofärd wålla?
Se det är at honom wi ber!

[...]

Om Mamsell will sådant giöra
Och denna saken rätt utföra,
Så låfwa wi och alla swär,
At wi til sista lefnadsstunden
Skal wara er rätt högt förbunden
Och hwar och en med wördnad är
Mademoiselles
Wära släps säkraste försvarerskas
Ödmiuka Finansiärer ¹⁸⁵

Den ironiska suppliken driver både med mademoiselle Richardssons förmodade inflytande över talmannen Hanson och med det »lätta gardets» svaghet för att klä sig som de högre ståndens kvinnor. Det är en karakteristik som förmodligen passar väl in på de kvinnor som äntrar Stockholms slott en vårkväll i april 1768. Flera av dem vars namn skämtaren har låtit underteckna suppliken med förekom också bland gästerna på den skandalösa tillställningen. Både Spaas, Schytz, Winblad och mademoiselle Richardsson själv står upptagna i den

*Vy från Sabbatsberghöjden över Klara sjö mot Gamla stan och Kungsholmen
av Elias Martin (1739–1818), sent 1700-tal.*

gästlista som återfinns i De la Gardieska arkivet över expeditjonsbalen. Man kan nog förmoda att deras namn var välkända för många stockholmare. Poängen med suppliken var ju att åhörarna skulle känna igen kvinnornas namn och värv, att de skulle skratta åt eller förfasa sig över det dråpliga i att dessa kvinnor skulle blanda sig i politiken, och att de klädde sig i släp. Att en sådan tydlig markör för ståndsmässig överhet, lyst utan nytta och aktningvärd kvinnlighet som släpet var, också skulle bli ett signum och ett plagg med praktisk funktion för de kvinnor som vandrade på Stockholms gator tilltalade troligen seklets sinne för det burleska och karnevalistiska. De kvinnor som till det yttre liknade de högre klassernas fruntimmer men i själva verket räknades för horor, var av allt att döma också välkända karaktärer i staden. Parallellerna till både teatern och maskeraden är många: kvinnorna är kända för sin samtid, de figurerar under öknamn eller smeknamn

som karaktärer i ett rollspel, de ser ut som en sak men är något annat, de förknippas med girighet, yta, lastbarhet och konstlad skönhet.

De källor som berättar om sexhandelns organisation i 1700-talets Stockholm är både sparsamma och osäkra. Fallet med Lena Cajsa Bohman vittnar om hur kopplarnas egna hem var platser för illegala möten, både i form av vad vi idag skulle kalla prostitution och för otrohet. Ordet jungfrubur användes av samtiden för sådana hus där kvinnor som betraktades som horor levde. Baler och maskerader var ett vanligt sätt att organisera handeln, och sådana tillställningar ägde rum på de enklaste krogar såväl som på Slottet. Handeln var anpassningsbar och förändringsbenägen och återfanns där nöjeslivet blommade upp. Det krävde organisation och planering. Kopplare och kopplerskor höll i trådarna, och engagerade i sin tur såväl tjänstefolk och springscharar som högt uppsatta beskyddare. En sak är tydlig: 1700-talets handel med flickor och kvinnor var bunden till personer snarare än till platser.

Vilka var då de aktörer som var involverade i handeln? I det följande ska vi, så långt källorna tillåter, bekanta oss med kategorier och individer som upprätthöll den kommersiella sexualiteten i Stockholm.

Nattlöperskornas stad

Sexhandelns platser i staden hade under 1700-talet en flytande karaktär. Det finns ingen tydlig syndens geografi, inga givna rum hörde handeln till. Den förknippades med ett rörligt nöjesliv, som förflyttade sig mellan stadens offentliga miljöer och utkanternas utvårdshus och tillfälligt uppkomna mer eller mindre improviserade mötesplatser. Teatern, liksom vissa krogar, kaffehus och värdshus, bar förvisso på associationer till liderlighet och publika kvinnor. Men platser som väckte misstankar om det förbjudna och förknippades med lust och liderlighet tycks snarare utmärkas av det låsta rummets princip. Det var platser med reglade dörrar, stängda fönsterluckor, fördragna gardiner, privata rum, rum man drog sig tillbaka till, rum där andra saknade tillträde och där man – kanske – kunde ta av den mask offentligheten krävde.

På bilden »En strålande middag» från sent 1700-tal av Johan Tobias Sergel tömmer kvinnor och män bågarna tillsammans under en vild tillställning

Gatans och det offentliga rummets blandning hade ännu inte fått den karaktär av dubiös dragningskraft det skulle komma att få under 1800-talet. Avskildheten, det fördolda och undangömda, ägde en högre grad av tivelaktiga associationer. Men framför allt förknippades den kommersiella sexualiteten i 1700-talets Stockholm mer med individer än med platser. Somliga av dem var namngivna och bekanta karaktärer i staden, till både namn, ställning och utseende. Andra förblev fördolda, onämnda, privata. Det förhållandet avslöjar ett omisskännligt mönster kopplat till kön.

En kvinna som gått till historien som en av de mest ökända gestalterna inom 1700-talets nöjesliv är vår bekant Lovisa von Plat.

Så vem var hon?

Fru wärdinna med Bouteillen i hand mänstrar sina flickor. - di skola ut på Roof.

En kopplerska och hennes fyra kvinnor förbereder sig för kvällen. Wärdinnan är en äldre kvinna som bjuder dricka med flaskan i handen. En kvinna dricker ur sitt glas, en annan har blottade bröst. Bildtexten längst ner lyder: »Fru wärdinna med Bouteillen i hand mänstrar sina flickor - di skola ut på Roof». Bild av Elias Martin, troligen någon gång mellan 1768 och 1780.

En kopplerskas liv, leverne, hädanfärd och eftermäle

När Lovisa von Plat i juni 1747 hämtades in av vaktmästaren till den rättegång som pågick mot den unga flickan Lena Cajsa Bohman vid Södra förstadens kämnärsrätt, hade hon redan börjat göra sig ett namn som kopplerska i Stockholm, med ett nätverk av flickor, köpande män och beskyddare med hög samhällsställning. Under 1760-talet och framåt skulle Platskan komma att närmast bli

Siluet av Lovisa von Plat.

ett begrepp i Stockholm. Hon var en ökad profil som många av stadens invånare troligen kände både till namn och utseende. Platskan blev bespottad, besjungen och omskvallrad. Hon förekom i poeten Johan Henric Kellgrens »Mina löjen», där han hånade Carl Michael Bellman för att ha lärt sig kärlekens språk i Platskans jungfrubur. Hon nämndes av Bellman själv i bland annat *Fredmans testamente* och i *Sekreterarens levnad*. Publicisten Carl Christoffer Gjörwell skrev om henne i sina brev, hon blev föremål för anonyma smädedikter och porträtt, och hon dyker som vi redan sett upp i Gustaf Hallenstiernas famösa memoarer.

[...]

Så råkas gamla vänner!

En hyrkusk då och då

Fru Platen mig ock känner:

De mig i rocken få,

»Betala, kära herre,

Giv vackert myntet nu!»

Jag svarar då tyvärre:

»Skriv vackert upp min fru!»

[...]

Carl Michael Bellman, ur *Sekreterarens levnad*

Gång efter annan under senare delen av 1700-talet återfinns Lovisa von Plat också i kämnärsrätternas och i rådstugurättens protokoll, ibland som offer, ibland som anklagad.

Flera gånger hände det att hennes fönster blev sönderslagna, »som på horhus plägar ske».¹⁸⁶

Två år efter rättegången där den unga Lena Cajsa Bohman vittnade mot Lovisa von Plat och avslöjade ett nätverk av köpande män och kopplerskor som rekryterade flickor till handeln, tycks von Plat bo kvar i Tyska skolhuset. Hon betecknades inte längre som fattig. Hon skattades för en piga – kanske var Eva Harder kvar hos sin husmor – och utöver det hade hon lagt sig till med både snus och puder.¹⁸⁷ Hemmet tycks fortfarande ha varit förhållandevis enkelt. Efter 1750 flyttade von Plat runt en hel del, men stannade i Stockholm. Som en kuriositet kan nämnas att hon under en period också var hyresgäst hos en annan förebild för Bellmans persongalleri: hovurmakare Johan Henric Fredman i Jöran Helsinges gränd.

I *Särskilte tidningar* nr 4 den 28 februari 1774 skrev den flitige skvallerkrönikören Carl Christoffer Gjörwell om ett bråk hos von Plat. En ung lättdragon hade nekats tillträde till en av von Plats jungfrur; han var inte var fin nog. Då mannen tog till våld hade von Plat beklagat sig hos överståthållaren, som såg till att låsa in bråkmakaren på vatten och bröd. Genom artikeln får vi också veta att Lovisa von Plat 1774 både hunnit gifta sig med underofficeraren Kretzmer vid livgardet och blivit änka. Nu levde hon enligt Gjörwell »av sin länge idkade industrie [...] varigenom hon förtjänt sig sitt eget stenhus långt ut på Norr [...]».

Den uppgiften stämmer överens med visan »Wid fältwäbeln Cretzmers bår till dess enka madame Platen». Vem som gett upphov till stycket är okänt. Det är en för sin tid ganska typisk supvisa, som troligtvis sjöngs och skanderades på krogar i staden. Motivet är pornografiskt eller burleskt, med en förment humoristisk tvist.

Kom Platska hit du stora Gumma
Bind flor om dunderfittan din
Begråt den man som ökt den summa

Hvarmed du bygt båd hus och vind
Dess minne i din nafle rista
Dess namn emellan dina lår
Och lät din fitta bli den sidsta
Som pissar på vår dödas båhr.¹⁸⁸

Visan måste ha kommit till någon gång under vintern 1767, då Lovisa von Plat – eller Kretzmer – blev änka. Den 10 april 1767 förekom hon nämligen inför rådstugurätten och kallades då fältväbeln Kretzmers änka Helena Lovisa Kretzmer.¹⁸⁹ Som Gjörwell också nämner hade hon vid den tiden sedan länge lämnat både lägenheten i Tyska skolhuset och Staden och bosatt sig i ett hus långt upp på Norr. Här övergick Stockholm strax i ett vidsträckt lantligt landskap med gården, trädgårdar, slingrande grusvägar och väderkvarnar på höjderna. År 1760 ägdes hus nr 31 i kvarteret S:t Olof, som sedan ändrades till Grönlandet, av »Fältväbels Hustrun Lowisa Kritzmer».¹⁹⁰ Det var här Lovisa von Plat bodde då vivören Halldin och hans vän kapten Laurin stämde träff med två kvinnor i hennes hem.

På flera ställen omnämns att huset var av sten. Uppenbarligen betraktades det som anmärkningsvärt. Sannolikt stack huset ut bland övrig bebyggelse långt upp på Norr, som mer präglades av träkåkar och stugor. Kanske tydde det också på ett visst välstånd. Så särdeles märkvärdigt kan det knappast ha varit, då det redan på 1760-talet noterats att huset var rivningshotat.

Tio år senare, 1770, står huset dock fortfarande kvar med samma ägare: »Helena Lowisa Kritzmer», som nu alltså blivit änka. Lovisa uppgav sig då vara 49 år gammal. Det rimmar illa med det faktum att hon år 1747 redan var »nägra och 30 år». Hon uppgav vid mantalsskrivningen också att hon hade två döttrar. De var vid den tidpunkten tio och tolv år gamla. De är ju en märklighet i sig, dessa unga flickor. Om det stämmer att de var von Plats döttrar bör hon ha varit en god bit över 40 – kanske närmare 50, rent av – när hon blev gravid. Det är ju ingen omöjlighet, men heller inte särskilt sannolikt.

I huset låg också en krog, men den tycks inte ha drivits av Lovisa själv. Hyresgäster var rådman Falck från Umeå och en fattig och sjuk krukmakardotter, Maja Lena Dahlberg, 50 år gammal. Ingen av dem betalade hyra. En gardessoldat och två änkor fanns också i huset. Den ena änkan uppgavs vara hennes syster, vaktmästaränkan Catharina Dorotea Techau. Sannolikt var det samma Catharina som hon delade bostad med 1747, men som då hade namnet Catharina Fahlberg.

Någon förmögenhet tycks således inte Lovisa von Plat ha gjort på att viga sitt liv åt koppleri i Stockholm. En akt från den 7 maj 1772 visar tvärtom att »Fäldtwäbelen Kretzmers Äncka Lovisa Kretzmer» ansökte om att försättas i personlig konkurs.¹⁹¹ Att begära sig i konkurs – eller cession, som det ofta kallades – var inte ovanligt under 1700-talet, då många levde på kredit. Ofta byggde krediterna på personliga nätverk, snarare än på kreditinstitutioner och banker. Det måste ha inneburit ett visst förtroende, en kreditvärdighet i andras ögon. De personliga konkurserna hade ofta sin grund i hot om utmätning via slottskansliet till följd av klagomål från fordringsägare.¹⁹² Änkan Kretzmers akt är omfattande.¹⁹³ Den rymmer bland annat brev från gäldenärer och en skrivelse från Lovisa själv. Där finns också en förteckning över hennes skulder och tillgångar, där alla hennes ägodelar upptas. Uppteckningen har hon gjort själv, eller möjligen med hjälp av skrivare. Skrivstilen och underskriften, där hon intygar att inget utelämnats av hennes ägodelar, skiljer sig något i stil.

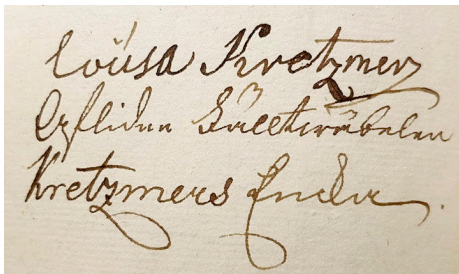
Förteckningen ger oss en möjlighet att få ytterligare inblick i en kopplerskas hem och ekonomiska och materiella omständigheter i Stockholm under seklets senare del. Vad hade ett liv i »Bacchus och Fröjas tjänst» lämnat Lovisa von Plat, sedermera änkan Kretzmer, med? Hon hade skulder till en rad män: manufakturisten A Bergström, bonden Erik Larsson, bryggaren Johan Halling, skrivaren Stenberg och flera med dem. Det ger en antydning om vilka tjänster eller varor hon ansett sig behöva, men inte haft råd att betala. Den sammantagna skulden uppgick till 1 946 daler. Summan kunde 1772

köpa lika mycket varor och tjänster som 12 6779 kronor kunde köpa år 2018.¹⁹⁴ Sina tillgångar beräknade hon till 816 daler.

Förteckningen omfattar:

- 1 st sängtäcke
- 1 st bord
- 6 st stolar
- 1 st öfvertäckt chaise
- 1 st tåk bolster
- 1 st dito mindre
- 2ne st fjäderkuddar
- 1 st sängtäcke af cattun
- 2ne par lärftslakan
- 1 st couffert
- 1 par fenstergardiner
- 1 parti glas och bouteljer, samt något porcelain

Det var långt ifrån något överflöd änkan Kretzmer var i besittning av – hennes samlade ägodelar kunde inte svara mot de krav som kreditorerna hade på henne. Här upptas inga nipper och smycken, inga speglar, inget bordssilver, inga tavlor, böcker eller klockor. Förmodligen var bordet, stolarna och den täckta chaisen i förteckningen desamma som sekter Gustaf Halldin noterade i Platskans hus, när han själv ovetandes besökte det ett tiotal år tidigare: några [...] »ej brillanta meubler. En uppbyggd säng, en canapé, ett gammalmodigt förgyllt bord under en ej nymodig spegel och fyra stolar, som äntligen hade någon apparence». Spegeln saknas i förteckningen. Kanske hade Lovisa Kretzmer sålt den eller satt den i pant. Den gamla kopplerskans hem framstår som torftigt. Möjligen speglar ägodelarna den försörjning som hon ägnat sitt liv åt. Hon kunde dra gardiner för åtminstone ett fönster. De föremål som hade något värde var i opropotionerlig utsträckning kopplade till sängen – bolster, fjäderkuddar, sängtäcken, lakan. Textilier var värdefulla ägodelar. Husgeråden, glas och buteljer, antyder att det hos von Plat serverades mer dryck än mat.

A handwritten signature in brown ink on aged paper. The text reads: "Lovisa Kretzmer", "aflidna Sæltwäbelns", "Kretzmers hustru." The signature is written in a cursive, flowing style.

Namnteckning av »Lovisa Kretzmer, aflidna fältwäbeln Kretzmers änka» i konkurshandlingar vid Stockholms magistrat och rådhusrätt.

Åtta år efter konkursen uppgav Lovisa von Plat för mantalskrivarna att hon hette Lena Lisa Krusmer och att hon var 52 år gammal. Hon tycks ha dragit av år i takt med stigande ålder. Hos henne bodde 1780 ett par kvinnor: hustrun till en mantalskommissarie som avrest till Finland och en änka. Vid det laget var Lovisa von Plat en åldrad kvinna, sannolikt i själva verket åtminstone en bit över 60 år. Hennes rykte som kopplerska hade på inget vis avklingat. Det bar hon med sig in i döden. I Adolf Fredriks dödsbok för 1780-talet återfinns hon emellertid inte. Av allt att döma lämnade hon jordelivet någon gång mellan 1785 och 1786. Hon står med på den lista över Stockholms kopplerskor och publika damer som Petter Wissman upprättade 1786.¹⁹⁵ Där har hon, som redan nämnts, fått tillnamnet Näslösa; kanske var det en följd av syfilitisk smitta. Från 1780-talet härrör också »Platskans öfverfart på Styx». Texten är tillägnad Platskans hädanfärd.

Platskans öfverfart på Styx i October 1785

[...]

Platskan, i en stoppad hufva,
Ned vid flodens bäddar skalf
Under giktvärk, fluss och snufva
Vid en blåst ur skogens hvalf.
Bredvid satt en nymf, som hicka,
Och en ann', som vofflor åt.
Platskan buga sig att dricka,
Just då Karon sköt sin båt.

Karon plaskar tungt i vassen
Med sin klufna svarta år,
Med den penningen i kassen,
Som för rodd han alltid får.
Bacchus, som nu idlig skumma
Till olympens hemkomst-öl,
Titta upp, såg Karon tumma
Styret på sin mörka köl.

»Gubbe», ropte han, »för tusan»,
»Säg, hvem sökes? Svara prompt!»
»Jo, jag söker den madusan
Från S:t Olofs röda tomt.
Hon mig öfverfarten nekar,
Men mig gudar ha befallt
Svepa hennes murkna käkar
I mitt skört – och dermed allt!

Fröjas port hon öfvergifvit.
Öfvergifvit dess paulun.
Således på mitt pass står skrifvit
Genast afhemta frun.
Furierna vid andra stranden
Vid ett sken som dagen klart
Stå tillreds med bloss i handen
Att upplysa hennes fart.»

Som en skymt var gumman unnan
Och i båten hukad satt.
Bacchus med en vink från tunnan
Böd sin svärmor en god natt.
Åskan knalla, regnet sqvala
Och från alla himlar dröp ...
Då uti sin källarsvala
Bacchus lunka in och söp.

Plågad av ålderskrämpor och med rinnande näsa möter Platskan sitt bistra öde mitt i en sup. Det liknar många andra av Bellmans stukade, försupna karaktärers levnadslopp. Men de brukar alltid skildras med ett vemodigt och humoristiskt överseende, en kärleksfull fördragsamhet med den lilla människans bräcklighet och brister. Platskan fördömer han, till synes helt utan misskund. Om Lovisa von Plat under alla sina år som kopplerska i Stockholm lyckades snärja sig undan lagen, undkom hon inte sina medmänniskors dom. Bellman hyllade mötet mellan kvinnorna som sålde sina tjänster och männen som betalade för dem. Hos kvinnan som kopplade dem samman förlades skulden, skammen och synden. Det är den bild Bellman förmedlar till läsare och åhörare, och även den bild som eftervärlden tillägnat sig och återupprepat.

I Petter Wissmans »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter», där listan över kopplerskor ryms, återfinns ett annat poem över Platskans hädanfärd; taffligare förvisso än Bellmans mustiga dikt, men kanske ändå värt att återge, då också det skvallrar en del om Lovisa von Plats ryktbarhet i sin samtids Stockholm. Versen nämner även en Christofer som närmast sörjande. Vem han var i verkligheten är oklart. Av versen att döma var han en för samtiden välkänd gestalt och understödjare i Platskans koppleri. Det är i så fall den enda källa förutom rätttegångsprotokollen där någon sådan figurerar.

Dikt märkt nr 3.

Tyst ur det ringer? Ock plingar pingel dingel dong, Folket det
springer

Til Olof uti språng

Se deras ögon blöda

Hvem är den verda Döda

Som nu begrafvas med klang och sårgespell

Jo Fru von Platen

Uti orapade stenhuset är nu död

Hon som på staten

Har skattat mången bröd
Fruar, mamseller, flickor
Kärlek samt ljufva Drycker
Har stadick varit des lust ock understöd.

Stanna se staten Christofer
Främst för liket går
Qväluës af gråten som up i halsen står
Tient (?) som en Kanalie! Sakta här
Gevalier! Platskan är båta,
Du ej där make får.

Nymfer gråta,
Christofer torkar deras tårar af
Hundarna tiuta
Jämt hvid Platskans graf
Nu hon i mörkrett sänkes
Gråt du Christofer som varit hänes staf.¹⁹⁶

De män som möjliggjorde Lovisa von Plats levebröd, såväl köpare av unga flickor som baron Palmfelt som välbärgade och högt aktade beskyddare som baron von Kurck och vice häradshövding Åkerhielm, har vare sig bespottats eller hängts ut, av samtiden eller av eftervärlden. De har skrivits in i historien genom en mängd dokument, brev och handlingar som beskriver deras gärningar och arv i den stora berättelsen om stadens och landets historia. Inga nidvisor solkar deras eftermälen. Deras inblandning i handeln med unga flickor passerar obemärkt som en naturlag. Lovisa von Plat har gått till historien som 1700-talets värsta kopplerska. Kanske var hon en särdeles hänsynslös och profithungrig människa. Nog framstår hon åtminstone i Lena Cajsa Bohmans vittnesmål som både girig, beräknande och slug. Ändå klarade även hon sig undan lagen. von Plat manipulerade rätten och gled ideligen undan, hänvisade till sina beskyddare och kunde, trots sin allom bekanta vandel, leva ett helt liv i staden Stockholm utan att fällas

för koppleri. Till undanglidandet hörde rörligheten, ombytligheten, sammanblandningen av fest, skådespel och könshandel. Kvinnor och flickor värvade hon på krogar i staden.

Vilka var de?

»Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet»

Eftervärldens bild av 1700-talets kvinnor i prostitution tenderar ofta att reduceras till antingen den fattiga fabriksflickan med trasig kjol och håliga kinder eller den sluga kurtisanen som målmedvetet och med finess gjorde karriär på sin tjuskraft. Rättegången mot Lovisa von Plat och Lena Cajsa Bohman berättar en delvis annorlunda historia, en historia som förbryllar och rimmar illa med de stereotypa föreställningarna om 1700-talets »horor och kurtisaner». Rättegången ger vittnesbörd om hur handeln med kroppar och kön organiserades i staden, vilka handelns främjare och profitörer var, och vilka män som betalade för tillgång till unga flickors kroppar. Protokollen från rättegången ger också någon uppfattning om vilka kvinnor som rörde sig på krogar och horbaler och ingick i kopplarnas nätverk.

Mamsell Bohman själv var inte spinnerska eller fattig piga. Inte heller var hon född in i en dekadent adel, där kärleksintriger och partnerbyten gav upphov till rykten och skvaller. Hon kunde i stället räkna sig till en annan privilegierad kategori i Stockholm. Hennes föräldrar tillhörde borgerskapet och var relativt välbeställda. Både modern och fadern levde, och Lena Cajsa bodde fortfarande i föräldrahemmet och hade få syskon. Tillika var hon född i Stockholm och inte en främling i en ny och okänd stad. Rättegången mot henne visar att de flickor och kvinnor som ingick i kopplares och kopplerskors nätverk inte endast var rekryterade ur de eländiga och armas led. Var hon ett undantag? Vilka var de kvinnor som betraktades som »publika» i det tidigmoderna Stockholm?

De verkliga förhållandena är det svårt, för att inte säga ogörligt, att skapa sig en mer övergripande bild av. Det finns ingen samtida statistik att tillgå, och knappast något tillförlitligt sätt att skapa

sådan. »Prostituerade» hade ännu inte blivit klassade som en separat kategori, och till skillnad från exempelvis London och Paris vid samma tid gjordes inga särskilda polisiära insatser för att registrera, katalogisera och föra bok över »publika kvinnor» i övervakningssyfte – åtminstone inte så vitt jag har kunnat utröna.

Två lite udda källor är emellertid intressanta i sammanhanget. I Kungliga bibliotekets specialläsesal finns två förteckningar bevarade över »horor i Stockholm». Den ena listan härrör från 1760-talet och ingår i en anonym mapp med lösa blad.¹⁹⁷ Av sammanhanget är det svårt att uttyda någon bakgrund eller något användningsområde för listan. I mappen finns några kyrkolängder, en hel del biografiska uppgifter om konstnärer och ledamöter i Vitterhetsakademien, om läkare och adelsmän samt en mängd genealogiska uppgifter om stockholmare av varierande ursprung och samhällsställning. Jag kan inte finna några ledtrådar till vem som har upprättat listan eller varför. Den som fogat ihop samlingen av uppgifter tycks i alla händelser ha varit intresserad av Stockholms demografi. Huruvida uppgifterna sammanförts innan de lämnades till Kungliga biblioteket, eller av någon där, är oklart. Listan är numrerad med No 43. Den omfattar tre blad med 165 namn på kvinnor i Stockholm, inordnade under rubrikerna »fruar», »madamer», »mademoiseller af bättre sorten» samt »mademoiseller af sämre sorten». De flesta kvinnor figurerar med sina efternamn, men i några fall förekommer även binamn eller öknamn. Fogat till några av namnen finns även noteringen »remitterad til spinhus». Det gäller fru Gullberg, madam Sund och Stina Humbla.

Den andra listan har nämnts tidigare. Den återfinns i en privat anteckningsbok från 1786.¹⁹⁸ Upphovsmannen Petter Wissman kallar boken »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter». Damon, Cloris, Bacchus och Fröja trängs på sidorna bland valthornsstötter och klämtande klockor och döden som ständig följeslagare i verser, rim och dikter med tydlig Bellmansinspiration, nerpräntade med bläck i grönt, rött, brunt och blått. Mitt i denna samling åter-

Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet

N ^o	Namnen	N ^o	Namnen
1	Emil. Kistner År De Platen	26	Emil. Wibelid
2	Emil. Sjöström	27	Emil. Sacke & Söderahl
3	Kambagjörne & Ballalljörne	28	Emil. Hallmanes Hedberg
4	Emil. Sacke Jönsson	29	Emil. Anna Marita
5	Emil. Bærte		Sacke på Födan
6	Emil. Sacke	30	Emil. Ellen Lijstun
7	Emil. Bekalen	31	Sjöström Emil
8	Emil. Håder		Madamer
9	Emil. Wihmsberg	32	Madame Molin på Sjögården
10	Emil. Legrad	33	Malta Petronella
11	Emil. Högert	34	Mad. Lind
12	Emil. Severi		Mad. Fröling
13	Emil. Norstedt	35	Mad. Hammar
14	Emil. Sjöström	36	Mad. Suck
15	Emil. von derbourg	37	Mad. Holmström
16	Emil. Lind	38	Mad. Sund Lemitterad
17	Emil. Pettersson		Emil. Suck
18	Emil. Suck	40	Lilla Kurerstian
19	Emil. Sjöström	41	Mad. Carlsson
20	Emil. Sjöström	42	Mad. Fenwick
21	Emil. Gullberg Remitterad	43	Mad. Westner
22	Emil. Sjöström	44	Mad. Bonstedt
23	Emil. Bergengren	45	Mad. Öberg
24	Emil. Dahlberg & Prock	46	Mad. Östman
25	Emil. Wahlström	47	Mad. Rödning

Det första bladet i listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» med 165 namngivna kvinnor.

finns också en förteckning med namn. Den sju sidor långa listan har titeln: »Characterer Namn: Öknamn på Publika staden, gator och gränder var de bor i husett På malmarna ock i staden.» På det andra bladet lyder rubriken: »Förteckning uppå de namnkunnig Stockholms damer tillika med dess öknamn.» Damerna kategoriseras i sin tur under rubrikerna »Fruar», »Mamsäller» samt »Kopplare och Kopplerskor». Sammantaget finns 107 namn på listan, varav 16 uppges vara namn på kopplare och kopplerskor och övriga »publika kvinnor». De flesta är förtecknade med efternamn. I några fall står också förnamn med – och de flesta, 76 av dem, har också fått ett öknamn fört till listan. Adresser är upptagna till de flesta namnen, med gatunamn och i flera fall med antal trappor. Ändringar i listan tyder också på att den har uppdaterats över tid; några av namnen är överstrukna och adresser ändrade.

Vad listorna har haft för funktion kan vi inte säkert veta. Möjligheterna är flera. Det skulle kunna röra sig om uppteckningar som uppsyningsmän använt för att registrera kvinnor misstänkta för liderligt och löst leverne. I en artikel ur Sällskapet Bellmans minnesskrift *Gutår båd natt och dag* om nymfer och jungfruhus, tolkar Will Sjöwall den äldre listan som en produkt av polismyndigheten.¹⁹⁹ Listan borde då rimligen ha ingått i något polisiärt arkiv – men det är inte möjligt att listan har haft den funktionen.

I samband med upplopp som drabbat »horhus» hade det tidigare under seklet också cirkulerat listor över hus där det bodde »horor». Syftet var att storma och vandalisera hushåll där illa beryktade kvinnor levde.²⁰⁰ Det verkar inte sannolikt att sådana listor, som ju kunde fungera som bevismaterial, skulle sparas i privata arkiv.

En annan möjlighet är att förteckningarna snarast bör räknas till samma kategori som suppliken om de lösa kvinnornas släp; som ironiska och kanske rent av helt och hållet uppdiktade skälmstycken. Det faktum att många av de namn som figurerar i listorna i flera fall går att återfinna i mantalslängder talar för att de kvinnor som omnämns var verkliga personer som levde i Stockholm. Flera av

Carakterer Namn: öf namn på Publica: Mådo

gator och gränder var de ber. huse		Storheten	Kopplare
Pa malnarna och i Staden			
1.	M. Ademoesälci: Dahlstätt: Lijtha hönan,		
2.	M. Weris hollenskan: Norrmalmstorg		
13.	M. Bergström: Ungelshkan, harnsgatan: Solen 16	1	
4.	B. C. Åberg: Klätunge, Yrmesgränd - C	1	
5.	F. Prehbelja: Plogellman, lila kopparegata 17	2.	
6.	F. Preuss alermanskan Klathmätare gränder	14	13.
7.	Johanna, Walbesöheriskan, Tulportsgata		11.
8.	F. Heiderholm: Skotts mären, köpmansgata 179		1.
9.	C Frökvar		
9.	Heiderholm: Skus mären, köpmansgata 179	1.	
10.	Wjsta, Rongsädran, traskbrunn		
11.	Säkenhielm, grof hära, Bagensgatan		
12.	Mannerkrans		
13.	Holm på Strikholm Slot - -		1.
14.	Wesberg, köpmansgatan - -		1.
15.	Åkerberg: lila nygatan - -		4.

Första bladet av sju i en lista från 1786 över 107 »mamn-kunniga Stockholms damer», kategoriserade under rubrikerna »Fruar», »Mamsällar» samt »Kopplare och Kopplerskor».

namnen känns också igen från andra källor, förknippade med otukt. Både den skämtsamma suppliken i Mamsell Richardssons namn och listan över besökare vid den omtalade balen på Slottet 1768 rymmer exempelvis flera av namnen. Här återfinns också några namn som är kända från Bellmansvärlden: Lovisa von Plat, mamsell Appelbom, systrarna Spaatz, mademoiselle Malena. Som nr 123 på listan från 1760-talet hittar vi Maria Christina Kiellström, alias Ulla Winblad, Carl Michael Bellmans omsjungna musa. Hon sorterar under rubriken »mademoiseller af sämre sorten», och står upptagen som »mademoiselle Winblad eller monsieur Petter».

I flera skämtsamma stycken, visor och dikter förekommer några av namnen från listorna. Under rubriken »Det sublimala och det groteska» ska vad vi kan kalla »hordikter» få mer utrymme. Här finns emellertid också flera exempel på visor som saknar de groteska dikternas signum och i mer lättsam ton tar fasta på kvinnornas ryktbarhet för att åstadkomma lustiga och tvetydiga rim och ramsor – just så som Bellman gjorde med Maja Stina Kiellström.

Ett annat för samtiden mycket välkänt namn på listan från 1786 var »Catharina Norman på luckan». Hon kallades också för »den svenska Ninon» och hade ett rykte som lyxkurtisan. Enligt en tradition ska kungen själv, Gustav III, ha kallat på henne för att få en lektion i kärlekskonsten. Han hade insett att han borde säkra tronföljden med sin hustru Sofia Magdalena och behövde hjälp av expertis.

Mest troligt är att listorna över tillgängliga kvinnor i staden har sammanställts för privat bruk, som vägvisare över tillgängliga kontakter i staden. Handeln med sexuella tjänster var, precis som annan handel, beroende av synlighet och marknadsföring, samtidigt som det faktum att verksamheten var olaglig förutsatte maskering och smusslande. Listorna kan ha satts samman av någon som tjänade på handeln, som en service till män som sökte tillgängliga kvinnor, eller av någon som behövde en »komihåglista» för egen del eller för att dela med sig av till andra. Att sådana listor har förekommit framgår av andra källor. När Francisco de Miranda i november 1787 var på

väg från Stockholm till Köpenhamn skrev han i sin redan nämnda dagbok att han på ditvägen såg till att förse sig med en »lista över Cithereas nymfer i Copenhagen».²⁰¹ I Amsterdams stadsarkiv finns en liknande lista över »kammar-nymfer och musikhus», med uppgifter om tillgängliga kvinnor.²⁰²

Oavsett ursprung kan listorna antas återspegla samtidens syn på vilka kvinnor som var »publika». Trots osäkerheten kring dokumentens tillkomst och syfte kan de ge en del ledtrådar till sexhandeln i det tidigmoderna Stockholm. De kan dock knappast utgöra grund för någon statistisk beräkning. Genom att se till befintlig statistik från andra städer i Europa kan vi möjligen göra oss en uppfattning om hur vanligt det var att kvinnor helt eller delvis försörjde sig genom att sälja sexuella tjänster. Den stora staden London med omkring 700 000 invånare och omfattande kriminalitet saknade även den register över prostitutionen. År 1758 gjorde emellertid överstekonstapeln Saunders Welch en uppskattning av antalet prostituerade i staden, och kom fram till siffran 3 000. I Amsterdam, som vid mitten av 1700-talet hade runt 240 000 invånare, återfanns mellan 800 och 1 000 kvinnor i prostitution i de ökända horhuskvarteren. Paris var den stad som under 1700-talet var mest ökad för sin omfattande prostitution. Från 1810 började man registrera kvinnor som sålde sexuella tjänster i staden. Den officiella siffran var då 19 000 kvinnor i prostitutionen. Den franska historikern Erica-Marie Benabou har beräknat att antalet prostituerade under senare delen av 1700-talet i Paris låg på mellan 10 000 och 15 000 på en befolkning av omkring 600 000 invånare. Kring alla de siffrorna finns naturligtvis en mängd frågetecken. Men genom ett antal ganska lösliga antaganden kan vi ändå få en bild av könshandelns omfattning i 1700-talets stad.

Mot bakgrund av tidigare kapitel kan vi anta att det utöver de 165 namn som förekommer på 1760-talets lista var åtminstone lika många kvinnor till som emellanåt sålde sexuella tjänster. Det skulle betyda att omkring 330 av stadens kvinnor i åldrarna mellan 16 och 30 år, på en befolkning av omkring 70 000 invånare, till delar

försörjde sig genom att sälja tillgång till sin kropp. De siffrorna kan också ställas mot statistiken för 1800-talets reglementerade prostitution. Med en befolkning på 300 000 personer fanns i Stockholm runt sekelskiftet 1900 omkring 900 byråskrivna kvinnor och uppskattningsvis lika många hemligt prostituerade. Statistiskt sett ger det en betydligt lägre andel kvinnor som skulle definieras som prostituerade i 1700-talets Stockholm än i det sena 1800-talets stad – och en lägre frekvens också i jämförelse med några för sin prostitution beryktade europeiska städer vid samma tid. Något annat än spekulationer kan det emellertid inte bli – därtill är materialet alltför osäkert. Däremot kanske vi kan vaska fram några ledtrådar till vilka kvinnorna var.

De sparsamma uppgifterna på listorna lämnar mycket övrigt att önska. Där finns inga upplysningar som avslöjar hur vardagstillvaron tedde sig för de kvinnor som sågs som »publika»: hur gamla de var, om de kunde läsa och skriva, om deras barndom varit lycklig, fattig, rik, strängt religiös eller fri, från vilken klass de kom, om de hade barn eller hur de såg på de köpande männen, på framtiden eller på möjligheten att själv påverka sitt öde. Men något kan listorna ändå skvallra för oss om kvinnornas levnadsförhållanden och om prostitutionens plats i den tidigmoderna staden.

Till att börja med ger de angivna adresserna åtminstone en antydning om prostitutionens geografiska spridning i staden. Den blandning som utmärkte stadens befolkning i övrigt gällde också för de kvinnor som räknades som publika. De återfanns både i enklare hus och på de mest fashionabla adresserna. De bodde spridda på malmarna, på Kungsholmen och på Ladugårdsgärdet. Allra flest hade dock sin bostad i Staden mellan broarna. Det är inte att förvånas över. Stockholm var även under 1700-talet en betydligt mindre stad än metropolerna på kontinenten och i England. Nästan hälften av stadens 70 000 invånare bodde i det som idag är Gamla stan och cityområdet.²⁰³

Petrus Tillaeus karta över Stockholm och de omgivande malmarna från 1733 är fantastiskt detaljrik. På blad sju, som i huvudsak visar Staden och delar av Norra malmen, har här adresser till »publika kvinnor» enligt en anonym lista från 1786 prickats in. Flera av de 89 namnen saknar adress. Medan några har både gata, husnummer och antal trappor noterat, står andra upptagna under endast ett gatunamn eller en plats utan adress, som Friesens kaffehus eller krogen Tre spisar. Kvinnan Holm har adressen Stockholms slott. Kartan är mycket oprecis. Kanske kan den ändå sägas ge en antydning om geografisk spridning över staden. Flest kvinnor som klassats som »publika» bor föga förvånande i Staden. Sex av dem har adressen Baggensgatan. Lika många bor på Skomakargatan. Även den korta Köpmangatan har flera kvinnor på listan: fem har adress där, och två på Köpmantorget. Yxmedsgränden och Österlånggatan är också återkommande adresser. Förvånande få har adress på Södra malmen. Här finns endast två kvinnor på Hornsgatan. Fler bor på Norr – några så långt ut att de inte ryms på denna karta.

Stockholm var i den meningen inte någon segregerad stad. Förhållanden var liknande i den hastigt växande storstaden London.²⁰⁴ Prostituerade levde inte åtskilda från samhället i övrigt; de delade kvarter, gator, gränder, fastigheter och hushåll med andra, respekterade invånare i staden.

Med tanke både på omfattningen av sexhandeln, det faktum att företeelsen var vida spridd och knappast begränsade sig till vissa stråk eller etablissemang, och att verksamheten krävde så många medhjälpare, finns det fog för att anta att sexhandeln var välkänd och att både unga flickor och pojkar tidigt exponerades för den i någon form. Så var fallet med Lena Cajsa Bohman, som redan som barn hade noterat hur Lovisa von Plat kom på besök hos de ryska kavaljerer som huserade på samma gård som mästersnickare Bohmans hushåll. Sannolikt kände hon tidigt till von Plats försörjning. Köpslåendet med kvinnors kroppar måste helt enkelt ha varit en mycket närvarande och påtaglig del av den urbana erfarenheten i 1700-talets stad.

De öknamn som registrerats kan också de ge några, om än mycket osäkra, ledtrådar till vilka kvinnorna var. Några särskiljande drag hos de »noms de guerre» som de beryktade kvinnorna med ett samtida uttryck ofta renderades är intressanta. En förhållandevis stor andel av dem antyder exempelvis utländsk härkomst eller ursprung från en annan del av Sverige.

I LISTAN FRÅN 1786:

<i>Tyska hönan</i>	<i>Hollenskan</i>	<i>Ungerskan</i>
<i>Danska frun</i>	<i>Danska sundet</i>	<i>Finska frun</i>
<i>Danska sorgen</i>	<i>Spanska gången</i>	<i>Gotländskan</i>
<i>Dalkulan</i>	<i>Spanska hönan</i>	

I LISTAN FRÅN 1760-TALET:

<i>Finska frun</i>	<i>Fru Fåken</i> [?] <i>tyskan</i>
<i>Tyska frun</i>	<i>Engelska trafwaren</i>
<i>Tyska fröken</i>	<i>Fröken Magdebourg</i>

Öknamnen kan ha varit tagna för att locka med en mer eller mindre exotisk prägel, oavsett egentlig härkomst. Otukt förknippades ofta med utländska seder; så kunde kärlek till det egna könet benämnas italienska seder och oralsex antogs komma från Frankrike. Även osedlighetens avigsidor fick utländska binamn: syfilis gick till exempel under beteckningen spanska sjukan.

Om öknamnen verkligen speglar en härkomst utanför Stockholm stämmer mönstret emellertid väl med prostitutionen i andra städer. I London var omkring 60 procent av alla kända prostituerade immigranter, och i Amsterdam kom omkring 30 procent av horhuskvarterens kvinnor från andra länder; Tyskland stod för en stor del av de kvinnorna.²⁰⁵ De flesta hade växt upp i städer. Tyskland dominerar bland de utländska anspelningarna även på de svenska listorna. Det kan spegla en verklig härkomst bland kvinnorna. Handelsmän och hantverkare från Tyskland hade sedan medeltiden varit många i Stockholm.

Namnen Lilla murerskan, Syltsprutan och Lilla semlan är det enda som möjligen kan antyda en anknytning till andra yrkeskategorier. Andra öknamn indikerar kroppsliga företräden eller lyten, ofta med en kränkande anstrykning. Det påminner om de grovt uttrycksfulla öknamn som 1800-talets reglementerade prostituerade inte sällan behäftades med: Negerläppen, Wind-ögda Mimmi, Lus-Hulda, Anna med betarna, Grevinnan släppskit. I listorna från 1760-talet och 1786 återfinns följande öknamn med anknytning till kvinnornas kroppar och egenheter.

<i>Kongsådran träskbrun</i>	<i>Näslösa</i>	<i>Flatnäsa</i>
<i>Surfita</i>	<i>Svartmagan</i>	<i>Snefitan</i>
<i>Sprickan</i>	<i>Långlåra</i>	<i>Bruna pompan</i>
<i>Blekan kutan</i>	<i>Vipstierta</i>	<i>Trångmusa</i>
<i>Vinögatt</i>	<i>Oxfoten</i>	<i>Svartnäsan</i>
<i>Bredlånga</i>	<i>Storkutan</i>	<i>Halta Pettronella</i>
<i>Törsten eller Halta Venus</i>	<i>Caysa Blåsa</i>	

Korf-Eva och Palt Susanna syftar möjligen på matpreferenser hos kvinnorna – men troligare är väl att de var kända för någon särskild relation till stadens »paltar och korvar» – alltså vaktstyrkorna. Andra namn associeras till djurvärlden. Att likna någon vid ett djur var en vanligt förekommande kränkning under tidigmodern tid. I de namngivna »horornas» fall är både bakgrunden och den avsedda effekten emellertid oklar.

<i>Lärkan</i>	<i>Walbesökerskan</i>	<i>Lamungen</i>
<i>Skusmären</i>	<i>Tackan</i>	<i>Kråkan</i>
<i>Mulåsnan</i>	<i>Kopigan</i>	<i>Korpen</i>

Namn som Lammungen och Lärkan framstår snarast som smickrande. Kanske syftade de på en spelad oskuld och en vacker sångröst. Lärka skulle emellertid komma att bli en synonym för prostituerad under det kommande seklet. Tackan, Kråkan, Korpen, Kopigan, Mulåsnan, Egyptiska gräshoppan och Skusmären (som förmodligen ska läsas Skjutsmären) ger mindre fördelaktiga associationer – och Walbesökerskan förblir en gåta. Flera av öknamnen kan också direkt eller indirekt associeras till kvinnornas värv, som Muslösan, Grovhåra (som skulle kunna betyda »grovhora», men med tanke på stavningen nog snarare syftar på en kvinna med grovt hår), Mödomsasken och Frimusa. Några namn hänvisar till platser eller sätt som kvinnorna tog emot på: Portgången, Madrasen, Ladan, Skumrasket och Catharina Norman på luckan. Ståknop kallas en kvinna. Det betyder samlag i stående ställning. Barsärka ska förstås som lättklädd eller naken, Klålänge syftade förmodligen på någon som tog tid på sig och Knulhylstrett möjligen på en kvinna som krävde skydd, eller – vilket väl är mer troligt – själv tillhandahöll ett sådant. Barbacka kan möjligen associeras till nakenhet och preferens – barbacka betyder att rida utan sadel. Gardispalrett kallades en kvinna som sannolikt gjort sig känd för att gå med gardister. Öknamn som Viktskålen, Balancen och Pris courant tycks alla handla om betalning. Andra namn associerar till smärta: Pongpinan, Storpinan och Lilpinan. Övriga noterade öknamn är:

<i>Skytslinan</i>	<i>Lila trolett</i>	<i>Abedissan</i>
<i>Syrenska [Svenska?] fröken Malmstät</i>	<i>Kymmiken</i>	<i>Skytsiken</i>
<i>Masken</i>	[Oläsligt]	<i>Trämären</i>
<i>Nöden</i>	<i>Larhan</i>	<i>Frikadällerna</i>
<i>Musdrägett</i>	<i>Tunpan</i>	<i>Petter</i>
<i>Evighetens lilla Hedda</i>		

Vilka kvinnoöden som döljer sig bakom namn som Trämären och Musdrägett förblir höljt i dunkel. Ett par av kvinnorna går att identifiera. Evighetens lilla Hedda hette Hedvig Lundberg och figurerar i några andra källor. Petters egentliga namn var Maria Christina Kiellström. Hon hade, som vi tidigare sett, flera alter egon, varav det mest kända var Ulla Winblad. Hon gick också under beteckningen Winflaskan eller Knollriga mamsellen.

Bellmansforskningen har längre tillbaka ofta antagit att Ulla Winblad helt och hållet var Bellmans kreation, en litterär gestalt skisserad utifrån kvinnan Kiellströms person. De historiska källorna berättar en annan historia. Det är uppenbart att Kiellström själv skapade och använde sig av sitt alter ego Ulla Winblad – ett faktum som lyfts fram av flera Bellmansforskare.²⁰⁶ Man kan förmoda att fler av de benämningar på listorna som ser ut som verkliga namn i själva verket var självpåtagna binamn. Lovisa von Plats herrbekanta förvånades som vi redan sett över att Lena Cajsa Bohman använde sitt verkliga namn i kontakt med de män som ville köpa hennes tjänster.

1700-talets »publika kvinnor» tycks ofta ha använt sina binamn närmast som medvetna signaturer, som alter egon att använda vid baler, maskerader och tillställningar. Av skvallerkrönikor, skälmstycken och brev framgår att kvinnorna med sina »noms de guerre» var kända till namn och utseende i staden, de blev föremål för blickar och skvaller – och kanske avund. Det understryker handelns sammanblandning med skådespel och masker. I de sammanhangen kunde de beryktade kvinnorna förknippas med excesserna hos en dekadent överklass, med dyrbara kläder, kostsamma fest-

nätter och otyglade köttsliga begär. Kanske kunde ett självpåtaget binamn också bidra till att upprätthålla en gräns mellan jaget och den roll man spelade som nymf på baler och krogar – och därmed också spegla en framväxande separering mellan det privata och det offentliga.

Precis som under 1700-talet skulle det under kommande sekel vara vanligt med binamn eller tagna namn hos kvinnor i prostitutionen. Med 1800-talets växande städer kom prostitutionen att i högre utsträckning omvandlas till en anonym historia. Binamnen blev mindre av artistnamn och fick mer karaktären av ett skydd som ett sätt att dölja sin identitet eller hålla sig undan ordningsmakten.

Namn och titlar på de båda listorna ger också en viss – om än mycket osäker – antydning om vilka kvinnorna var. Vid en första anblick slås man av hur många av kvinnorna som i listorna fått titeln mamsell. Det var en titel vanlig bland mellanskiktens ogifta kvinnor, medan madam reserverades för de gifta. Piga eller jungfru användes av ogifta kvinnor ur samhällets lägre klasser, och hustru för de gifta kvinnorna. Varken hustru, piga eller jungfru förekommer i någon av listorna. Däremot står flera namn utan titel. Såväl madam som mamsell kom under seklet emellertid att »sjunka» hastigt i rang, och användes frekvent också av arbetande folk, av pigor och fattiga hustrur. I Fredmans epistel nr 49, »Angående landstigningen vid Klubben i Mälaren en sommarafton 1769», noterar Bellman med en blinkning den glidningen: »Mamsell Ulla, märk Mamsell». Ulla Winblad hade då börjat betitla sig själv mamsell. Det är också den titel hon står med i listan från 1786-talet, under rubriken »made-moiseller af sämre sorten». Titlar och namn är således föga pålitliga indikationer om vi vill få en uppfattning om samhällstillhörighet hos de kvinnor som klassades som horor i Stockholm på 1700-talet.

Flera andra källor ger sammantaget stöd för att många av kvinnorna snarare kom från mycket påvra förhållanden, till skillnad från exempelvis Lena Cajsa Bohman. Den diktade Ulla Winblads förebild i verkliga livet, Maria Christina Kiellström, kan sägas

vara en ganska typisk representant för de kvinnor som av samtiden betraktades som horor. Hon kom från mycket fattiga förhållanden. Modern dog när hon var endast fem år gammal och hon fick sannolikt från tidig ålder försörja sig själv på vad sätt hon kunde. Möjligheterna att förtjäna sitt levebröd på laglig väg var ytterligt begränsade för en ensamstående kvinna. Många rörde sig i gränslandet för det vi skulle kalla prostitution, där möjligheten att kapitalisera sin kropp framstod som ett försörjningstillfälle i ett spann av mer eller mindre olagliga sätt att förtjäna sitt uppehälle: hyra ut husrum, sälja bröd, frukt, blommor, tvätta, sy, spinna. I de växande manufakturerna fanns viss möjlighet för kvinnor att förtjäna sitt levebröd. Redan som små barn kunde flickor skickas till klädesfabrikerna för att bidra till brödfödan. Förtjänsten var dock långt ifrån tillräcklig. Kommerskollegiet hävdade till och med i en skrivelse till Kungl. Maj:t den 11 maj 1771 att spinnhusets dömda förbryterskor levde under bättre omständigheter än de fria spinnerskorna.

Listorna ger också i viss mån ledtrådar till kvinnornas civilstånd. Något förvånande är många av dem gifta. På listan från 1760-talet är 27 kvinnor av 165 upptagna med titeln madam och 30 tituleras fru. Det betyder att nära 35 procent av kvinnorna sannolikt var gifta. Också på listan från 1786 sorterade 22 av 107 namn under rubriken fruar.

Titeln madam gällde gifta, ofrälse kvinnor ur borgar- och prästeståndet. Titeln fru var under 1700-talet traditionellt vikt för gifta kvinnor tillhörande adeln, men kunde användas också om kvinnor som äktat högre ämbetsmän eller köpmän. Det ger en bild som rimmar ganska illa med den gängse förståelsen av 1700-talets prostitution; dels för att flera av kvinnorna härleds till samhällsklasser som inte brukar förknippas med den säljande parten i prostitution, dels för att kvinnorna var gifta. I Amsterdam levde i stort sett alla kvinnor som arresterades för prostitution som ensamstående. Färre än tre procent uppgavs ha varit gifta.²⁰⁷

Sannolikt var »fruarna» som förekommer på listor över »horor i Stockholm» i stor utsträckning änkor. Även en kvinna i högre ställning kunde komma på obestånd. För många andra på listan var bakgrunden en hotande nöd, med ensamt ansvar för barn och hushåll. Änkors beråd är ett återkommande tema under seklet. Dikten nedan om en fattig änka som får prissätta sin »ring» speglar en bister verklighet för många kvinnor.

Jag är en fattig änka
Man kan ju då väl tänka
At Styfvern nådig är
Men om jag den skall vinna
Kan jag ej annat finna
Än Ringen måste här

Det käraste man vågar
När ett och annat plågar
Jag äger ingenting
Mer än ett enda stycke
Som jag har aktadt mycke
En liten artig ring

Min ring jag nådigt lämnat
Dock skier hvad jag ej ämnat
Jag måste väl deran
Mitt guld jag låter fara
At så begärlig vara
Nog pengar skafa kan

På spel jag min Ring sätter
Som liten är och nätter
Och Emaillerad till
Sex mark skall satsen blifva
Och det skall hvar en gifva
Som Ringen hafva vill

Fast än min ring syns liten
Är han dock ej försliten
Men riktigt satsen vänd
Kanske at sämre ringar
För en Ducat man tvingar
Jag talar utan flärd

Hvad jag vill säga mena
Kom gynnare probera
Om Ringen pasar dig
Jag det tillåter gärna
Tro intet jag lär ärna
At dermed fästa mig.

Skulle Ringen trånger vara
Så har det ingen fara
Man vet väl guldets art
Det tål at man det tvingar
De små til större Ringar
Kan göras kanskje snart.²⁰⁸

Några namn på listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» sticker dock ut särskilt mycket. Under rubriken »mademoiseller af bättre sorten» står fyra »fröknar» upptagna. Titeln fröken var reserverad för adliga ogifta flickor och kvinnor, och namnen har en aristokratisk klang: Leyonshiöldt, Liljeschielk, Magdebourg. De återfinns dock inte i adelskalendern. Det skulle kunna tala för att kvinnorna i fråga tog sig namn med adlig prägel. Ett redan bekant exempel på sådant förfarande är ju Lovisa von Plat, vars namn egentligen var Helena Fahlberg. I adelskalendern finner man däremot både Åkerhielm, Piper och Roos. Vilka de var, huruvida de var av adlig börd eller inte och vad som låg bakom deras historier, är oklart.

Mademoiselle Richardsson står på listan från 1760-talet. Hon är sannolikt densamma som figurerar i den skämtsamma suppliken om lösa kvinnors klänningssläp från 1765 och som där antas stå i intim förbindelse med bondeståndets talman. Troligen är Eleonora Christina Richardsson den som åsyftas. Hon var född runt 1743 och fadern var assessor, vilket betyder att hon kom från en familj ganska högt upp på samhällsstegen.

Fröken nr fyra på listan, Åkerhielm né de Piper, har namn från två verkliga och mäktiga adelsfamiljer i Stockholm. Över hennes efternamn står siffror som kan tolkas som att namnet har blivit felskrivet, så att det i stället ska anges i ordningen Piper né de Åkerhielm. Det skulle betyda att hon var född Piper och gift Åkerhielm. Jag har inte lyckats finna denna adelsfröken i någon mantals- eller taxeringslängd. Hon skulle naturligtvis kunna vara en helt och hållet fingerad person eller ett alter ego med föga förankring i social verklighet. Å andra sidan kan flera av övriga kvinnor på den långa listan spåras och är kända från andra källor. Fröken Piper né de Åkerhielm förekommer även hon i andra dokument än listan.

I en lång vers besinnar den efterlämnade maken Diedrich mamsell Ulla Pipers bortgång. Dikten är inte märkt med något årtal, men bör ha tillkommit före 1772, då arkivets texter härrör från frihetstiden. Ulla Piper har då dött och visan leker som många andra skälmstycken med sorgekvädets form.

Besinnadt vid

Mamsell Ulla Pipers

Sista bädd

Af

En slumrande och i sorgen efterlemnad

Enkling

I: DIEDRICH

Jag med en sömnig syn, helt skumögd och försagd

Ser döden mig all ro vid Ullas bädd beröfvat

Och! At jag här skall se, på hårda botten lagd, En kropp
hvars skicklighet snart halfva verlden pröfvat.
Det rör mig, kära stoft, at vara Dig så när,
At se dig ligga kull; men icke kunna röras
Och at et ljufligt ord ej af Din mun kan höras
Som vittnar at i dig jag varit lyckligt kär.

Så får ej eller Du, min Ulla, evigt här,
Din spruckna hydda kring för skjälig ränkta draga?
Kan döden äfven bli i Ulla Piper kär?
Skall han dess nötta kropp ut Diedrichs armar taga
Och oförsämnda Död! Så länge jag en plåt
I mina gömmor haft, och hon har orkat drilla
Så har du icke bordt dess kära lif förspilla,
Du vet at jag var kär, du vet at hon var kåt
Men se! Det är för sent! Hon ligger redan stel,
Och fåfängt jag med dig om detta ludret tvistar
Hon har i sin métier nog trälät för sin del.
Det vet den Diedrich bäst som nu dess runa ristar.
Hon nu för höns-dån fri, och för Fiscaler trygg
Den hyddan hvila får som fått så många stötar
Det är och tröst för mig som här går qvar och nötar
At hon, som hon var van, får ligga jämt på rygg.²⁰⁹

Att dikten finns talar för att Ulla Piper Åkerhielm faktiskt levt och därtill var en relativt välbekant person i sin samtids Stockholm. Ett sammanträffande är det faktum att Lovisa von Plat i rättegången mot henne själv och Lena Cajsa Bohman 1747 vid ett tillfälle, den 6 juli, företräds av en vice häradshövding vid namn Åkerhielm. Möjligheten finns naturligtvis att Åkerhielm, precis som Kurck, fungerade som beskyddare åt en eller flera kvinnor i handeln, och att också fröken Piper stod under hans beskydd – men det förblir endast spekulationer. Någon Åkerhielm med förnamnet Diedrich har jag heller inte lyckats finna i mantalslängderna för Stockholms stad.

En adelsfröken – om det nu verkligen var vad Ulla Piper Åkerhielm klassificerades som – är i alla händelser tämligen oväntad på en lista över Stockholms publika damer under 1700-talet. Om hon var en verklig person måste det sociala risktagandet ha varit ofantligt.

Ställer man listorna mot varandra upptäcker man också snart en viss kontinuitet. Ett antal namn förekommer både i slutet av 1760-talet och år 1786 – alltså med omkring 20 års skillnad. Några av namnen är relativt vanliga, och det rör sig troligen om olika kvinnor. I andra fall kan man misstänka att det faktiskt är samma person. Namnet Plat syftar i alla händelser på samma individ som vi redan bekantat oss med. På 1760-talets lista står »Fru Kesmer ne de Platen» först i ordningen under rubriken »koplare och koplorskor».

Andra namn som förekommer på båda listorna är Bebelia och Webelia (på listan från 1760-talet Wibelia). Det är ovanliga namn i Sverige vars ursprung jag inte lyckats utröna. Det skulle kunna röra sig om felstavning, men det faktum att de förekommer på två listor med 20 års tidsskillnad talar ändå för att det verkligen var namn som användes av kvinnor kända för att ta betalt för sexuella tjänster.

»Fru Olin» dyker också upp på båda listorna. På listan från 1760-talet står det endast »fru Olin». År 1786 uppges hon bo på »lila köp. torg., två trappor upp». De enda vid namnet Olin som vid den tiden bodde i Staden var Gabriel Olin med hustru Elisabeth Olin och deras barn. De finns åtminstone med i mantalslängderna för både år 1780 och 1790, med adress i kvarteret Andromeda 143 på nuvarande Baggensgatan 14. Det är alldeles i närheten av Lilla köpmantorget.²¹⁰ Det var uppenbarligen Elisabeth Olin förtecknaren syftade på – eller möjligen hennes dotter Betty. Uppgiften är något förvånande – även om skådespelerskor under seklet ansågs mer eller mindre offentliga.²¹¹ Olin var en av Sveriges första professionella sångerskor, en verklig operaprimadonna, verksam både på Stora bollhuset och på Kungliga teatern med högre lön än någon annan artist i Sverige, och så småningom den första kvinnliga ledamoten av Kungliga Musikaliska Akademien. År 1760 gifte hon sig med asses-

sorn och kungliga sekreteraren Gabriel Olin, och blev därigenom inbegripen i Stockholms övre skikt. Kring paret skvallrades det en del; Gabriel Olin var en gammal gnet som knappast ansågs förtjäna sin unga vackra hustru och det ryktades att operadivian »försåg honom med horn» – det vill säga höll sig med älskare. Hon ska till exempel ha haft ett förhållande med den åtta år yngre Carl Stenborg, som också han var sångare vid Operan och kom från enkla förhållanden. Fördelar hade han emellertid genom sin fadder, riksrådet Adam Horn. Stenborgs mor var hushållerska hos Horn, och det skvallrades naturligtvis om att de båda hade en relation. År 1782 förlovade sig Carl Stenborg, men inte med sin redan gifta älskarinna Elisabeth, utan med hennes dotter, Betty Olin, född 1761. Det ledde till en brytning mellan Elisabeth Olin och dottern. Runt fru Olin fanns således en hel del turer som var tacksamma att skvallra om. Även om teaterns kvinnor under 1700-talet allmänt sågs som mer eller mindre »publika» kan man fråga sig om denna prominenta och självförsörjande kvinna skulle ta emot män i sitt eget hem mot betalning. År 1786, då listan ska ha tillkommit, var Elisabeth Olin 46 år gammal och hennes dotter Betty 25 år.²¹²

Tyska hönan och Finska frun är öknamn som återfinns på båda listorna. Enligt listan från 1786 var Tyska hönan densamma som mademoiselle Dahlstät, och Finska frun var kopplerska i Yxsmedsgränd. Jag har inte kunnat avgöra huruvida det rör sig om samma individer.

Schubart den äldre, Schubart den andra och Schubart den yngre har numren 70, 71 och 72 på listan från 1760-talet. 20 år senare förekommer en A G Schubart fortfarande på listan, nu uppsatt på Regeringsgatan, fyra trappor upp. Hon har fått öknamnet Bredlänga.

Det faktum att ett fåtal namn uppträder på bägge listorna antyder att kvinnor kunde förbli kända som kopplerskor eller själva aktiva inom handeln med sex i över 20 år. I några fall tycks försörjningen också ha »gått i arv» mellan generationer. Fem namn på listan från 1760-talet återkommer flera gånger med tilläggen »den äldre»

respektive »den yngre»: Roos, Hylfre, Bergqvist, Spatz och Schötz. Det kan naturligtvis röra sig om systrar. Systrarna Spatz är till exempel omnämnda i andra källor. I fallet med Schubart vet vi dock att både mor och dotter räknades som »horor i Stockholm». Sådana rykten gick ju även om Lena Cajsa Bohman och hennes mor Maria. Sanningshalten i sådana rykten kan vi inte på några sätt verifiera – men det visar i alla händelser att familjestödd handel med döttrar var en levande föreställning i staden.

I polisprotokollen från Amsterdams bordellkvarter under tidigmodern tid förekommer fall då mödrar prostituerade sina döttrar i hamnens horhus.²¹³ Också i Paris förekom handel med barn och unga flickor – men även vuxna döttrar – där föräldrarna var främjare och profitörer. Nina Kushner skriver i *Erotic exchanges* om hur polismyndigheten ofta såg mellan fingrarna när det var föräldrar från påvra förhållanden som slog mynt av sina flickebarn. Det faktum att det fanns en föreställning om att polisen inte beivrade fall där släktingar utnyttjade barnen i prostitution bidrog till att skapa företeelsen, menar Kushner. Polisinspektörerna hade en tendens att betrakta flickors kroppar som en angelägenhet för familjerna.²¹⁴ Flickor såldes som oskulder och målsättningen var ofta att göra dem till hålldamer till någon förmögen man. Särskilt inom familjer med anknytning till teatern förekom att mödrar och döttrar levde tillsammans och döttrarna skolades in i en teatervärld som också innebar exponering på en marknad där män var köpare och kvinnliga artister hade ett pris. Prostitution, skriver Kushner, var en del av kulturen kring teatern och en normaliserad del av familjernas fostran av sina barn.²¹⁵ Fanns någon motsvarighet i Sverige?

Ett av namnen på den svenska listan från 1786 utgör exempel såväl på den familjestödda handeln som på sambanden mellan teater och prostitution, sexhandeln som en karriär, kvinnornas agens och handlingsutrymme och horstigmats olika gestaltningar: Gustava Charlotta Slotsberg.

»Drottning af horornas hop»
– Gustava Charlotta Slottsberg

I juni månad år 1800 hålls en begravning i S:t Jakobs kyrka i Stockholm. Graven är smyckad med en mängd vita vaxljus i silverstakar, kandelabrar och kristallgirandoller. Polisen får tysta den stora folksamling som bevistar jordfästningen. Både bättre folk och pöbel trängs i kyrkan, väller ut på planen utanför. Klockorna klämtar för Gustava Charlotta Slottsberg. Hon var en välbekant figur i det sena 1700-talets Stockholm, en av de mest

*Siluet av Gustava
Charlotta Slottsberg*

beryktade skönheter och kurtisanerna i staden. Hon har fått vänta länge på att komma i jorden. Mer än 14 dagar. Först fanns misstankar om att hennes hädanfärd hade påskyndats med gift. Maken, den avskedade kaptenen vid arméns flotta Ludvig Granholm, var misstänkt. Liket öppnades men inga giftspår hittades. I stället konstaterades det att det var en »fausse couche» som vållat kvinnans hastiga död, det vill säga ett missfall. 39 år gammal hade Gustava Charlotta Slottsberg dött i barnsäng. Inte heller barnet levde. Det var en son.²¹⁶

Utöver den oreda i processen som mordmisstanken orsakade hade prästerskapet krånglat kring jordfästningen. Under sina 40 år hade mamsell Slottsberg nämligen aldrig nyttjat salighetsmedlen; hon hade inte tagit nattvarden. Hemmet låg vid Regeringsgatan. Makarna Granholm delade bostaden med Charlottas mor, som nu var änka efter den fattiga perukmakare som var Charlottas far. Hushållet höll sig med kusk, betjänt, kökspiga och huspiga. Hyresgäster i huset var en åldrad bildhuggare och hans son med hustru, barn och tjänstefolk. Väningen var spatiös och rymde många ståtliga rum, möblerade med sidenmöbler, glasljuskronor, marmorkolonner, stora förgyllda speglar, möblemang i vitt och guld och mahogny, målningar, antikviteter och luxuösa prydnadsföremål i mängder. Makarna Granholm hade också två svarta vagnshästar med tillhörande sadlar, seldon och slädar med björnhudar och vagnstücken, vagnar och en kalesch, två jakthundar och

några hönor. Charlottas nipperskrin var överfullt av briljanter, pärlor, juveler och guld i form av medaljonger, halsband, ringar och örhängen. I våningen fanns också en bred och omfattande boksamling – reseberättelser och historia samsades med franska klassiker och lättare skönlitteratur, böcker om Napoleon Bonaparte jämte en mängd svenska politiska pamfletter och broschyrer. Här fanns den franska pornografiska historien om Ludvig XV:s älskarinna: *Anecdotes sur la Comtesse du Barry*.

Dödsboet hade också en rad gäldenärer. Inte mindre än 10 000 rdr riksgälds har dödsboet att inkräva från enskilda personer. På listan återfanns en rad mer eller mindre högt uppsatta män som tagit lån av Charlotta Slottsberg. Hovstallmästaren, sedermera Överhovstallmästaren, friherre Claes Rålamb hade en skuld på 5 500 riksdaler. Kammarherren greve Gustaf von Düben, fänriken friherre Johan Gustaf Cronjelm, ryttmästaren Adam Johan Lagerberg och flera med dem var skyldiga Slottsberg pengar. Sammantaget uppgick fordringarna på enskilda herrar i hög samhällsställning till över 10 000 riksdaler riksgälds. Det tycks nästan som om den fattiga perukmakardottern på äldre dagar drev utlåningsverksamhet som en födkrok.

Gustava Charlotta Slottsbergs kvarlåtenskap beräknades till ett värde av mellan 80 000 och 85 000 riksdaler. Maken Ludvig Granholm påräknade sig ett stort arv. Som det hette i en skändlig visa om Slottsberg, där hon kallades »drottning av horornas hop»:

[...]

Glad at se fallet försänkt uti mull

Skall han i fredlighet knipa dess guld

[...] ²¹⁷

Lejonparten av förmögenheten, liksom huset och det mesta av hennes ägodelar, tillföll emellertid enligt ett dokument den hemlighetsfulla signaturen Casib. Vid förrättningen tillkännagavs att 28 000 riksdaler, fastigheten såväl som alla nipper, allt silver och friherre Rålambs skuldsedel skulle tillfalla ingen mindre än hans kungliga höghet hertig

Karl av Södermanland. Det var han som låg bakom signaturen Casib. Till maken och modern lämnas inte mycket kvar.

Vem var då denna kvinna med elegant bostad och tjänstefolk, dyrbara smycken och en bokhylla som vittnade om bildning och politiskt intresse, med vittförgrenade kontakter bland stadens höga herrar, en kunglig arvtagare och en tämligen omfattande utlåningsverksamhet?

Fru Slottsberg var född 1761 i Stockholm, närmare bestämt i hörnhuset vid Swartmangatan och Tyska brinken. Charlottas far hette egentligen Slotberg. Bokstaven s lade dottern till senare. Han var en av otaliga perukmakare i staden. I mantalslängderna uppges han vara »mycket fattig». Modern hette Lovisa Charlotta Schubart. Hon tillhörde en teatergrupp, liksom hennes systrar. Charlotta var paret Slottsbergs enda barn. År 1770 bodde familjen på Västerlånggatan, i hörnet av Kåkbrinken. Steget från det lilla hörnhuset till den tjustiga våningen på Regeringsgatan är inte fysiskt särskilt långt. Socialt var klivet gigantiskt.

I hushållet bodde under Charlottas ungdom också svägerskorna Anna Margareta samt Sabina Juliana Schubart, båda enligt mantalslängden från 1770 dansöser, 30 respektive 22 år gamla. Kanske var det de som lärde Charlotta Gustava att dansa. Möjligen introducerades den unga flickan också till en annan försörjningsform av modern och mostrarna. I den redan nämnda listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet» förekommer tre Schubart: den äldre, den andra och den yngre. Det skulle kunna vara modern och hennes båda systrar. I listan från 1786 förekommer en A G Schubart på Regeringsgatan, fyra trappor upp. Hon har fått öknamnet Bredlånga. Det rör sig troligen om svägerskan Anna Margareta (Anna Greta) Schubart.

Teatern och dansen har Charlotta säkerligen kommit i beröring med också på andra sätt. 1700-talet var lockarnas, pudrets och de friserade perukernas tidevarv. När Gustav III 1772 kom till makten blommade teatern mer än någonsin. Teaterfolk svärmade i Staden mellan broarna. I kvarteren kring hushållet Slotberg bodde teaterfolk – dansare, sångare, aktriser, primadonnor, komediskräddare och

kläderskor. Det hela var en brokig skara från skilda håll i Europa med anknytning till teatern. Fadern friserade det franska teatersällskapet.

År 1773 gjorde Charlotta själv sitt inträde vid teatern, som sekunddansös i den av Gustav III skapade Nationalteatern. Hon var då endast tolv år gammal. Redan efter ett år började hon figurera i skvallerkrönikor och brev. Den 23 december 1773 skrev den för både samtid och eftervärld kända publicisten och skvallercentralen Carl Christoffer Gjörwell till sin vän Patrik Alströmer om uppsättningen där mamsell Olin spelade Kärleken och mamsell Slottsberg Hymen. Båda var förtjusande.

Mamsell Elisabeth Olin skulle komma att bli den gustavianska teatervärldens mest lysande primadonna. Hon bodde under uppväxten i närheten av mamsell Slottsberg med familj – på Baggensgatan, där för övrigt Ahlströms ökända jungfrubur låg – och var i samma ålder som Charlotta. Kanske hade de lekt som barn. Mamsell Slottsberg skulle också hon komma att bli en uppburen stjärna vid teatern – men hennes framgångar och ryktbarhet hade främst en annan grund än dansens och musikens. Hon förkroppsligade tidens sammanblandning av skådespel, åtråvärd kvinnlighet och synd. Det var hon knappast ensam om. Tvärtom fanns ett tydligt samband mellan den publika roll som teaterns kvinnor uppbar och det faktum att de också allmänt betraktades som publika. Redan 1774, när Charlotta var 14 år gammal, skvallrade nämnda Gjörwell om hennes förbindelse med den österrikiske ministern baron von Wiedman.

Den lilla sötungen mamsell Slottsberg börjar bli ryktbar, och gissa för hvem? Kejs. Ministern, den gamle otäcke baron Widman. Jag blir också endera dagen gammal, men förargar mig icke dess mindre, och tål intet att gubbar affekterar unga gossars skick.²¹⁸

År 1776 eller tidigt året därpå hade ett annat högdjur fått upp ögonen för flickan. Hertig Karl, kung Gustav III:s bror, var omtalad för sina kvinnoaffärer. Axel von Fersens karakterisering av honom under en vistelse i Rom går igen i flera samtida vittnesbörd: hertig Karl »löpte efter alla kjortlar, rökte tobak och höll vid sitt hof tal, som smakade af

Gustava Charlotta Slottsberg, enligt Riksarkivet avbildad av L. Granholm – som var hennes make – år 1800. Charlotta avled samma år och låg då i bitter skilsmässa från sin man.

vaktrummet». Hans stormiga och flera gånger avbrutna förbindelse med den unga dansösen Charlotta Slottsberg kom att bli föremål för skvaller och prat i hela Stockholm. Fragment av det finns bevarat för eftervärlden genom dagböcker och brev från tiden: i Ehrensvärds, von Fersens och hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas dagböcker, i Ristells skvallerkrönika och inte minst i Gjörwells otaliga brev till vänner, där anspelningar på otillbörliga förhållanden och turerna kring dessa ideligen förekommer. År 1778 visste han att berätta i ett brev till Alströmer att mamsell Slottsberg hade fått en silverservis, förmodligen från hertigen. Lite senare samma år rapporterade han om en välbesökt maskeradbal på Bollhuset på fettisdagen, där mamsell Slottsberg spatserade i »brillianta» kläder med en viss herre under armen. I ett brev till A Norberg skrev han om hur »den söta otäckans» porträtt målat av Gustaf Lundberg på hertig Karls uppdrag väckte uppseende och blev omtalat i hela Stockholm.

År 1779 ansåg Gjørwell att Charlotta Slottsbergs lastfyllda leverne redan hade börjat sätta sina spår. Hon var då 23 år gammal och visade sig i en loge på Bollhuset tillsammans med några kavaljerer:

Hon förefaller nu starkt och osminkad visa sig höstens och förebråelsens drag redan på det eljest så vackra ansiktet. Nu redan kärring. Den leda lasten. Hur våldsamt förvandla den inte [...] Det är som att skåda en af Hogarths tavlor.

Enligt mantalslängden för år 1780 bodde mamsell Gustava Charlotta Slottsberg i hus nr 10 i kvarteret Neptunus, på Slottskyrkobrinken – alltså alldeles nära Slottet. I längden har hon förlänats titeln »öfverfatabursfru», och det står också noterat att hon är »vid hertig Karls stat». Då var hon också tillbaka vid teatern, efter ett avbrott. En kryptisk notering i Gjørwells brev till vännen Alströmer berättar om detta:

[...] theatern återvunnit i sitt sköte det borttappade fåret mamsell Slottsberg; hon dansar åter, sedan den otäcke beridaren Heitmuller till slut med hugg och slag hafva afhändt hennes mineraliska nipper, dem hon i högan loft skall hafva förvärfvat.²¹⁹

Slottsberg hade ingått en kärleksförbindelse med Heitmuller, som tillhörde hertigens stallstat. Denne förlorade sin tjänst och fick senare sitta flera månader för skuld på högvakten. Enligt Gjørwell besökte dock mamsell Slottsberg honom dagligen och bjöd honom att äta från den av hertigen skänkta silverservisen.

Redan året därpå hade emellertid förhållandet till hertig Karl återupptagits. I ett brev till greve Gyldenstolpe skrev Elis Schröderheim 1782 om en händelse som tilldragit sig i handelsfamiljen Grills grannhus, där Charlotta Slottsberg vid tiden huserade. Fru Grill hade själv en kväll varit uppe i en kallkammare i huset med sin jungfru. Frapperad av det starka skenet från Slottsbergs fönster luta-

de hon sig mot sina egna – och fann både hertig Karl och mamsell Slottsberg spatsera spritt språngande nakna i rummen.

Hertig Karl sadas vara ständigt på fyllan av likörer och elakt champagnevin som han köpte buteljvis på Börskällaren. Adolf Fredrik Ristell, bibliotekarie på Drottningholm och direktör för Svenska dramatiska teatern under senare delen av 1700-talet, var väl insatt i intrigerna kring hovet. År 1790 gav han ut en publikation med karaktärer och anekdoter från det svenska hovet på franska och engelska. Han meddelar där att man för att göra detta förhållande mera anständigt i allmänhetens ögon beslöt att sammangifta mamsellen med en adelsman. Syftet var inte i första hand att dölja arrangemanget, utan att ge Charlotta Slottsberg högre rang. Förhållandet antogs således verka mindre anstötligt för folk i gemen om parterna inte stod alltför långt ifrån varandra på den sociala samhällsstegen.

Då hertigen misstänkte att förbindelsen med Heitmuller inte var helt avslutad, bröt han upp igen och fladdrade själv från blomma till blomma, förlustade sig förutom med Slottsberg också med andra av teaterns vidlyftiga skönheter. Mamsell Beata Charlotta Eckerman ställde sig till hans förfogande.²²⁰ Hon kom, till skillnad från många andra mätresser, från en bildad familj och miljö. Fadern var husarofficer och hennes mor var dotter till en häradshövding från Östergötland och hade under en tid också varit kammarfru hos Lovisa Ulrika. Beata Charlottas uppväxtförhållanden var dock omvittnat stormiga och präglade av ekonomiska trångmål, och föräldrarna skilde sig. Både hon och hennes syster lämnade hemmet som mycket unga. Som för så många andra var teatern inträdesbiljetten till livet som mätress för mamsell Eckerman. Hon ska ha saknat både sångröst och fallenhet för dans, men däremot haft talang för skådespeleri. Eckermans liv är en sällsam historia. Sedan förhållandet med hertig Karl tagit slut hamnade hon i konflikt med kung Gustav III, som ska ha gett order om att avvisa henne från Operan, förvisa henne från Drottningholm och spärra in henne på spinnhuset på livstid. Hela historien resulterade i stället i landsflykt i Paris, där hon verkade

under det tagna namnet madame Ahlgren. År 1786 återvände hon till Stockholm, där hon kontrakterades som politisk spion, innan hon 31 år ung avled under oklara omständigheter.

Parallellt med mamsell Eckerman roade sig hertig Karl även, efter mycket trugande och övertalning, med mademoiselle Baron, skådespelerska vid den franska teatertruppen. I von Fersens memoarer beskrivs hur hertig Karl gjorde mademoiselle Baron flera anbud. Hon ställde sig avvaktande; det var känt att hertigen hade hållit både mamsell Slotsberg och mamsell Eckerman vid teatern som mätresser, utan att betala »de lifstidspensioner, hvarpå han likväl lämnat dem pensionsbrev, expedierade och undertecknade i laga form». Mademoisellens betänkligheter övervanns till sist med 60 000 daler i förskott och en förbindelse att underhålla hennes hushåll. Baron dog emellertid plötsligt. Bara efter några månader bröts deras förbindelse av hennes oväntade död. Hon ska ha halkat och fallit på gatan och slagit sig så olyckligt att hon avled.

Medan hertig Karl var upptagen med att skaffa andra älskarinnor tycktes Charlotta å sin sida ha träffat ett antal andra män. Enligt nämnda Ristell ska Charlotta också under denna tid ha fått ett barn med greve Posse.²²¹ Förbindelsen med hertig Karl återupptogs, trots att Charlotta hyste betänkligheter; två gånger hade han övergett henne, ruinerad och skuldsatt. Mamsell Slotsberg hade då flyttat från Storkyrkobrinken till huset i hörnet av Stadssmedjegatan (nuvarande Västerlånggatan) och Salvii gränd. År 1786 eller 1787 befordrades hon till premiärdansös vid teatern, med försäkran om en livstidspension om 12 000 daler om året från kungen. I gengäld begärde Gustav III information från Charlotta om hertig Karls politiska förehavanden.²²² Även Slotsberg anlätades således som spion. Mätressernas tillträde till maktens innersta cirklar gjorde dem till potentiella agenter för politiskt rävspel. I de mest intima situationer med kvinnor som inte förväntades ha vare sig intresse för eller kunnande om politik kunde betydelsefulla herrar sänka garden och avslöja hemligheter – eller låta sig påverkas.

Vissa dokument tyder också på att Charlotta Slottsberg faktiskt blandade sig i politiken. I ett brev från prinsessan Sofia Albertina till friherrinnan Ehrencrona från 13 april 1790, som förts in i hertiginnan Charlottes dagbok, anklagas mamsell Slottsberg för ett osunt inflytande över hertigen. Självaste kungen låg bakom det »hemliga spelet».

Du måste medgifva, att detta är en förödmjukelse, som han, ifall han hade någon själfkänsla, ej skulle utsätta sig för; men han är verkligen så förblindad och förhäxad af den där otäcka Slottsberg, som får honom att göra alla dessa dumheter och behärskar honom; själf är hon köpt af kungen, som gifver henne en pension och låter tillhviska henne allt, som han vill att hertigen skall göra. Detta är det hemliga spelet, och vid närmare undersökning skall du finna, att detta är det troligaste.²²³

I alla händelser kretsade flera män av hög samhällsställning kring Charlotta Slottsberg. En annan intressant källa vittnar en del om det spel som Charlotta Slottsberg var inblandad i och det hemlighetsmakeri som utmärkte hennes relationer. Det rör sig om ett brev skrivet av Charlotta till riksrådet Fredrik Sparre den 27 december 1790. Brevet ingår i de Sparreska samlingarna på Åkerö. Riksrådet har uppenbarligen stulit ett hemligt brev från Charlotta.

Nådige herre.

Då jag fördristar mig att tillskriva Eders Excellens med mina rader så får jag tillika ödmjukast bedja det E. Exl. ej tager illa opp att jag gör en påminnelse om det angelegna brefvet som E. Exlns tog ur potporikrukan i min sängkammare och som jag ej med godvilligt samtycke tillått Ers Exlens att ta me sig det är nu andra gånnen som jag skrivit till E. Exlens derom utan att få igen det och jag väntade af en sådan förnem herre att han ej skulle bära sig så åt.

Jag måste ha det innan afton ty den högt förneme herrn som då kommer till mig och som glömt brevet hos mig lär väl ej veta att det varit ur mina rum, men jag tar mig den dristighet att säga, att om det ej är tillbaka innan dess så talar jag om att Ers Exl. för någon del och utom den ånnest som jag nu har haft för E. Exl. skull så ska ändå allt bli glömt sedan jag fått igen brevet och E. Exl. får räkna på lika mycken favör som förut. Klockan nio i afton måste brevet vara hos mig

Ers Exlens

Ödmjukaste tjenarinna

Ch. Slottsberg.²²⁴

Den högt förnämde herre som Charlotta hänvisade till var troligen hertig Karl. Eller möjligen kungen själv, Gustav III. Vad som stod skrivet i det hemliga brevet till Charlotta Slottsberg kan vi inte veta, men innehållet var uppenbarligen av känslig natur och tillräckligt spännande för att riksrådet skulle finna intresse av att stjäla det av henne. Kanske kunde det användas i utpressningssyfte?

Hertig Karl tycks för övrigt inte ha varit särskilt angelägen om att hemlighålla relationen med Slottsberg. Inte heller sparade han på några utgifter vad gällde henne. Han köpte henne en fastighet på Regeringsgatan 18 och en liten lantegendom på Järva med mark, granne med stadssekreteraren Schröderheim. Efter Gustav III:s död blev hennes ställning som kurtisan än starkare. Hon förödmjukade hertiginnan genom att själv åka runt med familjen i hertigens vagn, och om somrarna fick hon bo i kanslihuset på Drottningholm.²²⁵

Vikten av att värdera sin dygd. Mätresser och kurtisaner

Att tjäna pengar på att ta emot män tycks ha erbjudit en liten möjlighet att åtminstone skenbart kringgå ståndssamhällets strikta devis »Bliv vid din läst». Kvinnor från mycket enkla förhållanden, som Charlotta Slottsberg, umgicks med adliga män och figurerade vid hovet, dansade på glimrande baler och drog blickar till sig med

lysande dräkter vid maskerader och middagar. Mätressväsendet var i praktiken institutionaliserat. Frankrike fungerade som för så mycket annat som ett föregångsland också i detta avseende.

Det franska kungahusets mätresser var beryktade och vida kända. Men också svenska kungahuset hade en lång historia av etablerade älskarinnor. Frilloskapet var en såväl svensk som allmänuropeisk institution under vikingatid och medeltid, med öppet erkända förhållanden mellan högreståndsmän och kvinnor utom äktenskapet. Även borgare och bönder kunde hålla sig med oäkta bihustrur. Magnus Erikssons landslag stadgade att barn till frillorna skulle underhållas av och ärva fadern. År 1734 försvann emellertid frillobarnens särställning i den svenska lagen och därmed blev också älskarinnornas, mätressernas och hålldamernas sociala och juridiska ställning osäkrare.²²⁶

Hedvig Ulrika Taube (1714–44) brukar räknas som den svenska historiens enda officiella mätress.²²⁷ Hon var en svensk grevinna och från 17 års ålder fram till sin död i barnsäng 1744 kung Fredrik I:s älskarinna. Själv var hon ytterst motvillig till hela arrangemanget och gav vika först efter enträgen uppvaktning från kungen, faderns bearbetning och fastern Beata Taubes övertalning. Man tryckte på hennes plikt mot familjen och framhöll också den i Frankrike vedertagna seden med kungliga mätresser som bereddades plats vid hovet. »Mitt öde är hårdare än jag kan bära. Jag tvingas exponera min heder för att sauvera en genom skulder ruinerad familj», ska Taube ha sagt då hon fördes till Slottet. Fadern belönades för sitt medgivande med titlarna riksråd och greve. Arrangemanget var hemligt, men känt i hela Stockholm. När skandalen efter ett andra barn var ett faktum utsattes Hedvig Taube för utfrysning och social bojkott. Hennes inflytande på kungen ska dock ha lett till ett flitigt uppvaktande av folk som ville påverka hans sinne i någon riktning.

Den framtvungade förbindelsen gav Hedvig Taube ett liv i lyx – briljanter, juveler, damast och siden. Hennes liv kantades av mäktiga mäns försök att utnyttja hennes relation till kungen, av hennes manliga släktingars makthungriga strävan att vinna titlar och ut-

märkelser, av drottningens vrede och svartsjuka, av folkets förakt och avsky, av prästerskapets fördömanden och försök att åstadkomma bot och bättring. Efter ännu en svår graviditet och förlossning blev hon vettskrämd för helvetet och skyllde kungen för sin risk att hamna där. Nio dagar efter förlossningen avled hon, 30 år gammal. Hon hade då hörts förbanna sin far och de andra män som förmådde henne att gå emot sin egen övertygelse och önskan.

Om Hedvig Ulrika Taube räknas som Sveriges enda officiella mätress har det funnits gott om inofficiella och mer eller mindre välbekanta älskarinnor inom svenska hovet – även efter lagändringen avseende frillobarn från 1734. Så var exempelvis Sophie Hagman samtida med Charlotta Slottsberg och presenterades 1780 vid hovet som prins Fredrik Adolfs mätress.²²⁸ Hon kom från enkla förhållanden i Eskilstuna som mycket ung till Stockholm, där hon tog tjänst som barnjungfru hos Louis Gallodier, balettmästaren vid Operan. Snart rörde hon sig i hovkretsar, som husjungfru åt hovdamen Virginia Charlotta Manderström och som kammarjungfru åt Hedvig Catharina Piper. Under en period var hon försörjd av en ung bryggare. Österrikes ambassadör Joseph Clemens von Kaunitz-Reitberg erbjöd både Hagman och bryggaren pengar för att få överta henne, men båda nekade.

År 1775 fick Sophie Hagman plats vid Kungliga Baletten vid Operan. Hon uppträdde bland annat som herdinna med Charlotta Slottsberg och hennes mor Lovisa Charlotta Schubart. Vid Operan upptäcktes hon av Gustav III:s bror Fredrik Adolf och installerades snart på Lilla Kina, inte långt från Kina slott. Så småningom flyttade hon in i ett par rum på Stockholms slott. Till skillnad från Charlotta Slottsberg tycks hon ha vunnit både hovets gunst och folkets beundran. Om Hagman sades att hon var modest och respektfull, hon visade inga laster som girighet, lättja eller högmod, och hon var alltid både artig och vacker.

Att »värdera sin dygd» får en mycket omedelbar betydelse, som i det institutionaliserade mätressväsendet blir särskilt synligt. Att ta betalt för sin gunst var föga hedervärt – men än värre var att göra sig skyldig till hor utan att kräva någon ersättning. Betalningen symboliserade

att kvinnan högst motvilligt gick med på att möta köparens begäran. Den kvinna som idkade otukt av egen lust var den »egentliga horan». Betalningen, antingen den kom i form av ett månatligt underhåll, dyrbara smycken, en påkostad våning och pension eller begränsade sig till ett par glasörhängen eller ett glas sött vin, fungerade som en markör för den kvinnliga dygd som gick förlorad i otukten. Ersättningen var i den meningen ett sätt att »ofarliggöra» kvinnan. Även om mätressväsendet stod utanför de legala formerna av partiarkal makt, där fadern, maken eller en arbetsgivare ansvarade för kvinnan, var mätresserna i hög utsträckning accepterade av såväl myndigheter som samhällets toppar så länge de stod under beskydd av en man – eller flera män.

I tillämpandet av tidens stränga lagar fanns en klassaspekt av vem som dömdes som hora. Mycket tyder på att domar påverkades av kvinnans sociala tillhörighet, men också – och kanske framför allt – av den samhälleliga ställningen hos hennes manliga beskyddare. Det faktum att både Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat klarade sig undan hårdare domar tyder på det. De upphöjda mätresserna med förbindelser till hovet och andra högt uppsatta män tycks också ha haft fri lejd, trots att deras vandel var vida känd.

Samtidigt bidrog det faktum att dessa kvinnor undandrog sig polisens uppsikt till att de också kunde betraktas som särskilt hotfulla. Mätressernas relativa frihet från kontroll och styrning och »förebråelser af de män, hvilka de kunna bedraga», var farlig, menade Wistrand i sin teckning av bordellväsendets historia omkring ett halvt sekel senare. Det relativa oberoende de levde med gjorde dem till större hot mot både samhälle och individ. Hälsoriskerna vid besök hos »galanta damer» var större än vid besök i »ordentliga bordeller», hävdade Wistrand. Hans kartläggning och bedömningar förebådade så en ny tid, då prostitutionen skulle komma att reglementeras i många svenska och europeiska städer, och de prostituerade definieras som en särskild sort. Dessutom bidrog mätresserna till att sprida sedefördärvet ovanifrån, menade Wistrand. De var gränslöst fåfänga och giriga. Mamsellerna Löw, Slottsberg, Hagman och andra levde nära nog som det kungliga

husets fränder och lämnade farliga exempel för andra »lätsinniga och behagsjuka fruntimmer».²²⁹

Och visst kan man föreställa sig att de beryktade, välkända och i offentligheten synliga mätresserna kunde väcka drömmar om ett annat liv: skymten av en vacker kvinna i lysande dräkt som passerade i kunglig vagn, ryktbarheten, odödliggörandet genom avbildande i olja. Askungesagan har en djup förankring i folkkulturen, känd från tiden före Kristus och spridd över stora delar av världen; flickan som efter tunga vedermödor och oförrätter vinner prinsen och kungariket är en grundläggande fantasi om hur fundamentala missförhållanden rättas till. Det är också berättelsen om hur flickan lyfts från en helt igenom feminin värld präglad av tungt hushållsarbete, köksregioner och rent bokstavlig instängdhet, liksom av avund, småaktighet, missunnsamhet och maktkamp. I sagan belönas hennes skönhet, dygd och fördragsamhet till sist med både prinsens kärlek och folkets beundran. Hon blir också en offentlig person, känd, synlig, beundrad. I sagan är det förtrollningen av hennes fysiska uppenbarelse som ändrar förutsättningarna för hennes liv, från smuts och armod vid spisen till folkets beundran, prinsen och hela kungariket. Vägen till hennes sociala framgång går via den lysande dräkten. Plötsligt blir hon sedd, beundrad, älskad och förflyttad till slottets salar.²³⁰

Verklighetens kungliga mätresser kunde sannolikt ha en stor dragningskraft på andra unga kvinnor. Här fanns synbarligen ett »maskhål» i ståndssamhället, en möjlighet till samhälleligt avancemang som annars var fullständigt stängd, liksom en möjlighet att bli ryktbar, sedd, beundrad och omtalad. I ett samhälle där individualismen började gry kan man föreställa sig att det för många var ett lockande alternativ till ett undanskymt och obemärkt liv i armod. Kanske kunde man på balen upptäckas av en förmögen herre som ville klä en i siden och föda en med vin och bakelser, just så som Charlotta Slottsberg upptäcktes av hertig Karl.

De samtida omdömena om Slottsberg går isär och tycks motsägelselfulla. Å ena sidan sågs hon inte ha haft något sinne för ekonomi

och kunde inte värdera de gåvor som hennes tjänster inbringade. Å andra sidan lyckades hon samla på sig en ansenlig summa pengar och en våning som kunde mäta sig med de övre klassernas bostäder. I flera källor omtalas hon som vulgär, grov, obildad, supig och i avsaknad av verklig finess. Hon sägs ha varit kraftigt sminkad och överdådigt klädd, och helt ogenerat visade hon sig i fönstren med ljus tända, naken spatserande omkring med hertig Karl. Å andra sidan visar den bevarade målningen av henne en kvinna som föredrog den mer ner-tonade, engelska stilen och en håruppsättning av det mer modesta slaget. Hennes efterlämnade boksamling vittnar om en kvinna med breda intressen, politiskt engagemang och boklig bildning.

Medan Sophie Hagman med tiden accepterades och upptogs av hovet, förblev Charlotta Slottsberg en icke önskvärd, misstrodd, förtalad och föraktad gestalt. Slottsberg vann aldrig något anseende vare sig hos hovet eller hos folket i staden.

I takt med att Slottsbergs inflytande med ålder och vissnande skönhet avtog kan man föreställa sig att hennes utanförskap blev allt mer påtagligt. Kanske var det för att komma ifrån sin stämpel som kurtisan och förbättra sin sociala ställning som hon 1799 gifte sig med kaptenen och den tidigare flottofficeren Adolf Ludvig Granholm, enligt landshövdingen J af Nordin »en passabelt vacker figur, men för övrigt dum som en ox». Nordin menar i sin hovkrönika att mamsell Slottsberg redan tidigare varit på väg in i äktenskap med den betydligt yngre kammarskrivaren Jerlin, endast 20 eller 21 år gammal.²³¹

Nordin är nedlåtande sarkastisk i sina anteckningar om arrangementet. Mamsell Slottsberg hade utfäst sig att »föda, kläda och uti hotell hysa» detta »kreatur», som i sin tur hade förbundit sig att lyda henne i allt. Det var förmodligen ett omdöme som speglade stockholmarnas allmänna åsikt. Det omvända i förhållandet provocerade. Kvinnan hade pengarna, makten, de inflytelserika kontakterna och initiativet. Något äktenskapsförord hade hon emellertid aldrig krävt. När hon omsider försökte finna nåd inför omgivningens ögon genom att gifta sig råkade hon riktigt illa ut.

Granholm söp och slogs. Efter sex månader tog Charlotta sitt nipperskrin och lite pengar och flydde till vänner. Hon anmälde sin våldsamme make till polisen och begärde skilsmässa. Myndigheterna gav sitt godkännande, men erkände samtidigt mannens giftorätt. Det innebar att han i egenskap av husbonde ägde full besittning av sin hustrus ägodelar. Charlotta Slottsberg tilldömdes 50 riksdaler i månaden i underhåll. Hon valde då att i stället återvända till maken. Vid tillfället var hon gravid. Maken hade flyttat tvärs över gatan och med sig hade han tagit allt av värde. Dessutom hade Charlotta Slottsbergs egen mamma, Schubart, flyttat in hos Granholm. Hon kallade honom sin söte son och tog parti för honom mot den egna dottern.²³²

Våren 1800 dog Charlotta Slottsberg av ett missfall i hemmet, 40 år gammal. I samband med hennes död och begravning spreds ett groteskt skaldestycke om henne. Dikten *Grafskrift öfver fru Grauhrens, tillförne Mamsell Slottsberg* är en lång och makaber sorgesång över »Slottsbergskan».

Grafskrift öfver fru Grauhrens, tillförne Mamsell Slottsberg

Senken ert hufvud åt arshålet ner
Och slaknen, i stående Kukar
Veten at slottsbergskan lefver ej mer
Och eder mera ej slukar.
Hon var en drottning för Horornas hop
Öfver all verlden för Knulla i rop
Man liket med Myrten skall Vira
Pryd er, o Kukar, med flor allihop
Hennes begrafning at fira.

Samlens i sverjande Knullare här
Hvem af er skall bära Prestafven
Kukarna mangrant skall gå i gevär,
Och fälla en droppe på grafven.
Sörjen dess fitta som botnlös var.

En sådan mer i verlden ej finnes qvar.
Hon ensam var större än fyra.
I nödens tima en tillflugt så rar,
Fast något dyr til at hyra.

Fyra de tappreste Kukar i stan
Skola Regalierna bära
Och utaf Kärlekens ordens Capellan
Skall man den döda til ära
Hålla et prydligt och sanningsfullt tal
Hur hon i Kyrka, i säng och på bal
I guld och silfver brillerat:
och til belöning för suckar och qval,
sin älskling i mjugg nificherat.

Hästar och hundar och katter med fler
Skola vid likbåren knopa.
Hönor och tuppar och ankor med mer
Skola om kärleken ropa.
Satan med nöje skall gifva en sup
Åt Charon som viker et rum i sin slup.
De frugta den själen så grymma
Ty om hon hinde til afgrundens djup;
Feck han från helfvetet rymma.

Vid sorgliga ljud från tempel och torn
At prisa den dödas förmåga
Med flor och poinetter och dröppel och horn
Dess Make så prydligt skall tåga
Glad at se fallet försänkt uti mull
Skall han i fredlighet knipa dess guld
Och sidan sig redligt beflita
At slutligen gelda sin åldriga skuld
Och sedan på grafvene skita.

Kommen, o Knullare, kommen med mig
At följa så väldigt exempel,
Skönaste Drottning för horor, åt dig
Vi skita tillsammans et tempel.
Der skall du vila i frid och i ro,
Med tillsluten fitta, ditt utredna sto,
Försänkt i den helgade jorden,
Du i et aktningsvärdt minne skall bo
Bland våra horor i Norden.²³³

Inte heller kvinnor som Charlotta Gustava Slottsberg, som räknades som »mademoiseller af bättre sorten» och var älskarinnor åt högt uppsatta män, undkom en folklig dom. Både Ulla Piper och Charlotta Slottsberg drogs i smutsen med skändliga dikter efter sin död. Som i andra liknande poem är föraktet närmast kväljande; det framstår inte bara som löje, som uttryck för avsky eller hån. Det är uppenbart att den fattiga perukmakardottern som växt upp till en »grand cocotte», omsvärmad av maktens män och med inflytande över kungligheter, väckte hat.

»Askungesagor» förekom helt visst under 1700-talet – med den skillnaden från sagans värld att biljetten till förmögenhet och vackra kläder för kvinnorna i verkliga livet var otukt snarare än dygd. I verkligheten förblev de också stämplade som »horor» och stigmatiserade som sådana. Stigmat omfattade emellertid endast den ena parten. För de män som betalat för, tjatat eller tvingat sig till sex fanns inget motsvarande stigma.

Stockholm genom ögat på en penis

Sexhandelns köpande part har sällan befunnit sig i myndigheternas blickfång och tycks därtill ha varit en relativt ointressant kategori för samtiden att skvallra om. Det innebär ytterligare en svårighet att finna källor som berättar om vilka de var. Vi får förlita oss på skärvor och fragment; på namn som skymtar förbi i rättegångs-

protokoll, på rykten, skämthistorier, brev och dagböcker. I fallet med Lena Cajsa Bohman får vi namn på några av de höga herrar som frekventerade stadens kopplerskor: greve Liefven, löjtnant Anrepp, baron von Ungern, Schönström, Palmfelt och grevarna Kurck och Wachtmeister. Där finns också okända, namnlösa herrar i utländska kläder, liksom enklare bodbiträden, gardessoldater och handelsbetjänter. Rätten tycks emellertid helt ointresserad av dem alla. Inga följdfrågor ställs – faktiskt frågas inte alls efter männen. Ingen av sexköparna blir kallad till förhör, vi får aldrig höra deras vittnesmål eller försvar.

I Bellmansvärlden framstår Platskans och de andra kopplerskornas kunder som ett sällskap av rumlare och glada vivörer, ofta med en sorglig slagsida, som drar runt mellan krogar och utvårdshus i sällskap med Ulla Winblad, mamsell Spaas, Cajsa Lisa och andra »Fröjas nymfer». Fredman, Movitz, Jergel Puckel och Mollberg super, dansar, slåss och horar, stupar i rännstenen och besvär en hastande död med livets brännande njutningar. Rumlandet tycks föregå i ett separat universum där allt kretsar kring musiken, dansen, ruset och älskogen. Där finns inga barn, inga hustrur eller makar, inget liv, tycks det, utanför den bullersamma krogen eller den levnadsintensiva utflykten.

Rättegångsprotokollen vittnar emellanåt om fall som påminner om Bellmansvärldens supande följn, som när sjömannen Anders Holm blir uppkallad till Överståthållareämbetet sedan han under dryckenskap haft köttlig beblandelse med Maja Stina Torstensson vid Röda bodarna, somnat och blivit bestulen på sin sko, en ring, sin hatt och 27 daler kopparmynt.²³⁴ Här skymtar också, sida vid sida, ståndsmässiga individer förbi i dansens och rusets virvlar; med »grevar och baroner» dansar sig flickan varm sedan hon lagt ifrån sig korgen med citroner. De platser i staden som vigdes åt lättsinniga nöjen var påtagligt blandade i sin publik.

I brev- och memoarlitteratur finns andra ledtrådar till sexköparens vanor. Här finns vittnesmål från män som uppenbart kände sig obekväma med den manliga homosocialitetens förväntningar på

deras deltagande. På 1780-talet besökte Pehr Stenberg – en ung, blivande präst från Umeå – Stockholm. I sin levernesbeskrivning återkommer han till den förlägenhet och oro som följde honom i det publika livet i staden.²³⁵ Än fann han sig på värdshus fullpackade med stojande gardister, än kom han i lag med män bekanta för sitt liderliga umgänge med »Könet». Ständigt ängslades han över att hamna i något beryktat hus eller bland »kånor». Vid ett tillfälle hamnade han på en slup i lag med »en hop med geseller och slödder; som sworo och hade hwarjehanda oanständigt prat för sig» och tvingades göra dem sällskap till »lilla Hässingen», där de efter omåttligt supande blev än mer högljudda och fula i mun; så pass att den unge och skötsamme Stenberg fruktade att polisen skulle gripa dem alle sammans när de så småningom steg i land i Staden.

Det ihärdiga drickandet, rumlandet och sökandet efter köttets lust verkade begränsande för de kvinnor som ville undvika att stämplas som horor, men var avskräckande också för de män som inte bekände sig till samma lustar. Kanske kan man i detta också läsa en klassaspekt. Den medellöse Stenberg tycks ha plågats av att hans fattigdom och kanske också utanförskap var avläsbart i hans torftiga klädedräkt. För män med mer makt och myndighet fanns valet att antingen fördöma, distanserat betrakta eller delta i det bullersamma festande som Bellman gång på gång skildrar och som också tycks ha haft sina mot-svarigheter i verkliga livet. Och för alla män med håg för det fanns möjligheten att hitta en tillgänglig flicka eller kvinna.

Den sydamerikanske, landsflyktige frihetskämpen general Francisco de Mirandas dagbok från en resa i Sverige hösten 1787 ger en intressant inblick såväl i en utomståendes betraktande av det sena 1700-talets Stockholm som i en resande adelsmans privilegier och vanor i stort som smått.²³⁶

Generalen anländer till ett Stockholm insvept i septemberdimmor. Den ryske ministerns sekreterare Vukassovitj följer honom ut i staden. Han besöker sedan både slakthus och slott – »Gode Gud, vilka spasmer konungen har i ansiktet, ett lyte som är medfött!» utropar han i

dagboken om Gustav III – gör visit hos landskapsmålaren Martin och skulptören Sergel, skriver betraktelser över både spinnhus, barnhus, sjukhus och dårhus. Miranda framstår som en bitvis sympatisk, mycket nyfiken och allmänbildad man med genuint intresse för det land och det folk han besöker. Periodvis reser han också ut i landet, till Falun och till Uppsala. Mellan varven spöar han upp sin notoriskt supande och försumliga betjänt med odragen sabel. Andra gånger skickar han ut honom i staden för att finna en flicka. I Uppsala hittar han en själv hos värdfolket: »en mycket vacker flicka på 15 år kom och tiggde». Hon »föreföll mycket oskyldig» och han kallade henne till sitt rum för att kyssa och klämma på henne, men avhöll sig från att fullfölja: »hade det inte varit för folket i huset hade jag tagit henne». ²³⁷

Den 5 oktober var Miranda tillbaka i Stockholm. Han spatserade i ett ödsligt Kungsträdgården, beundrade kungens lejon som röt fruktansvärt – en kvinna stack in handen i manen och djuret lät sig vidröras – gick hem och drack te i ensamhet och sov sedan med en svensk flicka som hans betjänt skaffat. På morgonen gav han henne en dukat och hon gick »mycket nöjd». Vid ett senare tillfälle sökte han upp flickan i hennes hem.

På kvällen behövde jag en kvinna och gick till den flickans hus, vilken jag tidigare haft, där det fanns en säng, som hon påstod vara mycket upptagen denna natt. Beslöt mig för att stanna och sova med henne. Lämnade min tjänare att sova i förrummet, ty kåken har dåligt anseende. Eller vad gör inte den man som vill lyda naturens rop till trots mot vad alla de dumma lagar och vad vi kalla ära föreskriver. En million vägglöss överföll mig, sedan jag gjort min första stöt, så att jag knappast kunde få en blund i ögonen på hela natten, och tillbringade en mycket otrevlig stund. Det var knappt ljus när jag gick upp och gav en dukat till min ljuva, som blev mycket nöjd, och litet också till tjänstekvinnan, varefter jag begav mig hem. ²³⁸

Citatet ger en ögonblicksbild av de mycket skilda villkoren för den fattiga flicka som blev utvald och den förmögne man som köpte hennes tjänster. Hans besök i hennes värld präglad av löss och oro och hot om övergepp och rån var endast en tillfällig olägenhet. För flickan, kan man anta, väcktes kanske en smula hopp om ett annat liv när den höge herren valde att återkomma till henne. När han sista gången före avresan besökte henne var han medlidsam nog att ge henne en liten present: »[...] gav jag den stackars flickan en gåva, då jag inte skulle komma och besöka henne mera, ty hon är mig mycket tillgiven och vill inte visa mig sin sorg över min avresa».²³⁹

Förbindelsen med flickan – som för henne kanske mer hade karaktären av en kort relation och måste ha väckt den ständiga ängslan för graviditet – hindrade emellertid inte Miranda från att också söka andra nöjen. Ur hans perspektiv var Stockholm en stad med ett fantastiskt utbud av tillgängliga flickor; de var både vackra och billiga.

På morgonen gick Erlak och jag för att se på några bra flickor, som finns här i överflöd, lättillgängliga och billiga. Först i ett hus där det fanns några mycket vackra, men som gjorde ett något konstlat intryck. Vi lämnade dem och gingo därifrån till ett annat hus med andra mycket bra och snygga men något fattiga och enkla, och där stod man mig till tjänst efter förmåga. Erlak gick sin väg, och jag tog en flicka. Med en dukat var hon mycket nöjd, och sedan gick jag hem.²⁴⁰

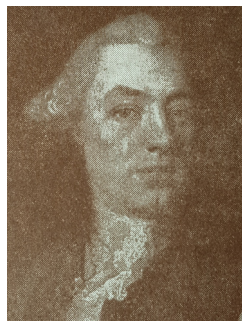
Blicken på kvinnan som en vara som skulle granskas, värderas och prövas begränsade sig heller inte till dem som tog betalt för sina tjänster. Den omfattade kvinnor i stort, och som i andra reseskildringar och platsbeskrivningar från både dåtid och nutid förekom omdömen om den kvinnliga fågring eller brist därpå som platsen hade att erbjuda. Miranda må vara otypisk i flera avseenden. Hans syn på kvinnan, i synnerhet den mindre bemedlade, som en förbrukningsvara snarare än som en medmänniska, återkommer dock i flera källor och måste anses typisk för tiden.

Sekter Halldins hemliga hågkomster

För svenska förhållanden finns en källa som mer än andra berättar om den homosociala krogkultur som avspeglades i umgänget på horbaler och jungfruburar i 1700-talets Stockholm: Gustaf Hallenstier-
nas erotiska memoarer med titeln *Mina kärleksäventyr*.

I sin närgranskning av den viktorienska sexualmoralen kallade Steven Marcus den voluminösa pornografiska dagboken *My secret life* – skriven av en anonym författare i 1800-talets London – för en betraktelse av Europa skådat genom ögat på en penis.²⁴¹ Det är en rätt träffande beskrivning också för *Mina kärleksäventyr* – även om Hallenstier-
nas bokslut inte kommer i närheten av den anonyme brittens, vare sig när det kommer till omfång eller hänsynslöshet. Medan den viktorienska erotomanen inte drog sig för att deflorera mycket små barn i stadens mest jämmerliga kvarter och tvinga sig till groteska mängder sex i de mest bisarra konstellationer, begränsade sig den svenske 1700-talslibertinen till ett antal regelrätta våldtäkter, mängder av tjatsex, utnyttjande av sin högre position och en högst tvivelaktig relation med sin egen styvdotter in spe. Gemensamt för dem båda är att de kvinnor och barn som de åtrår, köper, lurar, förför, förbrukar eller våldför sig på till allra största del står lägre ner på samhällsstegen än de själva. Självs hade kanske Hallenstier-
na hellre jämfört sig med Giacomo Casanova (1725–98), den italienske vivören som kring seklets mitt flängde Europa runt i vilda amorösa äventyr. Casanovas memoarer *Histoire de ma vie* skulle ha kunnat inspirera Hallenstier-
na – om det inte vore för att de första utgåvorna kom först i början av 1800-talet.

Dagböcker och levnadsteckningar är en genre som innehåller vitt skilda opus: från prosaiska, korthuggna bondedagböcker med vittnesbörd över vädrets växlingar, till introverta grubblerier där dagboken har använts som en förtrogen. Det är ett historiskt material som ger ett mer omedelbart tillträde till det mänskliga varats vindlingar, utan de filter som en annan människas tolkning ofrånkomligen utgör. En gren av denna genre är erotiska dagböcker.

*Porträttet av Gustaf Hallenstierna är avfotograferat ur boken *Mina kärleksäventyr*. Där återges det i svarvitt och tyvärr med mycket låg upplösning. Sannolikt finns porträttet i privat ägo, efter att ha sålts via Stockholms auktionsverk.*

De ger inblickar i det allra mest privata, i sexualitetens dolda praktik – eller kanske snarare i sexualitetens mentala landskap. Sannolikt har en mängd kvinnor fört bok över sina erotiska eskapader historien igenom, men kanske är det ändå ingen slump att de verk som bevarats och utforskats av eftervärlden huvudsakligen är skrivna av män. Dagböcker och memoarer vittnar om män som förförde, trugade, mutade, tjatade, köpslog eller med våld tvingade till sig sex av flickor och kvinnor. Även om dessa oden till de köttsliga njutningarnas lov troligen författats i första hand som en sorts minnesbank och fantasiereservoar för upphovsmännen själva, kan man föreställa sig att det hos skribenterna funnits en önskan om att bli läst, kanske rent av beundrad.

Det intrycket ger Gustaf Hallenstiernas memoarer. Delar av texten inger en känsla av att författaren föreställt sig en läsare. I en passus reflekterar han också över de reaktioner hans memoarer skulle kunna få om en kvinna fick tag i dem. I övrigt tycks han i mycket liten utsträckning ha begrundat sakernas tillstånd. Aldrig sätter han sig själv under lupp. Rätten att tillfredsställa sina begär framstår som ett axiom, en självklar grundförutsättning. De enda tillfällen då maktrelationer aktualiseras är när han själv upplever sig kränkt eller berövad en dominerande roll. Makt, dominans, ojämlikhet och utnyttjande framträder först i det ögonblick då den givna ordningen destabiliseras: när pigan plötsligt ställer krav, när någon erövring

underlåter att spela svår fångad eller alltför rättfram visar upp sin egen njutning och kommer med erotiska förslag.

Vem var då denne självutnämnde kvinnotjusare? Hans porträtt uppvisar en något högdragen man i sina bästa år. Ena ögonbrynet är nonchalant höjt, han har en lång näsa och sinnligt fylliga läppar. Med sin kraftfulla käklinje och grop i hakan kunde han passera som en rätt snygg karl även i vår tid. Då porträttet målades av en okänd konstnär hette Hallenstierna fortfarande Halldin. Adlades gjorde han först 1809, blott fyra år före sin död – och därför får han hädanefter i denna text heta Gustaf Halldin.

Han föddes 1741 som son till en landskamrer och dennes andra hustru i Falun. Efter studier i Uppsala kom han 1760 till Stockholm, 19 år gammal och med en plan för sina framtida amorösa äventyr. Av moraliska skäl ville han undvika att förföra »ärliga mäns» hustrur och döttrar. Sin far hade han lovat att söka hederliga fruntimmers sällskap. »Publika hus och flickor» hade han föresatt sig att sky som pesten, då där fanns risk att smittas med otäcka sjukdomar. I stället skulle han trösta unga änkor och försmådda flickor – och »för det dagliga behovet hålla till godo med pigorna i huset».²⁴² Det kanske kan tyckas märkligt att i en bok om den kommersiella sexualiteten i Stockholm låta en man med den uttalade ambitionen att undvika horhus agera exempel för sexköparnas skara. Men Halldins bok är trots den föresatsen en intressant källa till seklets manliga förhållningssätt till det fysiska kärlekslivet – och även om han med tanke på den omåttlighet på området som han själv också påpekar som avvikande knappast kan betraktas som typisk, kan hans minnen ändå berätta en hel del om tidens manliga homosocialitet och könslivets villkor i mycket vid mening. 1700-talet är en epok som ofta förknippas med libertinismen.

Libertinen

Libertin är ett franskt begrepp och syftar på en individ som strävar mot att bryta sig loss från sociala och moraliska samhällsnormer.

Ursprungligen betecknade det ifrågasättandet av den absoluta auktoriteten representerad av mosaisk lag, prästerskap och Gud Fader själv – en fritänkande attityd i vid mening, med strävan att göra sig fri från de bojor samhället lagt på individen i form av konventioner och krav, moral och sedvänjor. Under seklet kom det allt mer att förknippas med män ur de högre stånden som var utsvävande i moraliskt och erotiskt hänseende. Den ursprungliga betydelsen av libertinismen som en intellektuell och ifrågasättande hållning slår under 1700-talets sinnliga sekel över i sökandet efter njutning. Ifrågasättandet av moral och kyrkliga lagar tycks inskränka sig till överträdelser av de gränser som dragits kring könslivet. Libertinen blir en vällusting, otroheten personifierad, ständigt på jakt efter nya äventyr, nya njutningar.

I den meningen stämmer Gustaf Halldin väl in på bilden av en libertin. Den broderskapssocialitet han ger prov på i sina många beskrivningar av umgängen på krogar och värdshus, på kaffehus och i hemmen berättar ingående om tysta eller uttalade samförstånd mellan män i liknande samhällsställning. Män tipsar varandra om tillgängliga flickor, byter pigor med varandra, bjuder varandra på köpta flickor och begår våldtäkter med varandra som publik. I en evig och uppdriven jakt på ny, gränslös tillfredsställelse utnyttjar de en rad kvinnor, från änkor av deras eget stånd till en fallande skala av bonddöttrar, kaffeflickor, månglerskor, pigor, servitriser och fattiga småflickor.

Nu ska understrykas att det naturligtvis inte innebär att alla män omfattade denna hållning. Det fanns ett från stormaktstiden kvardröjande stoiskt ideal med rötter i den judiskt-kristna kulturen, som förespråkade manlig själsstyrka med hjälp av bön, kontemplation och asketism. Kroppen – detta »djurom, swin och få» – skulle enligt denna tradition spåkas och kuvas av det odödliga väsen som var själen. Idéhistorikern Claes Ekenstam analyserar i en tänkvärd artikel prästen Jacob Boëthius oupphörliga rådbåkande av den pockande syndens vederstyggliga kättja och boning i köttet i det tidiga 1700-talet.²⁴³

William Hogarths målning »A Rake's Progress» från 1732–34 är bild nr 3 i en serie om åtta målningar som kom i tryck 1735. Serien berättar om den rike köpmanssonen som kommer till London där han förlösar sin ärvda förmögenhet på lyxkonsumtion, spel och otukt och slutar sina dagar på sjukhus och i fängelse. Bild 3 är »The Tavern Scene», som uppvisar en vild tillställning på Rose Tavern, en beryktad bordell i Covent Garden. Två kvinnor är i full färd med att sjåla runslaren klocka. Blottade ben, en klänning på golvet och kvinnornas moucher över syfilitiska sår signalerar synd.

Med en framväxande borgerlighet tar också nya maskulinitetsideal form under seklets gång, med rationalitet, måttlighet och kontroll över såväl kropp som själ som ledstjärnor, i kontrast till den utlevande och dekadenta adeln. Och precis som med andra stereotyper, vare sig det rör sig om ideal eller nidsbilder, är människor mer komplicerade och mångfasetterade än så. I en intressant artikel ställer historikern Jonas Liliequist en annan, samtida hemlig dagbok med erotiska inslag mot Halldins *Mina kärleksäventyr*, och finner en helt annan typ av

erotik, präglad av såväl omsorg, lust och viljan att skänka njutning som sviktande manlig potens.²⁴⁴

Den libertinism som Halldin förkroppsligade var förvisso ingen omhuldad fysionomi i 1700-talets Stockholm. De män som levde för kroppslig njutning kunde ses som ett hot inte bara mot döttrars dygd, utan mot hela samhället. Den yngling som själv ådragit sig syfilis på den skandalösa balen på Slottet 1768, som avslöjades som en regelrätt »horbal» under täckmantel av familjesammankomst, skrev i ett klagobrev efter balen om farorna med libertinaget.

Libertinagen är utomdes så retande och tillika så förblindande, at den med våldsamt går i sit tilwärande, sedan den fådt corrumpera hjertat och förderfwa sederna i et land; och den stadnar icke förr, innan den fådt föra de eclatanteste scandaler; ty en Libertin tror at lasten icke förr kan blifwa nog piquant. Til bewis derpå behagar ni påminna er [...], huru Libertinerna i Rom, som i flera år haft sådant i kyffen och enskilda hus, som hos oss kallas otukts-Baler, icke tyckte sig få sine liderlige lustar förnöjde, innan de walt de publiqua rummen til Theatrer för sina infama nöjen. Denna leken fingo de dyrt betala, någre med lifwet och någre med landsflyktighet; så alfwarsam war hedendomen, (jag hoppas at Christendomen är mildare).²⁴⁵

Liderligheten födde ny otukt, den blev aldrig mätt och nöjd utan krävde nya gränser att överskrida, nya utmaningar och kittlande nöjen. Priset var, ur den ångerköpte unge mannens perspektiv, samhällets fördömmelse, sjukdom och död.

Djävulskyssar, veneriska kronor och sadelnäsor

Risken att smittas av könssjukdomar är ingenting som Halldin uppehåller sig särskilt mycket vid i sin levnadsteckning. Med sitt beslut att undvika »publika hus och flickor» ansåg han sig av allt att döma gå relativt säker när det gällde de fruktade åkommorna.

Syfilis – »djävulskysssen» – var emellertid en hotfull realitet i det tidigmoderna Stockholm. Under 1700-talet blev venerisk smitta epidemisk i Sverige, men inte förrän 1774 blev venerisk sjukdom officiell dödsorsak – nära tre hundra år efter att syfilisepidemin blossat upp i Europa. Och dödlig kunde utgången verkligen bli, i synnerhet om behandling uteblev. Syfilis antogs vara den enda veneriska sjukdomen. Gonorrhé sågs som ett förstadium till syfilis, ibland kallad »den store imitatören», då sjukdomen ger en mängd olika symtom och uppvisar flera stadier.

I sitt första stadium visar sig syfilis genom vätskefyllda förhårdnader i munnen eller på könsdelarna. Såren läker ut och sjukdomen går in i sin andra fas, kanske utan att den smittade ens har misstänkt att han eller hon dragit på sig syfilis. I andra stadiet kan sjukdomen sprida sig till hela kroppen och alla organ. Symtomen mångfaldigas i skrämmande takt och med svåra följder: håravfall, hudutslag, feber, ledsmärta, vårtor, klåda, rinnande sår. Ofta visar sig hudutslagen som ett band av knotttror vid hårfästet; »Corona Veneris», den veneriska kronan, sågs i den syfilitiska barndomen som något av ett adelsmärke. Den veneriska sjukdomen drabbade till en början främst de högre klasserna och fick till följd därav en air av utvaldhet och raffinemang; en polityr som förlorade sin glans i takt med att också simpelt folk visade sig mottagliga för den skrämmande åkomman.

Omkring en tredjedel av alla som inte behandlas utvecklar tertiär syfilis, mellan tre och femton år efter smittotillfället, med en flora av möjliga bisarra och plågsamma symtom: tumörliknande bölder, infektion i centrala nervsystemet, hjärnhinneinflammation, skakningar, förlamning, blindhet, apati och krampanfall. Den så kallade stinksnuvan och sadelnäsan var ett välbekant kännetecken för syfilitiska offer. Näsbenet kan angripas av smittan, så att själva benstommen vittrar och ger upphov till en vämjeligt stinkande snuva, medan näsroten sjunker ihop och nässpetsen pekar uppåt. Kanske var det vad som hade hänt Lovisa von Plat när hon på 1780-talet fått öknamnet Näslösa. I sin sista, osmakliga fas kan näsan helt ruttna bort, så att ett hålrum öppnas in till kraniet.

När Peter Hernquist, lärjunge till Carl von Linné, 1784 startade ett veneriskt lasarett i Skara svämmade kurhuset snart över av sönderfrätta och eländiga patienter.

Den veneriska sjukdomen har tagit öfwerhanden här, i synnerhet hos den fattiga allmogen. Ifrån alla håll komma usliga fattiga som äro svårligen angripna af smittan. På somliga äro näsben, på andra gommen angripna, en del äro betäckta öfwerallt med sår, på de flästa gå skjerwor ur benpipan. I går ankommo uslingar hitförda på kärror. Hela lemmen war på en av dem tjock som en arm och hela kroppen betäckt med sår. Man, hustru och barn äro också i samma hushold smittade. Ingen kan beskrifwa det elände som utspridt sig bland oss, i fordna dar wiste man af dylikt intet.²⁴⁶

Ingen egentlig bot fanns för syfilis. Behandlingen hade sedan tidig medeltid varit kvicksilver. Så kallad gråsalva, ett preparat av ister, ullfett och kvicksilver som också användes mot skabb, löss och allehanda hudåkommor, brukades flitigt. Behandlingen var plågsam – kraftiga svettningar och salivavsöndring skulle driva det onda ur kroppen. Biverkningarna var svåra och kvicksilverförgiftning kunde leda till döden. »En natt med Venus, ett liv med Mercurius», kunde det heta efter det latinska namnet på tungmetallen (mercurium). Kvicksilvret kunde ibland rå på sjukdomens symtom, men dessa kom ofta tillbaka.

I Stockholm öppnade ett kurhus på Danvikens hospital i början av 1700-talet. Enligt Johan Gustaf Hallmans inträdestal i Kongl. collegii medici 17 maj 1774 om att bota och förekomma venerisk smitta hos gemene man, bestod metoden vid Danvikens kurhus i att

[...] smörja och spotta, snart göra ifrån sig och afvisa den sjuka, knapt halfbotad, måst utmärglad och medendels bortskämd, torde denna inrättning, som i all välmening eljest är förordnad, med skäl uplyste Läkare kunna anses för mera skadelig, än nyttig.²⁴⁷

Ung kvinna med tertiär syfilis på plansch 124 ur Marie-Nicolas Deverige (1784–1842), "Clinique de la maladie syphilitique. Enrichie d'observations communiquées par Messieurs Cullerier oncle, Cullerier neveu, Bard, Gama, Desruelles et autre médecins", 1833.

Själv rekommenderade Hallman i sitt inträdestal intagande av ett frätande sublimat – Sublimatus Corrosivus – upplöst i kornbrännvin morgon och kväll, och dessutom ordentliga svettbad »i badstu». Svetten skulle inte sköljas bort med kallvatten, så som finnarna brukade göra. I stället skulle man fortsätta svettas. Inom 14 dagar skulle den sjuke vara återställd.

Mellan 1738 och 1741 drev Carl von Linné en praktik i sitt hem på Österlånggatan 33 i Staden. Han hade vid tiden ännu inte gjort sig något namn i Stockholm, och patienterna uteblev. Genom att gå runt på stadens krogar lyckades han rekrytera sjuklingar – till stor del män som led av könssjukdomar. Linnés ordination var som hos övriga kurhus den otäcka gråsalvan, men han föreskrev även patienterna att dricka vin.²⁴⁸ Man kan ju föreställa sig att en sådan ordination bidrog till hans växande popularitet.

Myndigheter och läkare strävade också efter att förhindra smittspridning. Läkarna ville driva de preventiva åtgärderna längre än lagstiftarna, och föreslog förbud för smittade att gifta sig och att man skulle neka dem som inte mottog någon behandling att få begravas bland andra på kyrkogården. Det var annars ett straff som drabbade självmördare och brottslingar. Faran i att komma nära

främlingar blev en framträdande del i det preventiva arbetet. Läkarnas informationstexter med försök att ringa in hotet och hindra smittans spridning ger en provkarta över de kroppsliga relationernas föränderliga historia. De berättar både om det påfallande kroppsliga och ur ett samtida perspektiv öppna förhållningssätt till främlingar som präglade samvaron under tidigmodern tid, och om den påverkan syfilis troligen kom att få på utvecklandet av distans till främmande kroppar. Uppmärksamhet riktades mot kringdrivande element, mot fattiga, tiggare, försvarslösa och omkringflyttande tjänstefolk, och farorna med att beblanda sig med dem fysiskt.

Johan Adolph Wadström, för sin samtid känd provinsialläkare i Örebro (1748–1809), publicerade 1796 ett par skrifter i frågan som vann stor spridning. I *Korta underrättelser för allmoge och tjänstefolk om orsakerna til veneriska smittans spridande, faran av dess döljande samt sjukdomens allmänna kännetecken* varnade han för att låta kringvandrande människor äta tillsammans med husfolket och låta främmande kvinnor »tugga mat åt späda barn, giva dem bröstet och kyssa dem». Ekenstam skriver i *Kroppens idéhistoria* om den närhet mellan mänskliga kroppar, liksom mellan människa och djur, vilken speglades i vedertagna seder och bruk under seklet, som att amma andras barn, djur eller sjuka vuxna, blandningen av djur och människor i landsbygdens stugor, den mer oförblommerade attityden till exkrementer, till kroppsligt avfall och bruk av djurvärldens fysiska artefakter: lös på smörgåsen för att bättra aptiten, inympning av skabb för att råda bot på sorg, den varma mjälten från ett nyslaktat kreatur över magen på ett barn med frossa.²⁴⁹

Spridningen av syfilis gav upphov till rädsla och till misstro mot dem som ansågs sprida smittan. På så sätt kom den veneriska sjukdomens härjningar att bidra till upprättandet av gränser, både mellan individer, mellan den egna kroppen och omgivningen och mellan klasser. Det är sannolikt en viktig pusselbit i individualiseringens historia. När sjukhusen under 1800-talet kom att fyllas med syfilis-smittade hade sjukdomen blivit en skrämmande markör för klass-

barriärernas genomsläpplighet. »Giftflugan från gatan» sågs som en sällsynt förrädisk sjukdom, då den förknippades med prostituerade men letade sig in i de borgerliga hemmen via lösaktiga pigor, smutsiga kökshanddukar och män, som kunde röra sig mellan stadens skilda världar utan att solka sitt rykte.

Mer än hälften av alla som under 1800-talets första decennier var intagna på svenska sjukhus var också bärare av någon könssjukdom. I Stockholm kom kurhusen att översvämmas av syfilitiska stackare. De flesta av dem var män. Myndigheternas svar blev att reglementera prostitutionen, då man ansåg det vara uppenbart att män smittades medan kvinnor spred smittan. Skulden för de veneriska sjukdomarnas spridning kom under seklet att i stort sett utslutande läggas på den prostituerade kvinnan, som ålades besiktning och sattes under sträng kontroll.

Under 1700-talet var det snarare samhällets rörliga och svårkontrollerade element som hölls skyldiga för smittspridningen, såväl män som kvinnor. Johan Adolph Wadström betonade i sina underrättelser om könssjukdomarnas spridning från 1796 att skörlevnad var en av flera orsaker till syfilis härjningar, och här förebådar han den koppling mellan »horan» och könssjukdomarna som skulle komma att göras till ett axiom under kommande sekel: »Lösaktighet är även en ibland de orsaker, som utsprider smittan; dock sker det mest vid stora marknader, varest liderliga kvinnfolk hålla näringsställen.»²⁵⁰

Den fåfänge mannen som föredrog nöjen och njutning framför arbete och fördrev sin tid hos frisören och på kaffehus och krogar var också föremål för åtlöje i 1700-talets stad.²⁵¹ Sprätthöken, mannen i moderiktiga kläder och trendriktig frisyra, som slängde sig med franska uttryck och doftade parfym och puder, var en tacksam måltavla för hån.²⁵² I viss mån var han också besläktad med den libertin som förkastat samhällskritiken och koncentrerade sig på utlevelse av egna lustar. Han misstänktes nämligen ofta för att vara en »hornmakare», det vill säga han drog sig inte för att förföra gifta kvinnor, och därmed förse männen med imaginära horn. I romanen *Min son*

på Galejan av den frispråkige ekvilibristen och skeppsprästen Jacob Wallenberg 1781 möter vi i flera passager denna förhatliga gestalt, som förringas i sin feminiserade framtoning till »puder-hjälte», »galonerad hare», »en pudrad satan [som] mjöl från knekten stjal och strör i sine lockar».²⁵³

Mästadelen af vår tids unga herrar, lefwa öfwerflödigt i prakt och granlåt lika som Fruntimren, sätta sig därigenom på wharjehanda sätt i stor skuld, under hopp, at en rik Flicka skal alt betala: härlig grund, at bygga en ewig förening uppå! Därutaf händer, at hat och armod blifwa gemenligen deras hwardags gäster några månader efter bröllopet. En del andra åter hafwa så flitigt besökt liderliga hus at de, om jag törs säga, til billigt straff wäl företjena, när de blifwa gifta, at prydas med en besynnerlig hufvudbonad, wäl så lång och hög som våra allmodista fruntimmer nu bruka, dock af fastare ämne.²⁵⁴

Besök i liderliga hus förde med sig veneriska sjukdomar, som i sin tur kunde slå ut både lust och förmåga – och en sådan bristfällig manlighet ansågs bädda för hustruns otrohet.

»Den sjudande lustens eld»

Hur Gustaf Halldin sågs av sina samtida kan vi inte fullt ut veta. Han gjorde i alla händelser karriär som sekreterare och så småningom regeringsråd i Stockholm och tycks ha haft ett omfattande umgänge som kunde räknas till den »fina världen» i Stockholm.

Halldins dagbok är förvisso till stora delar en tämligen likformig skildring av den ena förförelsen och våldtäkten efter den andra. I skymundan för hans allt överskuggande jakt på nya erövringar drar tidens mer omvälvande händelser och kändisar förbi en passant: Linné röker sin pipa i Halldins sällskap, freden med Ryssland firas, avrättningar utförs och det konspireras mot Gustav III, som till sist faller offer för de sammansvurna. Innan den ödesdigra maskeradbalen 1792 hinner konungen också med att residera hos

Halldin i Falun år 1788, då han reser till Dalarna för att vädja om hjälp.²⁵⁵ Halldin är emellertid typiskt nog långt mer intresserad av de medföljande officersdöttrarna. Den tidigare citerade dagboksskribenten Francisco de Miranda, landsflyktig general från Sydamerika, tycks för övrigt också ha gästade Halldin på hans gård i Falun, och uppskattade mycket hans sällskap och hans detaljrika insikter i kungligheternas intimiteter.²⁵⁶

Ständiga intriger, förförelselekar och nya erövringar varvat med lustresor, spel, baler och maskerader upptog det mesta av Gustaf Halldins tid och tankar. Kanske var han också en av de män som förlustade sig på den beryktade Expeditionsbalen på Stockholms slott i april 1768? Han var vid tillfället kommissionssekreterare.

Halldin ger i sina memoarer också – liksom i förbigående – en mängd detaljrik information om vardagsliv i Stockholm (och annorstädes) under den senare delen av 1700-talet. Högst vardagliga företeelser som annars inte dokumenterats, kanske därför att de betraktas som så självklara eller intetsägande att de inte bedömts som tillräckligt intressanta för att kommenteras, ryms här. Här berättas om mathållning och dygnsrytm, om kläder och sjukdomar, om sällskapsliv och resvanor. Inte minst könslivet och det sociala spelet kring trolovningar, äktenskap och mer lösa förbindelser och möten får sin kulturhistoria ner-tecknad av Gustaf Halldin, om än ur ett mycket skevt och högst subjektivt, för att inte säga självcentrerat, perspektiv.

Här är ett evinnerligt resande och flyttande med långvariga och tillfälliga gäster, syskonbäddar i lador, delade sängplatser för flickorna, ett ständigt spel med nycklar i dörrar och spring i korridorerna nattetid. Vi får information om föreställningar kring konception, om bristen på preventivmedel – vilket i bästa fall avhjälpas med avbrutna samlag – om könssjukdomar, rädslan för desamma samt deras botande eller förödande konsekvenser. Det är information som också bidrar till att ge en fylligare bild av den tid Gustaf Halldin levde i och de villkor män och kvinnor av olika sociala tillhörigheter levde un-

der, och utgör en grund för att göra sig en föreställning om rummet och tiden – och inte minst om det intima umgänget mellan män och kvinnor. Exempelvis var och när det äger rum.

Vid ett tillfälle stäms, som vi sett i ett tidigare kapitel, träff i Platskans hus. Andra gånger äger rendez-vouserna rum hemma hos Halldin själv eller i några av alla de hus och hem han gästar. Sängar, stolar, schäslonger, golv, logar, slädar och parkbänkar tas i bruk närhelst möjlighet ges. Vid flera tillfällen äger möten rum i andra mäns sällskap, som i det tidigare återgivna besöket hos kopplerskan Lovisa von Plat.

Per Laurin återkommer på många ställen i Halldins memoarer. Han framstår som en arrogant, beräknande och hänsynslös person. Sanningshalten i den uppmålade bilden vet vi ingenting om. Det är ju mycket möjligt att Halldin använder Laurin som en fond emot vilken hans egna bedrägerier, förförelser och våldtäkter framstår som mindre grova och gemena. Denne Per Laurin tvingar sig på pigor medan Halldin själv ligger till sängs i samma rum, han driver på byten av tjänsteflickor, ordnar vadslagning om kvinnors dygd och står i förbindelse med Platskan.

Värt att notera kan vara att parterna sällan är avklädda; man nöjer sig med att hösta upp kjolar och stubbar och hasa ner byxor. Ofta tycks hela saken vara tämligen raskt överstökad, och Halldin lägger ingen stor betoning vid det han kallar »huvudsaken». I stället är det vägen dit som tycks uppta både hans tankar och utrymmet på boksidorna: de planer han smider, ordväxlingarna mellan honom och föremålen för hans ombytliga åtrå, hur de rör sig i rummet och eggat varandra med blickar och tvetydigheter och ordlösa åthävor. Jakten är allt; det som gives för lätt saknar följaktligen intresse.

Ett annat påtagligt drag är Halldins tendens att erotisera kvinnans underdel – benen, gumpen och inte minst könsbehåringen, vars beskaffenhet han gärna uppehåller sig vid med mer eller mindre fantasifulle omskrivningar, medan kvinnors bröst sällan upptar hans intresse i någon större omfattning. Vad som här är Halldins högst

»Friheten leder folket» (*La Liberté guidant le peuple*) är en tavla av Eugène Delacroix från julirevolution 1830. Marianne leder som frihetens gudinna folket framåt, med trikoloren i ena handen, en bajonettförsedd musköt i den andra och bröstet blottade.

personliga preferenser och vad som kan härledas till en kulturell norm är väl omöjligt att fastslå. Men kanske kan man ändå konstatera att de djupa dekolletage och mer eller mindre blottade bröst som det sena 1700-talets mode föreskrev för kvinnor snarare talar för att bröstet inte var lika erotiskt laddade som de genom stubbar och styvkjolar noggsamt dolda benen. En skymt av en kvinnovrist ägde större erotisk laddning än ett vågat dekolletage, och Halldin ägnar kvinnors ben långt mer uppmärksamhet än bröstet. Claes Ekenstam påpekar i sin avhandling om kroppens idéhistoria hur vår tids tydliga association mellan kvinnobröst och sexualitet i andra tider och kulturer saknat egentlig motsvarighet; i stället har bröstet främst förknippats med moderlighet och amning.²⁵⁷

Ett talande exempel på bröstens föränderliga symbolstatus är den franska revolutionens fanbärerska Marianne. Bland revolutionens många metaforer och emblem vann bilden av Marianne störst popularitet; en ung, stark och stridbar kvinna med blottade bröst. Mariannes bröst, menar urbansociologen Richard Sennett i boken *Flesh and stone*, symboliserade reproduktionen och modersmjölkens livgivande potential. Medan tidens pornografiska alster uppvisade små bröst eller inga alls som ett tecken på lust och lidelse utan den barnalstrande, livgivande funktionen, var revolutionens ikoniserade kvinnokropp sprängfylld av mjölk – överflödande och kärleksfull. Marianne symboliserade den franska republiken, revolutionens män och kvinnor var alla hennes barn.

Libertinens kanske mest utmärkande drag är att han har skilt ut den »köttsliga beblandelsen» från reproduktionen – och att han är just en han, en man. Medan sexualiteten i andra diskurser under 1700-talet uteslutande hör hemma inom äktenskapet och med barnalstring som ändamål och mening, ser Halldin och hans gelikar på könssakerna som i sig själv tillräckliga. Njutning för njutningens skull är libertinens ledstjärna.

Halldin hävdar inledningsvis att han aldrig gjort någon flicka olycklig – det vill säga inte lämnat någon ensam med ett barn att försörja. Hur han efter alla mer eller mindre anonyma äventyr kunde vara säker på den saken är oklart. Man kan i alla händelser konstatera att risken för graviditet inte var något som plågade honom särdeles. 1700-talet saknade i stort sett de skydd som under senare epoker skulle komma att slutligen skilja sexualiteten från reproduktionen. Som prevention används i bästa fall avbrutet samlag – även om kondomen faktiskt redan var uppfunnen. Runt 1750 hade den första kondomhandlaren i London öppnat butik. Långt fram i tiden var det troligen dock vanligast att använda kondomer gjorda av inälvor från fisk, nötkreatur och får, som man gjort sedan 1600-talet, då slaktare och fiskhandlare kunde tillhandahålla de sällsynta tingestarna.

Historikern Peter Englund skriver i essän »Tre älskares beklannelser» om den notoriskt otrogne författaren James Boswell, född 1740

i Skottland. I sin detaljrika dagbok ordar han om »sin rustning», ett klumpigt föremål som förtog nöjet och därför ofta lämnades därhän, vilket resulterade i 17 fall av gonorrhé.²⁵⁸ Enligt historikern Tony Henderson, som skriver om prostitutionen i London under tidigmodern tid, var det ovanligt att prostituerade själva bar med sig skydd i form av kondomer.²⁵⁹ Kondomen tycks främst ha setts som ett sätt för män att skydda sig från smitta, inte i första hand som ett preventivmedel.

Att andra föreställningar om hur man kunde förhindra graviditet var i svang skymtar emellanåt fram i lägersmålen vid rätten. En ung dräng framförde till sitt försvar den 10 december 1747 att det framfödda barnet inte kunde vara hans, då både han och barnets mor stått upp på golvet under sin köttsliga beblandelse. Bägge dömdes dock till böter och enskild skrift, och drängen dömdes att betala underhåll för barnet.²⁶⁰

Det tycks också ha varit en spridd uppfattning att liderliga kvinnor födde färre barn än andra. Det var en tankemodell som förekom på 1800-talet, och som också nämns av A T Wistrand i hans historik över bordellernas historia i Sverige från 1843. »Man antager ofta att tvåtusende glädjeflickor endast föder två eller tre barn årligen», skriver han, och hänvisar dels till de »hemliga medel, som anses ega kraft att fördriva foster utur moderlivet» och dels till det faktum att »de få barn, som aflas af glädjeflickor, ega också sällan den styrka och helsa som äkta barn har».²⁶¹

Sekreteraren Halldin gör sig inte några större besvär för att undvika havandeskap. Vid åtminstone ett tillfälle tycks det också ha lett till en födsel, då pigan Dorothea den 26 oktober 1787 födde en gosse, som strax därpå dog och begravdes. Vid ett annat tillfälle fick Halldin större bekymmer, då hans tilltänkta unga dotter, som han själv inte kunnat hålla sig ifrån, visade sig vara havande. Det hela utvecklade sig till en lång och omständlig historia, där det uppenbarade sig att den skyldige var dräng i huset, knappt mer än en olyckligt förälskad pojke, förförd av den »yra och ystra» fröken Ulla. Halldin fick ett bestyr med att hitta en lämplig make åt flickan i

staden – en vanlig lösning då kvinnor i högre samhällsställning blev gravida utan att vara gifta.

En anmärkningsvärd företeelse i Halldins samlade erotiska erfarenhet är det faktum att hans starka begärelse till »det täcka könet» nästan uteslutande tycks vara sammanlänkad med en individ – en flicka eller kvinna som väcker hans låga. I viss mån kan man läsa en åtskillnad beroende på samhällstillhörighet. Pigor och kaffefflickor kan tända lågan, men den är i regel kortvarig. Något undantag finns dock. Under en period svärmar den unge sekreteraren för en dygdefull kaffefflicka, som lyckas motstå hans idoga uppvaktning.

Det kan naturligtvis återigen vara ett utslag av en personlig inclination, men det kan också vara en spegling av ett samhälle där sexualiteten ännu inte »uppfunnits» som en separat storhet, en latent instrumentell drift. Under 1700-talet gjordes ännu ingen egentlig åtskillnad mellan kärlek och sexualitet. Åtrån betraktades som en oemotståndlig dragning till en annan människa, en »sjudande lustens eld» som kunde uppväckas av en lockande viskning, en eggande blick, en inbjudande vit vrist. Under det kommande seklet skulle sexualiteten komma att skiljas ut såväl från kärleken som från kroppens övriga funktioner, det blev en »ejakulationsdrift», en relationslös, ansiktslös och operonlig drift som bar på en destruktiv potential.

1700-talets mer pragmatiska hållning till könssakerna avspeglas också i Halldins mycket varierande intensitet på erotikens område. Periodvis levde han helt utan samröre med kvinnor och tycks inte ha lidit stort av det. Han beskriver inte sin begärelse som något ohanterligt eller plågande, och när kroppen emellanåt inte gör som han vill tecknar han ner även sina nederlag utan vidare åthävor. Lusten syns okomplicerad, och Halldin har inga större problem med att hålla sig till sin ursprungliga intention att helt undvika »publika kvinnor». Men i dagboken finns också, trots den uttalade föresatsen, en hel del kopplingar till handeln med kön. Vid åtminstone ett par tillfällen tycks Halldin exempelvis vara inblandad i nyrekrytering av kvinnor som kom att betraktas som »horor i Stockholm».

*Mademoiselle Malmstedt, Therèse,
Dorothea, Ulla Rosenflycht*

I en passage skriver Gustaf Halldin om sitt möte med »den sedermera mycket bekanta mademoiselle Malmstedt». En sommardag 1775 på sin väg till livmedicus Hoffman för att spisa middag, möter han på Ladugårdslandstorget en enastående vacker flicka – den vitaste hy, blå ögon, täck mun, smal växt och rött hår, 15 år gammal. Fadern är politiegevaldiger och bor i närheten av torget. Han är sträng och vaktar noga på dottern.

Nästa gång Halldin råkar henne låter han inte tillfället gå förlorat. Som så ofta går han tämligen rakt på sak, klappar och smeker och smickrar. Kunde han inte få träffa henne? Jo, det kunde nog gå om han ville möta henne i portgången klockan tio. Halldin väntar förgäves. Pingstdagen året därpå stöter han emellertid ihop med flickan igen vid Röda bodarna. Hon är på väg till Kungsholmskyrkan. Halldin vill ha henne med hem, men hon ska nödvändigt gå i kyrkan. Vid utgången passar han på henne igen och lyckas »oaktat hennes små protester» få henne med hem på konfekt och vin. »Huvudsaken» vill hon dock inte bekväma sig till. Först sedan han lovat henne både strumpor och skor – »varav jag fann att hon var i mycket behov» – låter hon sig i det yttersta stretande bäras till sängen.

Så fortsätter det en kort period. Vid ett tillfälle begär Halldin att få veta vem som varit på mamsell Malmstedt först, och hon berättar att en löjtnant Brenner förliden sommar bjudit henne på sin speljakt. Så snart han fått henne ombord seglade han till sjöss och höll henne där i två dagar, mot hennes vilja och oaktat hennes skrik. Fadern hade gjort stort väsen av alltsammans, slagit sin dotter och sedan dess knappt velat se åt henne. Hon övervägde nu att rymma.

Efter en tids vistelse i Falun hör Halldin vid återkomsten till Stockholm ryktas att flickan Malmstedt redan blivit tämligen känd. »Men hon var nu publique och bodde med en annan mamsell [...]» Halldin tappade intresset; publika kvinnor vill han inte befatta sig med. Två år senare blir han emellertid »bjuden på henne tillika

med greve Carl A Wachtmeister».²⁶² Vännen Nils von Rosenstein – för övrigt ständigt sekreterare i Svenska Akademien; somligt tycks svårföränderligt – betalade kalaset. »Ännu var hon vacker, den vitaste, finaste kropp. Hon bodde artigt, ensam med sin piga. [...] Lyckligtvis hade det ej någon påföljd, men jag återkom icke.»

För Halldin var mötet ännu en erövring, en förlustelse, en bagatell. För flickan kan historien ha varit livsavgörande. Kanske var det hon, den vackra, rödhåriga unga mamsellen, som ännu 1786, elva år senare, räknades som publik kvinna? I förteckningen över »publika kvinnor» i Stockholm från 1786 i Petter Wissmans efterlämnade samling av handskrivna visor, små poem och fräcka historier på Kungliga biblioteket står en mamsell Malmstedt upptagen som nr 49, boende på Jakobs torg nr 13, tre trappor upp.

Det finns skäl att anta att sekreteraren Gustaf Halldin kan ha haft ett finger med i spelet också när det gäller nr 77 på den andra kända förteckningen över tillgängliga Stockholmskvinnor, med rubriken »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet»: Therèse. Åtminstone om man får tro hans egen historia.

Hösten 1762 beskriver Halldin hur han blev betagen i en liten tyska från Sachsen, som med sin bror gick runt mellan stadens källare och krogar och underhöll med sång och musik. Nästan dagligen såg och hörde han henne på Malmens källare, där han brukade äta. Så länge hon hade sin bror i närheten kunde han inte komma åt henne. En morgon råkade han emellertid på tyskan hos licentiaten Lenbom, som var Halldins vän från studierna i Uppsala. Dit hade hon kommit för att få hjälp med ett envist utslag som blev till sår på kroppen. Halldin utgav sig för att vara doktor också han – ständigt dessa masker, ständigt dessa bedrägerier och skådespel! – och tillsammans lyckades de övertala henne att klä av sig för examination. Flickan var motsträvig och trodde inte Halldin var någon doktor; hon kände ju igen honom från Malmens källare. Han gav henne en sedel och lockade med mera om hon bara ville träffa honom om ett par dagar. Hon svarade varken ja eller nej,

men tog sedeln – och två dagar senare infann hon sig till mötet. Följa med honom in ville hon först inte, men sedan han utlovat en liten frukost sockrad med vin och konfekt följde hon motvilligt med, ty »hon var klent hållen av brodern och älskade nog att förtära». När han trots hennes motstånd fått sin vilja fram grät hon över sin förlorade »dugant», och tröstades av Halldin med mer sött vin och några plåtar.

Så fortsatte det fram emot jultid; när brodern på kvällarna gick på krogen smög flickan till Halldin, där hon fick lite att äta och någon slant mot sina tjänster. I januari började Halldin dock känna vissa symtom. Det visade sig att flickan under hans besök i Falun tagit sig en annan älskare, närmare bestämt Halldins hårfrisör Nisson, som varit honom behjälplig med frukostarna och listat ut vem de var ämnade för. Därmed upphörde den förbindelsen.

Halldin nämner aldrig något namn på flickan – hon är bara en i en oändlig rad pigor och andra enkla kvinnor som passerar tämligen anonymt i hans levnadsteckning. Men till skillnad från många andra historier avslutar han denna anekdot med en kort notering om flickans vidare öden: »Det var en lustig flicka, som icke begärde annat än kroppens underhåll på alla de sätt. Baron Düben tog henne sedan och lät lära henne dansa. Hon blev känd under Therèse och gjorde under en tid figure. Kom sedan till Paris.»²⁶³

Det finns åtminstone en möjlighet att denna flicka skulle kunna vara den Therèse som omnämns i listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet». Dels finns en tidsmässig överensstämmelse. Dels är Therèse inte något vanligt namn i 1700-talets Stockholm, även om franska inflytelser börjar påverka namnskicket, inte minst för kvinnor. Om namnet bara är taget som »artistnamn» kanske det anspelar på det franska pornografiska verket *Thérèse philosophe* (1748). Boken översattes aldrig till svenska, men lästes och spreds i libertinska kretsar. Den handlar om en ung flickas erotiska utvecklingsresa och förenar lovsånger till njutning med filosofins upplysning och en besk kritik av kristendomens fördömande hållning och hyckleri.

Det faktum att Therèse under en tid »gjorde figure» tyder på att hon blev en mer eller mindre känd gestalt i 1760-talets nöjesliv. Av allt att döma är det de kvinnorna som har en plats på listan; de som i någon mening har gjort sig ett namn i samtiden. I alla händelser är bägge episoderna ur Halldins levnadsberättelse ytterligare beskrivningar av den glidande gränsen för en kvinna mellan nöjesliv och könshandel, mellan att vara älskarinna och att vara hora, mellan att tas med våld av en man och att sälja sina tjänster till flera. Händelseförloppet är typiskt och rymmer flera drag som upp prepar sig i Halldins ändlösa räcka av erövringar. Hans memoarer må vara en högst subjektiv historia av bitvis tvivelaktig sanningshalt – vissa återkommande drag i hans historier kan ändå ses som utmärkande för en normerande manlig praktik.

Betoningen ligger på jakten och bemäktigandet snarare än på akten i sig, och den tar sig skilda uttryck beroende på vilken samhällsställning föremålet för det ombytliga begäret har. Nästan alltid inbegriper det någon form av transaktion. Fruar och mamseller måste smörjas och krusas, de kräver uppvaktning och presenter. För enklare jungfrur och pigor räcker det med lite mat, några karameller, sött vin eller möjligen en schal eller ett par glaspärlor; det är hungriga flickor, flickor med trasiga skor och brist på kläder, svältfödda på mat men kanske också på kärlek, uppmärksamhet och uppskattning. »Jag gav henne en silkeshalsduk och ett par röda glasörhängen, så kallade *boules de nuit* och hon gjorde därpå ingen särdeles svårighet att låta mig få allting av sig», skriver Halldin om en piga som han kallar »vacker men enfaldig». ²⁶⁴ Ett motstånd förväntas – bara verkliga horor visar egen lust. Blir motståndet för styvnackat övergår övertalningen lätt i våld. När Halldin tvingar sig på den fattiga lilla mamsell Malmstedt och tröstar henne med vin och konfekt har hon redan tidigare erfarenhet av att ha blivit brutalt våldtagen vid 14 års ålder, och sedan misshandlad och bortvisad av sin far.

De allra simplaste kräver ingenting i gengäld för kungliga sekterns förlustelser – eller har ingen rätt att kräva något. Enkla pigor byter

man med varandra. När Halldin och hans vänner är på resande fot kan de bli erbjudna att när helst andan faller på ta för sig av pigorna. De är emellertid sällan snygga och rena nog för vår erotoman, som har högre anspråk än så. Tillika saknas momentet av jakt. Sin egen piga Dorothea skickar han att köpa nytt under, så han slipper smutsa sina nävar om han får för sig att rasa lite med henne.

Halldin inleder omsider ett förhållande med pigan Dorothea. Till en början liknar den andra relationer mellan husbönder och deras pigor, helt på mannens villkor. Dorothea visar sig emellertid inte vara fullt lika undfallande som många andra kvinnor i samma situation. Mellan dem rasar svartsjukegräl och relationen blir till en maktkamp. Hon hotar att vrida nacken av Halldins brorson, som under en period bor inneboende hos dem på Helvetii gränd, då han tagit hennes plats i sängen. Maktförhållandet vacklar betänkligt.

Jag var i början käck, tyckte mig vara karl men mot slutet cojon och måste förstå mig och skriva ett fingerat brev för husfridens skull och jag fick sedan veta att det var det bästa, emedan vi voro observerade av husfolket. Pigorna lyssnade vid dörrarna och fru Bergström hade genom någon av dem under tiden blivit underrättad om vår levnad.²⁶⁵

Sekvensen avslöjar något om den sociala kontroll som ändå i någon mån utgjorde begränsningar för Halldins och andras utsvävningar. I 1700-talets Stockholm var enskildhet en ovanlig belägenhet. Man var ständigt omgiven och bevakad av grannar, tjänstefolk, inhysingar och andra människor som den vardagliga tillvaron krävde kontakt med: mjölkhustrur, vedbärare, frisörer, månglerskor, springpojkar, bodbiträden. Också för en man som umgick i samhällets högre kretsar och kunde ta sig stora friheter med sina underordnade fanns en viss medvetenhet om riskerna med ett skadat rykte – och rykten färdades snabbt i den lilla staden Stockholm.

Den lilla bihistorien är även intressant då den visar på hur till synes rigida maktordningar tillfälligt kunde utmanas. En kvinna

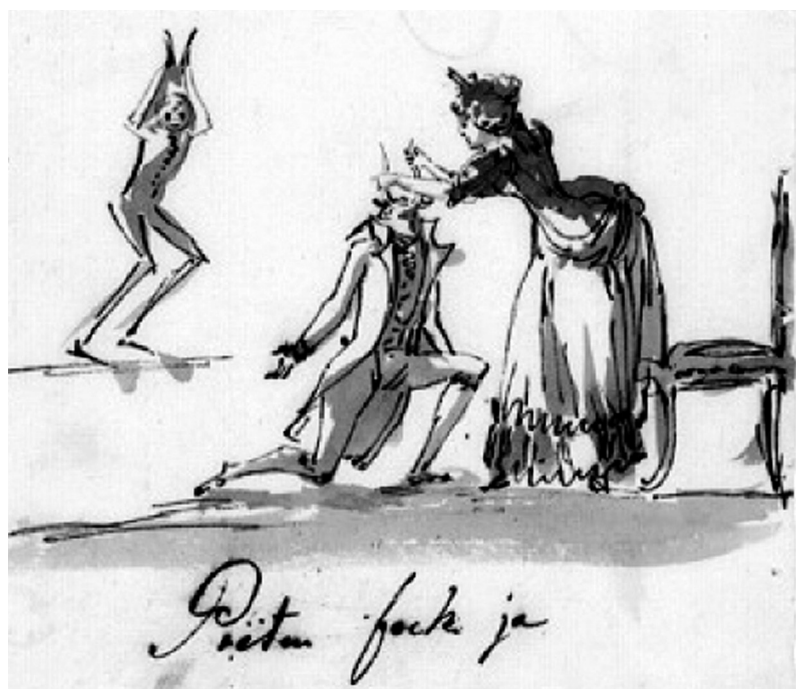
kunde genom sitt kön såväl som genom sin samhällsställning och sociala plats som tjänstefolk sätta sig upp mot sin husbonde, gräla högljutt och känslostormande, ställa krav och fatta beslut som stred mot hans uttalade vilja. Halldin beskrev sig själv som »cojon»; i relationen med Dorothea tappade han sin naturgivna överlägsenhet, han upplevde sig vara i underläge, svag och vacklande inför pigans dominanta krav.

Mannen med horn

En återkommande maskulin stereotyp under 1700-talet, parallell med libertinen, var hanrejen, den bedragne äkta mannen. Enligt historikern Jonas Liliequist, som fördjupat sig i tidigmoderna manligheter, representerar hanrejmotivet det kanske tydligaste uttrycket för en koppling mellan omanlighet och sexualitet före 1800-talets onaniskräck och den moderna homofobin.

I hanrejens panna växte fiktiva horn, tecken på hans svaghet och ofruksamhet, impotens eller oförmåga att tillfredsställa sin hustru. Till stor del lades ansvaret för att hålla glöden och åtrån vid liv på kvinnan. Det var hennes uppgift att fresta och locka och tillfredsställa – men inte endast. Bruket att gifta samman gamla gubbar med unga flickor framkallade ofta omgivningens hån och löje; »gamla bockar har horn». Den man som blev bedragen hade sig själv att skylla. Det är en tradition som återfinns än idag i flera andra europeiska länder, i Norden såväl som i England och Frankrike men framför allt kring Medelhavet. Också i rådgivningslitteratur från tiden betonas att husbonden har ansvar för samvaron. I synnerhet som föreställningen att konception krävde kvinnans lustutlöselse var utbredd stod den äkta mannens status i nära förbund med hans sexuella förmågor på hemmaplan. I lustspel och litteratur, kistebrev och politiska satirer, i skvallerkrönikor och brev dyker hanrejen upp som en löjlig och beklaglig figur. Så skriver exempelvis Johan Gabriel Oxenstierna i sina dagboksanteckningar den 19 juni 1770:

Jag var i eftermiddag hos Psilanderhjelm på en konsert, hvarest fru Olin sjöng. Utmed henne gör hennes usla man en ömklig figur. Huru kunde en så skön kvinna göra ett så ohyggligt val, om ej för att söka under giftermålets namn trygghet för sina nöjen och göra ostron loflig eller åtminstone litet mer än förlåtlig. Så lät Venus sig kallas för din hustru, usla Vulcanus för att älska Mars; så tog grevinnan Meijerfelt den fulaste af alla dödliga att i säkerhet göra Lacy lycklig; så utträttar nu riksrådet Horn det, för hvilket den ofärdige Olin bär namnet. Också är denne senare den största näst Oelreich af alla hanrejar, och hans svigtande och halta knän krokna ännu mer den dagliga tillväxande tyngden af de horn, hvarmed hans skalliga hjässa bekrönes.²⁶⁶

»Poeten får horn». Carl August Ehrensvärd, 1795.

Fru Olin har vi stött på redan tidigare, som ett av namnen på den besynnerliga listan över »publika damer» i Stockholm, under rubriken »mademoiseller af bättre sorten». Hon var en stor stjärna vid teatern, en av seklets mest framgångsrika skådespelerskor, känd såväl för sin makalösa röst som för sitt sköna yttre. År 1760 gifte hon sig med den kungliga sekreteraren och assessorn Gabriel Olin, men hennes affärer med andra män var kända och omtalade.

Även Fredrik I drabbades – tidigare under seklet – av hån i nidskrifter som »gamla båckar har horn» på grund av sin allom bekanta förbindelse med den unga Hedvig Taube. Den skam som en otrogen hustru drog över mannen befriade förvisso inte den trolösa kvinnan från skuld och förtal. Föreställningen gav också upphov till motreaktioner, och försök att helt återföra skammen på den lösaktiga kvinnan. Förr eller senare blev alla män hanrejer – vilket innebar att alla kvinnor egentligen var horor. Hanrejmotivet, menar Liliequist, var sammanlänkat med den hunsade äkta mannen som antinorm.²⁶⁷ Hustruns otrohet framstår som en följd av mannens oförmåga att hävda den auktoritet som den patriarkala ordningen förutsatte. I den meningen handlade hanrejmotivet mer om social impotens än om en sexuell sådan.

Den tilltagande fäfängan och en allmän förslappning av seder och manlighet fick klä skott för hanrejernas ökande skara. Prästen och skribenten Jacob Wallenberg tillhörde de många som både humoristiskt och hästskt beklagade sig över samtidens sviktande moral och veka manlighetsideal: »Aldrig viste man af hanrejar i gamla världen ... men nu har f-n och Fransosen fått magt med oss.»²⁶⁸ Kvinnor som inte blev tillfredsställda av sina män sökte tillfredsställelse på annat håll. I den tidigare nämnda bekännelsen från horbalen på Slottet 1768 åberopas också männens roll i den tilltagande otukten:

Uppenbarelse, förnuft och alla tiders förfarenhet, ja de minsta eftertanka witnar at detta är en ewig sanning. Det gäller folk af bägge könen; derfore lät den dygdige Keiser Antonius Pius, med lika infamie i allmänhetens ögon, notera så wäl en prostituerad man, som en prostituerad qwinna; [...], han ansåg

det för högst obilligt, at en man skulle fordra kyskhet af sin hustru, när han likwäl sjelf bitit hufwudet af skammen och afklädt sig samma dygd.²⁶⁹

Citatet är det enda jag har funnit där ordet prostituerad används. Intressant nog används det om både kvinnor och män. Det tycks syfta på otukt i största allmänhet – eller kanske snarare på skamlöshet, moraliskt fördärv och offentlig vanära – och manar till ett återtagande av dygden för såväl män som kvinnor. Varför skulle män kräva trohet av sina hustrur när de själva inte efterlevde samma regler?

Gustaf Halldin gör själv inga långa utläggningar av det mer filosofiska slaget kring könsroller i sina memoarer. Helt klart erkänner han en kvinnlig lust och erotik. Uttrycken för dessa, tycks han emellertid mena, bör dock tonas ner och maskeras med blygsel och dygd. För Halldin hänger det samman med hans syn på horan.

Horan enligt Halldin

Min fröken gjorde lite motstånd och trodde att hon vore väl ej någon hora, fastän det kanske såg så ut. Jag menade, att om alla här voro horor, som lät hålla av sig, så vore Stockholm fullt av bara horor, men att jag horat med många, både fruar, fröknar och mamseller, som voro rätt hederliga damer.

»Och därför tror ni att ni kan göra så med mig också och att jag därför är en hederlig dam?»

»Ja, hur eljest?»

Och därmed släppte hon till, jämkade själv och fick mig om livet. För att försöka hur initierad hon var i hemlighet bad jag henne röra på sig litet och icke ligga som en hora, orörlig som en stock.

»Ja, man skall göra er i allt till viljes. Ni pretenderar det.»

Och därmed lät hon gå, så att det blev visst ej att klaga.
Efteråt gick vi till glasen.

»Så att ni håller mig ändå för en hederlig dam?» frågade hon.

»Javisst, eljest vore jag ej här.»

»Nå, förklara det!»

»Jo, jag lever ej med horor och går aldrig på horhus men väl på bonne fortuner.»²⁷⁰

I en sekvens blir Halldin, som vi tidigare sett, narrad till den ökända kopplerskan Lovisa von Plats hus tillsammans med vännen Per Laurin. Efter förrättat värv förklarar han för den yngre av de båda kvinnorna sin definition av horor. Han gör, åtminstone inför den unga kvinnan, en åtskillnad mellan att begå hor och att vara en hora. Samtidigt gör han också en åtskillnad mellan egentliga »horor» och »hederliga damer». Vid flera tillfällen i texten återkommer han till att en kvinna som begår hor inte nödvändigtvis är att betrakta som en hora. Det visar på en viss diskrepans med rådande rättsuppfattning. För Halldin hängde horstigmat samman med det kvinnliga beteendet. En hora var en kvinna som antingen drevs av liderlighet och saknade bildning, smak och förmåga att dölja eller tona ner sin aptit, eller en kvinna som helt saknade erotiska känslor och som tog emot mannen utan vare sig rädsla eller avsky, lust eller njutning.

En i sammanhanget anmärkningsvärd detalj är att betalningen – i form av några nipper, glaspärlor, en frukost, en schal – tycks fungera just som en del i det skådespel som ska upprätthålla ett visst mått av kvinnlig dygd. Genom ett enträget tjatande, friande och försök med gåvor ska mannen få kvinnan att gå med på att »rasa». När kvinnan håller på sig, gör motstånd mot hans uppvaktningar och ger efter först sedan han efter ansträngningar och ersättning brutit ner hennes försvar, har hon en möjlighet att i någon mening försvara sin ärbähet. Betalningen, i vilken form den än ges, tycks vara en

outtalad del av ett välkänt men utsagt spel där män och kvinnor fyller olika roller.

Även om Halldin skulle vara ensam om denna friande förefällande dom i synen på den kvinnliga utomäktenskapliga sexualiteten är det uppenbart att »hora» under seklet var ett återkommande begrepp som både män och kvinnor förhöll sig till, tog spjörn emot eller använde som vapen i konflikter.

Masken som ideal

Maskering och skådespel är ett återkommande motiv, direkt och indirekt, som både sinnebild och praktik i Halldins memoarer. När Gustaf Halldin för att komma undan sin besvärliga relation med en krävande piga beslutar sig för att tillbringa en månad i Falun, klär pigan Dorothea sig i manskläder som hon lånat i ett stånd och begär att få följa med i egenskap av betjänt. När Halldin inför den tyska flickan som skulle komma att ta namnet Therèse utger sig för att vara doktor, är det varken första eller sista gången han spelar teater för att nå sitt mål. Han ryggar heller inte för att klä sig i kvinnokläder. I en passage klär han ut sig till piga för att ta sig in i begärliga sovrum. Den fascinationen för förklädnader, för teaterns och maskeradens uttryck, delar han med Casanova, vars föräldrar för övrigt var just skådespelare.

Vid ett annat tillfälle erbjuder sig Halldin att i egenskap av magnetisör kurerar en kaptensänka mot magont. Det blir ett skådespel där parterna upprätthåller sina i tysthet överenskomna roller även genom de mycket intima akter som kurerandet naturligtvis förutsätter. När teatern så under en tid pågått börjar änkan släppa något på den blygsamhet som hennes roll som rodnande och underdånig patient krävt. Hon vill ha Halldin att begagna sig av den bortgångna sjökaptensens termer för umgänget: brassa segel, fälla pliktankaret, röra på rorkluten, lovera, manövrera och kölhala skutan. Förutom sjöfartsmetaforerna föredrog hon att man som maken sade »allting rent ut på svenska såsom grovt folk brukar».²⁷¹ Halldin var inte bekväm med arrangementet och försökte reformera änkans smak och manér.

Även om hon var prompt färdig att göra mig till viljes på vilket sätt jag än ville och aldrig gjorde invändningar, så anförtrodde jag henne att litet motstånd, små invändningar och litet uppehåll var att åtminstone visa litet blygsamhet och att man ej var så angelägen. Då man likväl slutligen gav vika, var det att göra till viljes.²⁷²

Skådespeleriet tycks således också ständigt närvarande i Halldins memoarer. Dels som en närmast ceremoniell lek med kläder, avklädning och rollspel; Halldin maskerar och demaskerar sig, springer på baler och karnevaler. Dels är maskeraden närvarande i form av en förväntan. Det ger en motsägelsefull och svårfångad bild av hans och hans likars syn på den kvinnliga lusten. Att kvinnan drivs av lust och kan njuta i samvaron med en man – och med andra kvinnor – är en självklarhet för Halldin. Däremot ska hon inte i för hög grad visa det. Byteshandeln där mannen betalar för tillträde till kvinnans sexualitet tycks återigen fungera som ett sätt att upprätthålla kvinnans värdighet.

Halldin umgås en period med giftasplaner med den vackra unga änkan fru Rosenflycht. Änkan har en elvaårig dotter – Ulla – som Halldin försöker fostra till en täck och åtråvärd flicka. Samtidigt kan han naturligtvis inte avhålla sig från att »rasa» ens med henne. Ulla beskriver han som »yr» och flirtig.

I själva verket var jag mycket nöjd med att hon ändå hade någon blygsel och jag sade henne det och hur mycket det förhöjde nöjet, när det var i ärbarhetens sällskap. En flicka som överlämnar sig till älskarens alla nycker och indiscreta upptåg, förlorar all aktning och hanteras slutligen med förakt och när intet återstår för nyfikenheten följer kärlekens död.²⁷³

Om sekreterare Halldin genom sin omåttlighet och smak för tjatsex och våldtäkter sannolikt skilde ut sig från många män även på 1700-talet, kan hans utlåtande ovan ändå läsas som typiskt för

tiden. Kvinnlig lust erkändes visserligen och kvinnliga behov sågs som självklara, men könsrollerna föreskrev en återhållsamhet från hennes sida. Initiativet och drivkraften skulle vara mannens i spelet mellan könen. Libertinen Gustaf Halldin kunde spränga de moraliska gränserna för sin egen lust, utforska dess utmarker och skaffa sig den njutning han för tillfället begärde. Han drog sig inte ens för att förföra sin mycket unga styvdotter. Tankens töjbarhet och upproret mot en förlegad moral räckte dock inte till för att inbegripa också kvinnans egna val och preferenser.

Användandet av teater, skådespel och masker är närvarande på samhällets alla plan och i förhållandet till såväl vänner och älskare som till främlingen på gatan i 1700-talets stad. Iscensättandet av kroppen och jaget tycks utvecklas till en mycket medveten, ja en förväntad strategi för att positionera sig under seklet. Det gäller inte minst i det erotiska spelet mellan män och kvinnor. Kvinnan förväntas ikläda sig en underordnad och passiv roll i förhållande till mannen, precis som hon förväntas bära kläder som deformerar kroppen och en mask av smink. Där finns emellertid en medvetenhet om att det rör sig om just en mask och ett skådespel; att tillägna sig dem visar på förfining, kultur, klass.

Under 1800-talet skulle idéerna om en önskvärd manlig respektive kvinnlig identitet komma att äta sig in under huden, analyseras och fastslås som en naturgiven biologi. Då kom den nya kategorin, den prostituerade kvinnotypen, i många sammanhang att beskrivas som lögnaktig och falsk, som en kvinna med mask. Hennes konstlade sätt, påklistrate min och spelade åtrå vändes mot henne som en anklagelse och ett bevis för hennes bedrägliga natur. Horan under 1700-talet tycks i stället av flera, liksom av Gustaf Halldin, förstås som en kvinna som inte spelar en roll och som inte bär en mask. Hon är antingen utlevande och aktiv eller likgiltig inför det manliga lägrandet. I bägge fallen försakar hon den outtalade överenskomsten om att uppresas ett skenbart motstånd i det sexuella spelet.

Vem som sågs som hora varierade med betraktarens perspektiv. I en fråga rådde full konsensus: horan var en kvinna, och hon var föraktlig.

I några band av S C Wallens »Samling af Svenska Wison» förekommer illustrationer. Bilden av den vassnästa figuren i blåsväder förorsakat av bakdelar parodierar en högstämnd inramning genom ett burleskt innehåll. Djävulen figurerar i bilden och den enkla huxudbonaden tycks vara särskilt symboltyngd. Kanske tillhörde den en välkänd Stockholmsgestalt.

HORSTIGMAT

– EN BESTÄNDIGT
FÖRÄNDERLIG
HISTORIA

et är en mångsidig och bitvis motsägelsefull bild vi får av både handeln med kön, av horstigmat och av sambanden däremellan i 1700-talets Stockholm om vi undersöker det förflutna med utgångspunkt i Lena Cajsa Bohmans historia. Handeln ägde rum överallt och samtidigt inte på någon särskild plats, den innefattade en olaglig handling men saknade egentlig brottsrubricering. Lagstiftningen rörande utomäktenskaplig sexualitet var hård, på samma gång som många kvinnor precis som Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat klarade sig undan domar under ett helt liv, trots att deras illegala handel kunde vara både känd och erkänd. Pengars inblandning saknade juridisk betydelse, men en outtalad förväntan på att kvinnan skulle »värdera sin dygd» kunde tolkas bokstavligt. Tiden var strängt religiös, och samtidigt påtagligt präglad av sinnlighet och grovkornig humor. Kvinnor i handeln kunde uppnå både tveggad ryktbarhet och rikedom, men släpades i metaforisk smuts i skändliga visor. Alla kvinnor, hög som låg, riskerade att angripas med horstigmat, som samtidigt var genomkorsat av andra hierarkiska samhällsordningar. Hårdast drabbades de kvinnor som befann sig längst ner på samhällsstegen – men också kvinnor ur de arma och eländas led

kunde höljas i siden och smycken genom det imaginära maskhål i ståndssamhällets sociala ordning som handeln med sex i sällsynta fall erbjöd. Samtidigt tycks kvinnor från högre sociala strata också ha använt sitt erotiska kapital för överlevnad i ett samhälle där få andra vägar till försörjning stod öppna för en kvinna – kanske i synnerhet inom aristokratin. Och trots en rigid juridisk hållning och en stark social kontroll var gränserna mer glidande, mer öppna och genomsläppliga än vad de senare skulle komma att bli.

Det fanns en påfallande diskrepans mellan lag, rättspraxis och pöbelns dom i 1700-talets strängt religiösa stad – en stad där borgardottern Lena Cajsa Bohman kunde erkänna umgänge med kopplerskan Lovisa von Plat och en rad illegitima sexuella förbindelser, men klara sig undan straff och snart gifta in sig i aristokratin.

Horan enligt samhället

Horstigmat är en samhällelig och kulturell överenskommelse om att horan är en föraktlig varelse.²⁷⁴ Verktygen som upprätthåller det spänner från lagar och förordningar mot lösa kvinnor, myndighetsutövning och institutionaliserade särskiljande praktiker, till hot och våld, rykten, beskyllningar, utpekanden, förolämpningar, misstro och blickar.

Horstigmat verkade i 1700-talets stad på alla nivåer i samhället, från lagstiftning och rättspraxis ner till relationer mellan grannar och arbetskamrater och ända in i förhållandet mellan enskilda kvinnor och män, föräldrar och barn – och till kvinnors syn på sig själva och de band de lade på sina rörelser och röster. Stigmat reproducerades genom ett antal mer eller mindre subtila eller brutala mekanismer, mer eller mindre officiellt sanktionerade: från viskningar och skvaller till öppet förakt, särskilda regelverk, skamstraff och våld.

I det följande ska vi undersöka hur horstigmat upprätthölls genom några skilda praktiker på både samhällelig och social nivå. Vi börjar med ett besök på den plats som mer än andra har förknippats med 1700-talets hora.

Utblick över Långholmen och spinnhuset från Södra malmen av Elias Martin, 1787.

På spinnhuset

Stockholms spinnhus låg sedan 1722 på Långholmen, en långsmal grön ö i stadens södra utkant. Där skulle vanartiga män och kvinnor genom tukt, gudsfruktan och hårt arbete danas till samhällsnytt.

Vardagen för spinnhushjonen var slitsam. Vid fyra på morgonen ringde klockorna till väckning. Från fem skulle alla vara i arbete, och så fortsatte det fram till mellan sju och nio på kvällen. Det gällde att fylla sin kvot av spunnet garn eller skrubbad ull. För hjon som bröt mot ordningen väntade ytterligare straff. Delikventer fick gå mellan två och åtta dagar med klumpen: en massiv träkloss i en boja kring foten. Karbasen – en tjock läderpiska – användes till kroppsbestraffning. Skamstraff förekom också. Hjon piskades att dansa kring brunnen med bakbundna händer, för att väcka löje hos medfångarna.

Liknande anläggningar fanns bland annat i Holland, Tyskland och England. Merkantilismens nyttotänkande genomsyrade verksamheten. Tråd och garn som framställdes såldes till yllefabriker och till försvaret. Klädesfabrikerna växte snabbt i Stockholm, behovet att ullgarn var stort. Den billiga arbetskraften skulle gynna inhemska textilmanufakturerna och minska behovet av importerat tyg.

Spinnhuset drevs talande nog av kommerskollegium – ett ämbetsverk med ansvar för handel, industri och sjöfart. I skrivelser till

Den 11 maj 1771 skrev kommerskollegium till Kungl. Maj:t om spinnhusets levnadsvillkor. Med fri kost och logi, sjukvård, tvätt, kläder och mediciner ansåg kollegiet att arrestanterna hade det för bra. Garnmängderna uppgick trots det till knappt hälften av vad fria spinnerskor åstadkom. I stället, föreslog kommerskollegiet, borde fångarna få samma lön som fria spinnerskor, och sedan betala för mat, kläder och tvätt. I samlingarna på Stadsmuseet i Stockholm finns särskilda spinnhuspolletter i form av papperssedlar. Troligen var de tänkta att användas i stället för pengar i utbyte mot varor. Det är oklart om de någonsin togs i bruk.

Kungl. Maj:t framstår spinnhuset som en mönsteranstalt. Barnen fick gå i skola. Gudstjänster ägde rum. Aftonbönen förrättades av klockaren och skolmästaren, som också undervisade hjonen i kristendom. Kommerskollegiet ansåg till och med att hjonen hade det lite för bra.

Spinnhuset var således straffinrättning, korrektionsanstalt och vinstdrivande företag på en och samma gång. Ändå var inrättningens usla ekonomi ett återkommande bekymmer. När spinnhuset var helt utbyggt fanns 250 platser. De var aldrig fullt besatta, trots att stadens uppsyningsmän – de fruktade och hånade paltarna – ständigt uppmanades att gripa fler arbetsföra lösdrivare.

Spinnhuset gick oftast back. Bortarrenderande av hela verksamheten eller entreprenadsystem i olika former prövades. År 1761 skrev nya arrendatorer kontrakt om att ta emot stadens tukthusfångar: 28 kvinnor, varav 13 var livstidsfångar. Några år senare fördes de från spinnhuset till salpetersjuderiet på Kungsholmen. Sverige hade vid tiden gott om salpetersjuderier. Krut behövdes till krigen.

J E Echenreick arrenderade under en tid det stora salpetersjuderiet som låg mitt emot Långholmen. Fångarnas villkor där var rent överjävlige. I ett brev till Kungl. Maj:t i oktober 1772 klagade kvinnorna över sin nöd: svälten drev dem att tugga grus, aska, ben och sina egna fingrar, de sov på bräder och gick klädda i sönderfrätta trasor eller saknade helt kläder att skyla sig med.²⁷⁵

Ambitionen att förse fabrikerna med billig arbetskraft och samtidigt omdana hjonen till samhällsdugliga stockholmare kom gång efter annan på skam. Ett problem var det klientel som hamnade på spinnhuset. När det varit i gång i 15 år kunde inspektören urskilja fem kategorier: lösa kvinnspersoner som rymt från sin tjänst, gamla tiggare, soldat- och båtsmansbarn som tiggat på gatorna, åldrade husturur som förslösat sin egendom, stulit, slagits och horat, och slutligen kvinnor som fått kroppsstraff för grövre brott. Spinnhuset, menade kommersrådet Anders Lissander, hade förvandlats från en arbetsinrättning till ett lasarett och fattighus.

Ett anmärkningsvärt förhållande är avsaknaden av flickor som Lena Cajsa Bohman bland spinnhushjonen. Över huvud taget utgjorde kvinnor som gjort sig skyldiga till vad vi skulle kalla prostitution en minoritet. Enligt en förteckning över arrester från 23 mars 1780 var 136 kvinnor och 28 män insatta på spinnhuset. 56 var dömda för snatteri, 25 för barnamord, 21 kvinnor hade rymt från fabriker, 19 satt inspärrade för vanart och tiggeri, 11 för uppstudsighet och lättja. Endast 10 satt på spinnhuset som straff för liderlighet och horeri. Siffrorna är jämförbara med statistik från spinnhuset i Amsterdam vid samma tid. Trots det har spinnhusen av både eftervärld och samtid kommit att förknippas med prostitution. Kanske är det en förklaring till den mystik som omsvävade spinnhuset, och den nyfikenhet det väckte.

Sent på kvällen den 10 mars 1725 bultade major Schultz på spinnhusets portar. Med sig hade han en hel hop officerare. När vakten vägrade öppna överföll de honom och bröt sig in. Ingen, menade Schultz, borde nekas rätten att få komma in på spinnhuset och se »hur där står till».

I 1600- och 1700-talens Amsterdam var spinnhuset ett spektakel bland andra turistattraktioner. Historikern Lotte van de Pol skriver om turisternas ofta framförda besvikelse över besöken i boken *The burgher and the whore*. Kanske hade de väntat sig unga, oanständiga flickor med lockande blickar och manér. I stället möttes de av syfilisanfrätta gummor. Det var vanligt att besökarna kastade glåpord och spottade på spinnhushjonen. I synnerhet under 1600-talet tycks det ha uppfattats som en del av straffet, detta återkommande schavotterande av fångarna. Under 1700-talet började besökarnas beredvillighet att spä på arresterarnas vanära att avta och i stället långsamt bytas mot medkänsla och upprördhet över spinnhusets usla förhållanden.

Stockholms spinnhus fick besök också av den vittbereste sydamerikanske diplomaten och frihetkämpen Francisco de Miranda under hans vistelse i Stockholm. Den 18 oktober 1787 kom han till Långholmen i sällskap med konstnären Elias Martin, med båt framförd av två kvinnor som »rodde som djävlar». Rundvandringen gav ett intryck av misär och oordning.

Då vi gingo förbi, pekade vår följeslagare på en flicka på 15 år, vilken hade tyckt om handjur, och jag märkte att hon skämdes, och för att hon icke skulle lida detta för min skull, gav jag henne några småslantar, vilket livade upp henne, inte så mycket slanten som sådan, utan för att hon på detta sätt fick veta att jag inte föraktade henne.²⁷⁶

Tillfälle att lagligen betrakta hjonen erbjöds i Stockholm på söndagarna, då allmänheten fick delta i gudstjänsterna i spinnhusets kyrksal. Gudstjänsterna var välbesökta, även av långväga gäster. Årstafrun Märta Helena Reenstierna sågs ofta i spinnhuskyrkan. Besökarna fick sitta rakt framför koret. Spinnhushjonen hade en egen ingång via en trappa upp till en läktare snett framför koret. Där måste de ha varit tämligen synliga för övriga besökare, som ostört och under sken av fullkomlig gudfruktighet kunde betrakta stadens tiggare, tjuvar och horor.

Andra besökare drevs av reformiver. Den brittiske filantropen John Howard bevistade i juli 1781 Stockholm och spinnhuset. Han fann sjukliga gossar, motbjudande rum och skörbjugg, och en inspektör som tjänade oproportionerligt mycket. Besöket stärkte Howard i övertygelsen att arbetsinrättningar inte borde anförtros människor som hade ekonomisk vinning av att driva dem.

Arrestanternas ohälsa var över huvud taget ett återkommande bekymmer. Näringsbrist i kombination med tungt arbete och trängsel i rum som var både smutsiga, dragiga och fuktiga skapade grogrund för smittor. När epidemier grasserade drabbades spinnhushjonen särskilt hårt. Delirium, kvartanfeber eller fjärdedagsfrossan nämndes av föreståndaren Levijn som återkommande plågoris. Könssjukdomar var också vanliga. Till dessa gissel kom spinnhusets vaktmästare, som hade rykte om sig att vara grymma. I synnerhet en Petter Pettersson fruktades av hjonen. Den 5 september 1781 »slog han döden» på spinnhushjonet Lovisa Löhman.

Lovisa Löhmans död

Klockan fyra på morgonen en höstdag 1781 hade Pettersson börjat slå våldsamt omkring sig med karbasen i sovsalen.²⁷⁷ Hjonet Stina Lena Severin kunde vittna om hur Lovisa Löhman, som sov nästan naken, träffades illa av slängarna. Löhman hade en svag kroppsbyggnad och ansågs vara något enfaldig. Hon hade blivit liggande i häftiga plågor och sade att Pettersson hade »slagit döden på henne». Under dödskampen med spasmer och konvulsioner höll Kummelin (som troligen var Petterssons vaktmästarkollega Kumlin) henne i handen och han kunde vittna om att Lovisa Löhman gick i döden med ett ohyggligt vrålände och fradga kring munnen. Kvinnan Rydberg hade tvättat Lovisa Löhmans döda kropp. Hon och de andra kvinnorna som var närvarande fann under likets ena bröst en lång röd blå strimma efter karbasen.²⁷⁸

Pettersson dömdes till 14 dagar på vatten och bröd och en varning. Snart var han tillbaka i tjänst. I oktober 1784 meddelades kommerskollegiet att Pettersson ofta kraftfullt och utan anledning slagit fångarna. När främlingar besökt inrättningen hade han också målande berättat om de intagnas brott. Dessutom hade han använt hjonet till hushållsgöromål för egen del, och både sålt brännvin till arresteranter och lurat av dem maten.

Spinnhusets klockare Diedric Johan Trundman var också han en oförfäddlig suput och förmodligen en välbekant karaktär i staden. En fiktiv version av Trundman var för övrigt också upptagen som slarvig och supig klockare i Carl Michael Bellmans fabulerade *Bacchi orden*. Medlemskravet var att man minst två gånger setts ligga stupfull i rännstenen.

[...]

Ack, himmel, mord och brand,
där ligger Trundman full med byxorna i hand ...

Hej Trundman, res dig opp!

Den fyllhund är ej vaken.

Fullt flygande alarm! Var har du ordensstaken?

[...] ²⁷⁹

Brutala vaktmästare och benhårda villkor till trots: det var ingen smal sak att dana den brokiga hopen spinnhushjon till gudfruktiga medborgare. De söp sig fulla på insmugglat brännvin, stal från varandra, tiggde av besökare, stöjade under gudstjänsterna och uppträdde vanvördigt mot spinnhusets överhet. Arbetsvägran, trätor, slagsmål – till och med mord förekom.

Rymningar hörde till de vanligare förseelserna. När spinnhuset var nytt gjordes inte mycket för att försöka förhindra vare sig rymningar eller annan oordning. I januari 1727 redovisade spinnhuset 65 förrymda fångar sedan öppnandet 1724. Inför kommerskollegiet vittnade föreståndaren Michel Grubb om de nyintagna hjonens sturskhet. Några av dem hade rätt upp och ner förklarat att varken vaktmästaren eller någon annan kunde hålla dem kvar; de skulle slå ner allesammans och gå därifrån närhelst de önskade. Hjonen hade försökt krypa ut genom fönstergluggarna. Kommerskollegiet kontrade med att förse gluggarna med järngaller. Trots det avvek inte mindre än sju arrestanter under en natt 1792 genom att bryta sig genom fönstergallren. Ofta låg rena tillfälligheter bakom rymningar. Andra gånger krävdes planering och samarbete.

Maria Asklings list

Mitt i smällkalla vintern, den 31 december 1784, rymde Maria Olofsdotter Askling från Långholmen.²⁸⁰ Flykten hade hon planerat länge tillsammans med flera andra spinnhuskvinnor. Nyman, som kunde skriva, hade förfalskat orlovssedlar. Nya kläder hade Askling bytt till sig av en hustru Lindmark. Vaktkarlen Peter Eklund, som drogs med frossfeber, släppte ut Askling genom norra porten. Efter bara två nätter hos hustimmermannen Lindman hade hennes egen morbror hittat Askling och fört henne tillbaka. Den rättegång som följde berättar om spinnhusets hårda villkor och den konkurrens, de pakter och det hat spinnhuset gav upphov till både mellan arrestanterna och i relationen till vaktmästare och vakter.

Rymningen tycks också ha fått ett fruktansvärt efterspel. I februari 1785 mördades den ofärdiga flickan Stina Ljunggren på spinnhuset av arrestanterna Maria Förman och Maria Askling.²⁸¹ Samme brutale vaktmästare Pettersson som 1781 misshandlat arrestanten Lovisa Löhman så svårt att hon avled tycks indirekt ha varit inblandad även i detta sorgliga dödsfall. En skrivelse till kommerskollegiet talar om hur han varit upphov till det missnöje som gett spinnerskorna Förman och Askling anledning att mörda flickan Ljunggren.

Historier med lyckliga slut lyser med sin frånvaro på spinnhuset. De kvinnoöden som skymtar fram i protokollen är förbundna med dryckenskap, nöd och förnedring, våld och död. Ändå finns här, vid vanärens och uselhetens utpost, spår av uppror. I de oupphörliga rymningarna kan man läsa frihetslängtan och hopp. Kärlek kunde spira i arbetsinrättningens magra jordmån. Kamratskap och pakter, om än aldrig så förgängliga och sköra, kunde uppstå.

Maria Munters sorg

Maria Elisabeth Ingervallsdotter Munter hade av Norra förstadens kämnärsrätt blivit dömd till spinnhuset för att hon saknade försörjning.²⁸² Där hade hon, enligt egen utsago utan orsak, med en stor karbas misshandlats så illa av vaktmästaren att det barn hon bar på efter åtta dagar under stor värk och vedermöda framfötts. Den lille gossen var död. Vaktmästaren och inspektören bar skulden, menade Munter. Vaktmästaren hävdade att Munter hade varit uppstudsigt mot inspektören Levijn med »otidiga ord och utlåtelse». På inspektörens befallning hade vaktmästaren då gett Munter några slängar av en karbas – men han hade inte vetat att hon var havande. Levijn påtalade i sin tur att Munter redan suttit två gånger på spinnhuset och nu för tredje gången var dömd såsom lös och ledig. Sannolikt påverkade det hennes trovärdighet inför rätten.

Ett spinnhusstraff tycks ha förstärkt horstigmat för den dömda. »Spinnerska» kunde ibland fungera närmast som en synonym till hora. Enligt historikern Lotte van de Pol innebar det i Amsterdam

ett kraftigare smädande att bli kallad »spinnhushora» än bara hora. Spinnhus signalerade den lägsta nivån i den hierarki som även samhällets marginaler omfattar.

En morgon när Levijn varit i källaren för att dela ut mat till middagagen hade Munter kommit ner och begärt att han skulle återlämna till henne en mössa med guldspets som hade lämnats till Kungliga slotts-rätten. Han hade svarat att det kunde dröja, varpå Munter menade att om hon inte fick sin mössa tillbaka skulle hon aldrig göra gott igen. Levijn kommenderade då vaktmästaren att tukta henne med karbasen i förstugan. Först efter något slag hade Munter sagt att hon var havande, varpå inspektören tyckt att det räckte med stryk.

Munter berättade en annan historia. Hon hade bett om hjälp att komma inför Kungliga slotts-rätten, så att hon på grund av sitt svaga tillstånd kunde göra sig fri från arbete. Inspektören hade då hotat att slå armar och ben av henne. Sedan hade Levijn beordrat vaktmästare Söderberg att prygla henne med karbasen, trots att hon sagt att hon var med barn. Några av de närvarande hade bett honom hålla upp med misshandeln – men inspektören menade att hon inte fått nog.

Rättegången kom att fortgå i flera dagar. En hel rad med vittnen kallades: stadsfältskären, arbetsfolk på spinnhuset och andra hjon. Spinnhushjonen fick inte vittna under ed. Deras berättelser vägde lättare, men några fick ändå ge sina versioner. Så berättade till exempel livstidsarrestanten Maria Andersdotter Lund, som hjälpt Munter vid förlösningen, att barnet hon drog ut hade en blå strimma över högra ögat och en likadan strimma tvärs över magen. Barnet hade också tecken till naglar, såsom en tunn hinna; det kunde inte vara mer än veckor kvar till dess rätta födelse, menade Lund.

Maria Elisabeth Ingervallsdotter Munter fick inte rätt mot spinnhusets inspektör. Hon räknades till samhällets lägsta nivå. Hon befann sig för tredje gången på spinnhuset, hon blev pryglad och ständigt påmind om sin uselhet och hade förlorat ett barn. Ändå vågade hon dra spinnhusinspektören Levijn inför rätta, en respekterad sam-

hällsmedborgare, en man med stor makt över hennes liv. Även här, bland de mest föraktade »nattlöperskorna» på samhällets botten, fanns sturskt motstånd och strategier för att behålla någon sorts värdighet. Samtidigt var det mycket tillfälliga maktförskjutningar. Solidaritet och kamratskap framstår som sällsynta och sköra företeelser på en plats som spinnhuset.

Spinnhuset var armodets och förnedringens utpost, där kvinnor utan laga försvar eller beskydd av en eller flera män riskerade att hamna. Mot dem användes av samhället institutionaliserade sanktioner. Horstigmat var norm, manifesterat i skamstraff och upprepade fysiska tillrättavisningar. Trots det rymde kvinnliga spinnhushjon ideligen och dristade sig till att vara upproriska mot spinnhusledningen. Spinnhuset institutionaliserade horstigmat och fäste ett ovedersägligt särmärke vid de kvinnor som dömts för hor eller liderligt leverne. Men det stora flertalet kvinnor i handeln med sexuella tjänster i 1700-talets Stockholm hamnade aldrig på spinnhuset. Horstigmat kunde drabba även dem med full kraft.

Horan enligt pöbeln och mannen på gatan

Borgardottern Lena Cajsa Bohman, som vid 17 års ålder 1747 erkände en rad illegala möten med män dirigerade av kopplerskan Lovisa von Plat, klarade sig undan spinnhusstraff, och hon bodde kvar i sitt föräldrahem tills hon ett par år senare gifte sig med en adelsman.

Vi kan inte veta mycket om Lena Cajsas egna bevekelsegrunder för sina livsval. Rättegångarna kring hennes person ochandel visar i alla händelser att det var fullt möjligt för en flicka också från »goda förhållanden» att trots ett vanhedrat rykte och välkända snedskär i stadens moraliska utmarker gifta sig uppåt i samhällshierarkierna. Trots flera rättegångar och bekännelser om åtskilliga lönskalägen hade av allt att döma såväl kämnärsrätten som Lena Cajsa Bohmans egna föräldrar överseende med flickans överträdelser av lagen. Rättegångsprotokoll tyder på att hon även som gift fortsatte att leva på ett

sätt som upprörde grannar och hyresvärdar. Historien med grannen och vännen Celsén, som ihärdigt arbetade på att avslöja Lena Cajsas »otuktiga leverne», visar också hur omgivningen reagerade på ett beteende som gick utanför gränserna för det socialt accepterade.

Hur var synen på stadens »horor» bland folk i allmänhet? Hur yttrade sig horstigmat i de mellanmännsliga relationerna, mellan släktingar, grannar och bekanta? Vem sågs som hora, och hur relaterade man till de kvinnor som drabbades? Domen från grannar, vänner och mannen på gatan tycks ibland ha varit långt hårdare än de domar som rättsväsendet förrättade, trots en sträng lagstiftning.

I boken *Den liderliga kvinnan och den omanliga mannen* visar språkforskaren Margaretha Svahn på genusskillnader i det gamla bondesamhällets glåpord.²⁸³ Medan män förklenades genom antydningar om omanlighet och feminisering – »fjantbyx», »fnitterbock», »lenhosa» – kränktes kvinnor genom associationer till sexuell lösaktighet. Mönstret känns igen även i stadssedernas historia. När män drog varandra inför rätta för muntliga oförrätter hade de blivit uthängda som kanaler eller tjuvar. När kvinnor ville upprätta sin heder inför rätten hade de ofta blivit skällda för hora. Det var mycket vanligt med liknande historier, och rätten fick reda i åtskilliga dispyter mellan grannar och hushåll i staden. Ofta rörde det sig om människor som ville upprätta sin heder efter en kränkning. När saken kom inför rätta handlade det således oftare om människor som begärde upprättelse för att de inför andra hade blivit kallade för hora än om kvinnor som ställdes inför rätten för att de blivit anklagade för hor.

När Maria Christina Stina Kiellström, alias Ulla Winblad, gång på gång hamnade inför rätten, var det till exempel för det mesta på grund av det rykte som förföljde henne. Horstigmat gav upphov till en rad reaktioner och motreaktioner. För många kvinnor var anklagelsen om att vara en hora mer eller mindre ständigt närvarande och krävde att man opponerade sig, motbevisade och gick i svaromål. Så tog till exempel hökaren Johan Hagstedt stämning mot handels-

betjänten Olof Gillberg, som hade kommit in i hans bod på Hornsgatan och skällt honom för tjuv och hustrun för hora.²⁸⁴ Även mellan makar förekom anklagelsen. Arbetskarlen Granlund i Hökens gränd tog 1785 en rad vittnen till hjälp för att bevisa hustruns lösaktighet, liksom hustru Magdalena Pekulin enligt hennes make hade sprungit ute på nätterna, umgåtts med sjömän, klätt av sig offentligt och betett sig horaktigt.²⁸⁵

Genomgående tycks det ha varit avgörande var och när kränkningen ägde rum. Anklagelser som utspelade sig på gator och torg och som andra människor bevittnade var en allvarligare kränkning än den som inträffade i det undanskynda. Så lyfte snickarmästaren Anders Bohman i ett brev till rätten hur hans forna vän mästersedmen Celsén på »åtskilliga publika ställen och i hederligt folks närvar» hade skroderat och spridit rykten om både dottern Lena Cajsa och Bohmans hustru Maria. Rättegångsprotokollen är fyllda av liknande fall. Sjömanshustrun Christina Forsberg anklagade korpralshustrun Christina Brinckman för att »på öppen gata» skällt henne för »sakramentskade hora». Lisa Boberg vittnade om att Brinckman skällt Forsberg för hora, och dessutom kallat henne hund. Brinckman tillstod att hon av hetsig överilning sagt sig vara ärligare än Forsberg och kallat henne hora.²⁸⁶ Den 24 februari stod hustru Stark inför rätta; hon hade blivit offentligt okvädad för fyllracka, pack och månglerska, och anklagades för att se ut som en »luderkopplerska» samt att hon narrade folk med skämt fläsk.

Exemplen kan mångfaldigas. Historikerna Johan Söderberg och Arne Jarrick redogör i boken *Odygd och vanära* för statistiken för förtals- och okvädningsmål vid Södra förstadens kämnärsrätt för år 1780.²⁸⁷ Tio kvinnor och sexton män har då blivit kallade tjuv. Nio kvinnor har kallats hora. Utöver hora förekommer varianterna »kåkstruken spinnhuskona», »luder», »spinnhusarrestant», »tjuvhora», »tjuvkona» och »utreden hora».

Rättegångsmaterial från tiden ger en ganska nedslående bild av toleransens ramar. Beteenden som gick utanför normen uppmärk-

sammades och fick konsekvenser. Kvinnor som skälldes för horor anklagades för att ha rört sig i utkanterna av kvinnlighetens gränser: de hade umgåtts med soldater eller sjömän, visat sig fräcka och framfusiga, uppehållit sig på illa beryktade ställen eller flirtat med män som sökt deras uppmärksamhet. Men även kvinnor som betedde sig ohederligt i största allmänhet, som ansågs opålitliga i affärer eller misshagliga av andra skäl kunde skällas för horor. »Hora» fungerade som ett kvinnligt kodat uppsamlingskärl för alla egenskaper, beteenden och utseenden som samhället missaktade. I begreppet lades allt det som samhället fördömde: oärlighet, otrohet, tygellöst beteende. Det förknippades med tjuveri, supande och liderlighet.

Men horstigmat upprätthölls i lokalsamhället inte endast genom skvaller, ryktesspridning, utpekanden och verbala påhopp. Det avspeglades också i handlingar – ibland i fysiska uttryck av mer generell karaktär, som en massiv attack mot horan i allmän mening. Hot om våld i en mer institutionaliserad form var också det en realitet.

Vid ett av de många tillfällen då kopplerskan Lovisa von Plat stod inför rätta omnämndes att hon haft besvär med skadegörelse. Flera gånger hade hon fått sina fönster sönderslagna. Vandalisering av »horhus» är ett återkommande tema i 1700-talets rättsprocesser – och det fortsätter för övrigt långt in på det kommande seklet. Det mest omfattande och kända exemplet är det upplopp som tog sin början på Södermalm i juli 1719.²⁸⁸ Det hela startade på Lilla Glasbruksgatan, då den unge soldaten Petter Hogman kom i gräl med två båtsmän på en liten krog som drevs av Magdalena Pihl och Maria Ihre. Dispyten växte till ett knivslagsmål och Hogman högg den ene båtsmannen i huvudet med sin värja. När fler knivmän tillstötte lyckades Hogman fly från platsen via ett tak. Redan kvällen därpå var han tillbaka, nu i sällskap med en målare, en regementsskrivare och en köpman. Männerna drack öl och antydde flera gånger att kvinnorna som drev stället var horor. Magdalena Pihl bar på sin lilla dotter.

- Skål Monsieur, sa hon till målaren Tomson.
- Tack madam, svarade han.
- Ingen madam är jag.
- Ja, mor då?
- Moder är jag för mitt barn.
- Ja, tio fäder åt ett barn.
- Så säger ingen bra karl, utan en kanalj!

Men Tomson tänkte inte ostraffat låta någon kalla honom kanalj, så han grep tag i en käpp och började misshandla krogvärdinnan medan hon ännu bar på sitt barn. Därpå gav sig mannen på lokalens inredning, de slog sönder alla fönster i krogens båda rum, misshandlade ytterligare en kvinna och skanderade: »Är icke här horhus, få vi icke slå sönder vad här är?»

Utanför på gatan hade folk börjat samlas – gardeskarlar, båtsmän och hantverkare, småpojkar och en och annan kvinna ur grannskapet. Någon kastade en sten, andra följde efter. Fönsterluckor revs ner, dörren sparkades in och snart vällde fler människor in i den trånga kroglokalen. De slog sönder möbler och en spegel, demolerade kakelugnen och bar iväg med det som ännu var helt, allt medan misshandeln av Magdalena Pihl fortsatte. Det blev startskottet för ett våldsamt upplopp där 14 hus och gårdar i Staden och på Södra malmen skövlades.

Gemensamt för de hus som attackerades var att de förknippades med »horor»; det var bostäder, krogar och utskänkningsställen ökända för liderligt leverne. Ryktet spred sig över staden: »De hålla på att stena slampställen.» Upploppet fortgick under flera nätter utan att myndigheterna satte stopp för skadegörelsen. Sedan tio hus kring Katarinaberget vandaliserats drog folkmassan vidare mot Staden. Fönster krossades, folkmassan bröt sig in, slog sönder dörrar, väggar och inredning, stal kläder och lakan och hotade eller gav sig på de kvinnor som bodde i husen. »Var äro hororna här plägar så vara 3 horor», skrek garvare Märten i Anna Christina Siborgs hus.

»Uti ett horhus skola vi föra ett tjuvoleverne», gastade Johan Fredrik Funk enligt vittnen. Fältskären Anders Thorins hus drabbades flera gånger. Hans dotter Susanna var bekant för liderlighet och odygdigt leverne och hade fött ett oäkta barn. Guldsmedsmästaren Wittkops illa beryktade krog Grå lusen ansattes. Ökända kvinnors bostäder skövlades – Anna Christina Siborgs, Lovisa Olofsdotters, Catharina Lundbergs, Margareta Bergs. Flera av kvinnorna hade öknamn som Sturfeltskan, Horan Stina och Kajsa Kanalj. Listan blev lång. Och det kanske mest skrämmande och besynnerliga med hela historien är att det verkligen fanns en lista. Eller rättare: flera listor.

Historikern Mats Berglund har forskat kring upploppens tidigmoderna historia. Han understryker att det bakom det synbarligen impulsiva och oberäknliga upploppet fanns ett kalkylerande drag. Vittnen berättade under den rättegång som följde mot de vandaler man till sist lyckades gripa, att upploppet var planlagt. Syftet var att förstöra alla stadens horhus. Listor över hus där det söps och dansades och horades hade spridits i staden. En korpral vid gardet sade i förhör att många kaptener och löjtnanter i gardet hade listor över hus där suspekt leverne fördes. Korpralen Oxamn hade uttalat sig om att »sådana hus skulle ruineras».²⁸⁹

På sin väg hem från aftonsången i Katarina kyrka den 5 juli hade kaplanen Nils Hedenius stannat till vid kyrkogården, där en stor folksamling växt till. I massan hörde han någon läsa högt från ett anslag om att stadens horhus skulle utrotas. Ett vittne påstod sig ha sett någon rita med krita på de hus som skulle skövlas. Några av de drabbade kvinnorna vågade också vittna om den misshandel och de hot de utsatts för. Redan innan upploppen var ett faktum hade Wendela Tranelid hotats av rotebåtsmannen Lars Kohlbohm: »I afton skall du få, som alla andra, du skall blifva bättre betalt, då vi komma till dig.»²⁹⁰ Fjorton dagar tidigare hade Kohlbohm huggit efter henne med kniven. Det fanns således ett uppbyggt hat och ett tydligt hot mot enskilda kvinnor och hela hushåll i staden, och en uttalad målsättning att förinta dem.

Men det kanske tydligaste exemplet på att folkhopen inte löpte amok fullständigt irrationellt och tygellöst är kanske det faktum att den gick att hejda. I Staden lyckades en man vända den ilska mobben genom att springa dem till mötes och hävda att de liderliga kvinnfolk som bott i gården nu flyttat. När en man med blott argumentation som tillhygge lyckades hejda framfarten hos en rasande pöbel förundras man över att myndigheterna inte förmådde stävja densamma.

Berglund påtalar i sin analys att passiviteten i förhållande till upploppet var en medveten strategi. I det tidiga 1700-talets Stockholm var den civila polisstyrkan mycket svag och knappast rustad att slå ner ett upplopp av den omfattningen. Å andra sidan hade myndigheterna möjlighet att sätta in militära resurser. Att man undvek detta förklarar Berglund med en ovilja att trappa upp konflikten genom att sätta in skarpa vapen mot en civil folkmassa. I stället följde en grundlig rättegång och hårda straff för de dömda sedan upploppet väl lagt sig. Garvare Mårten dömdes som uppviglare. Flera vittnen pekade ut honom som en av de ledande personerna bakom upploppet. Han dömdes till döden genom hängning. Petter Hogman, som startat det hela, dömdes till sist att löpa sju gatlopp – ett militärt straff där den dömde fick springa mellan två rader av soldater som rappade honom med käppar eller gevärskolvar. Det var ett straff som utdelades till flera av de soldater och underofficerare som figurerade i upploppet. Civila upploppsmarkare straffades i stället med fängelse på vatten och bröd, och i några grövre fall till straffarbete på fästning i upp till ett år.

14 kvinnor fanns med i upploppet. Huvuddelen av de åtalade och dömda var män: 50 karlar, varav 24 soldater, anklagades. Nio av dem var båtsmän. Därutöver deltog några drängar och gesäller, och inte mindre än tio gossar. Kvinnornas roll var mer undanskymd än männens. De tycks oftast ha stannat ute på gatan när männen stormade in i husen och förstörde inredning och misshandlade de boende. Fyra kvinnor anklagades för stöld. Många stulna saker återbördades senare till sina ursprungliga ägare. Få av de utsatta kvin-

norna dök upp i rätttegången. Några av dem gjorde det åtminstone delvis i syfte att rentvå sitt rykte. Genom att göra anspråk på sina bestulna husgeråd och beskriva sig som gifta och ansvarstagande hustrur försökte de upprätta sig själva.

Berglund förklarar upploppet med samhällssituationen. Fattigdomen i Stockholm var under det tidiga 1700-talet stor. Krig hade pågått i många år. Dåliga skördar förde med sig svält och pestepidemin hade prövat stockholmarna hårt. Orättvisor och skärande kontraster mellan fattig och rik avspeglades i stadens byggnader. I de otillgängligare delarna av Söder, kring Katarinaberget där upploppet tagit sin början, var eländet utbrett, trångboddheten stor och nöden nära. Hit sökte sig ljusskygga verksamheter. Längs Glasbruksgatorna, som slingrade sig från Slussen upp över berget mot Katarina kyrka, trängdes illa beryktade krogar och utskänkningsställen. Berglund ser förklaringar till den uppretade folkmassan i fattigdomen, i utanförskapets desperation, i trångboddheten och i den utbredda handeln med sex. »När sexhandeln mer eller mindre klev innanför tröskeln till det egna boendet var måttet rågat, och en gnista var allt som behövdes för att upploppet skulle bryta ut.»²⁹¹

Intressant i sammanhanget är att fenomenet inte var unikt. I flera europeiska städer skedde liknande angrepp på »horhus» och bordeller. Inte heller i Stockholm var det en isolerad företeelse. Tvärtom tycks det ha varit ett välkänt fenomen att horhus drabbades av angrepp och stenkastning.

När Stockholm under det kommande seklet på försök fick två semiofficiella och av myndigheterna godkända bordeller hände samma sak. Under augustioroligheterna 1838 samlades en folkhop och attackerade båda ställena. Den ena bordellen låg i hörnet av Järntorget och Österlånggatan och drevs av änkan Maria Martell under namnet Stadt Hamburg. Det andra tillståndshuset låg först vid Skeppsbron i hus nr 16 och senare i Kråkgränd. Det kallades hotell London och förestods av Anna Carlström. Hon har för övrigt efterlämnat en tryckt levnadsteckning där hon beskriver sin väg in i

värvet.²⁹² De båda bordellerna hade med tillstånd från överståthållaren öppnats våren 1838. I slutet av sommaren gick folkmobben till attack. Fönster slogs sönder, stenar ven genom luften. Det gjordes uttalanden om att bordeller inte passade det svenska folklynnnet.²⁹³

Både samtid och eftervärld tycks utgå ifrån att stormningarna av horhus var ett uttryck för den lilla människans missnöje med otukt, superi och sedeslöshet. Horhusen representerade moralisk upplösning både i den kyrkliga och världsliga maktens påbud och ur hederliga grannars och medborgares perspektiv. Ser man till sammansättningen av folk i upploppsmakarnas led kan man dock inte undgå att slås av tanken: sammanfaller de inte till stor del med det klientel som också var de olagliga krogarnas och jungfruburarnas, horbalernas och horhusens främsta understödjare? En stor majoritet av vandalerna var män. De kom från yrkeskategorier som också var hårt »drabbade» när det gäller prostitutionen – det vill säga många av dem smittades med könssjukdomar. Själva källan till upploppet 1719 var en man som själv gästade den krog och det förmenta »horhus» han sedan vandaliserade.

Är det inte besynnerligt att horstigmat alltid antas vara en reaktion på att det finns horor – och inte en aktiv del i skapandet av den föraktliga kvinnan?

Ur ett folkligt perspektiv var handlingen i sig – den utomäktenskapliga sexualiteten, inte nödvändigtvis innefattande en ekonomisk transaktion – avgörande för hur domen föll. Horor ansågs vara kvinnor som bjöd ut sig till män utan att vara gifta. De framstod vare sig som onaturliga eller som offer. De sågs som omoraliska, kort och gott. I upploppen gavs hatet mot dessa kvinnor fritt utlopp. Men de folkliga domarna kunde också ta sig andra uttryck, mindre fysiska och drastiska, men kanske ändå med mer omfattande konsekvenser för de drabbade. De kvinnor som undkommit lagens långa arm, som levt som damer och frotterat sig med överheten, kanske till och med skapat sig ett inflytande i politiken och byggt upp en privat förmögenhet, drogs i särskilda dikter ner till den nivå där de som skaldade tyckte de hörde hemma: i rännstenen.

Det sublima och det groteska

Kyss du min kuk
Med skräppor dröppel hårbär peruque
Och flatlöss som kråla i kårs på min buk
Kryp långt in i Rövven och fresta om sängen är miuk
Klimpar i sausen
Påsen
Rimsar
Slimsar
Kårfvar och kåddor och lort
Gapa!
Din apa!
Och smaka
Och tacka vid Rövvenes port.²⁹⁴

Dikten ovan är hämtad ur den »Samling af svenska visor» som Samuel Christian Wallen, vän till Carl Michael Bellman, likt en tidig folklorist insamlade mellan år 1766 och 1770.²⁹⁵ Den är en av många anonyma visor som finns nertecknade och sparade i privata samlingar av skålar, dråpliga historier, visor, fabler och poem från 1700-talet.²⁹⁶ Man kan anta att många av de nertecknade visorna och skålarna reciterades och sjöngs på krogar och i olika sociala sammanhang, snarare än lästes i enskildhet.

Carl Michael Bellmans visor är frekvent återgivna, inte sällan med någon variation och långt innan de fanns att få i tryckt form. De privata anteckningsböckerna kan liknas vid ett slags 1700-talets Facebook eller Youtube – här hamnade de fragment av socialt umgänge, dråpliga samtidskarikatyrer eller minnen som man ville bevara och återupprepa för egen del eller i samvaro med andra. En mycket liten del av alla dessa brottstycken har en så specifik karaktär att det kan finnas skäl att behandla dem som en särskild kategori. Det är visor eller dikter som skiljer sig från annan samtida erotisk eller ekivok humor genom en påtaglig obscenitet, ett utforskande

av grotesk kroppslighet som förenar skrattet med förakt, äckel och förruttnelse på ett sätt som får en nutida läsare att häpna. Vi befinner oss långt från Bellmans kvicka tvetydigheter, frivola rim och fördragsamhet med de svaga och usla.

Kan då denna mycket lilla och besynnerliga spillra av humor berätta något för oss om 1700-talets samhälle? I kombination med andra material kan dikterna erbjuda ledtrådar till seklets spänningar och paradoxer, och inte minst till förståelsen av den samtida synen på »horan».

Hordikter som tidsspegel

Bilden av ett erotiskt lössläppt 1700-tal är djupt präglad i det 20:e århundradets svenskar. Med ett mikroperspektiv blir bilden samtidigt både skarpare och mer suddig. Det är svårt, nästan ogörligt, att få en överblick.

Det är alltid brydsamt att försöka urskilja en generell tendens, ett tongivande spår i en epok eller en process. Precis som dagens samhälle präglades 1700-talets Stockholm av mångtydighet, skilda perspektiv, övertygelser och praktiker. Med en grov generalisering brukar två förhållningssätt till det fysiska kärlekslivet urskiljas under seklet: å ena sidan en strängt religiös och moraliserande uppfattning om återhållsamhet och synd, å andra sidan ett lustfyllt bejakande av »köttets lust». Inställningen till sexualiteten – både den manliga och den kvinnliga – präglades verkligen av en påtaglig dubbelhet. Lagar och moral föreskrev att lusten skulle hållas inom äktenskapets hägn. Verkligheten såg annorlunda ut.

Frihetstidens lättsinniga syn på köttets lust eller synden är mångomvittnad och spåren av den otaliga. Samma humor och hisnande kast mellan det sublimes och det groteska, mellan det gudaborna och det obscena som präglar Bellmans diktning går igen i många tidstypiska scener. Putslustiga historier med fräcka tvetydigheter, gåtor och rim med grova anspelningar och sånger om ökända kvinnor spreds i staden.

Kan då hordikterna hänföras till det frisinnade, råbarkade uttryck för begäret som speglas i andra kulturyttringar? Släktskapet med Carl Michael Bellmans epistlar kan måhända spåras i flera av hordikterna: det burleska och dråpliga, de tvära kasten mellan sublimt och groteskt, det måttlösa drickandet, rumlandet och den ständiga påminnelsen om alltings ändlighet, rutenhet och förfall. Användandet av verkliga och för samtiden kända gestalter är ett annat gemensamt drag. Den oförtäckta kroppsligheten och anknytningen till löjet och skrattet för även tankarna till det gamla bondesamhällets frodiga folkliga erotik i form av ramsor och visor, liksom till det sena 1600-talets populära bröllopgåtor, kryddade med slippriga tvetydigheter. Häcklandet av enskilda personer som återkommer i flera av verserna påminner i stället något om en framväxande smädekultur, ofta med politisk udd och en skoningslös drift med maktens representanter, medan den voyeuristiska anstrykningen och obsceniteten har gemensamma drag med en pornografi i vardande.

Hordikterna skiljer sig emellertid från både bröllopsdikterna, Bellmans verk, landsbygdens erotiska ramsor och tidens pornografiska lektyr genom det förakt de ger uttryck för. De uttrycker knappast lust – snarare olust, vämjelse och avsky, parat med en liderlighet vars främsta drivkraft snarare än åtrå tycks vara viljan att förnedra och bestraffa. Äcklet och ringaktningen är återkommande, liksom en sökt fyndighet som appellerar till åhörarnas skämtlynne.

Stockholms hordikter tycks rymma en paradox. Samtidigt som de kan förstås mot bakgrund av en uppluckrad sexualmoral, där en mer bejakande hållning till köttets lust gör sig påmind i både handlingar och ord, osar de av fördömanden gentemot de kvinnor som är versernas föremål. Så vem sjunger? Vem lyssnar? Och vem är diktens subjekt?

Estradörer bakom mask

Det som förenar dessa skaldeförsök är att de på olika sätt och i mycket omedelbar mening uppehåller sig vid könsdriften. Som den svenska idéhistorikern Carl-Michael Edenborg påpekar i *Köttets poesi* var dessa hordiktens funktion sannolikt att underhålla snarare än att hetsa upp.²⁹⁷ De var ämnade att förskräcka och roa. Genomgående har de mer karaktären av nidvisa än av pornografi, som denna »beskrivning» av det kvinnliga könsorganet:

Beskrifning

Af idel martofvor fittruskan består

Med klimpar och skorfvor i hvart och et hår

En näfve full med trasor som slinka hit och dit

Och stora skräppeflator så blöta som en skit.²⁹⁸

Flera dikter beskriver, med oändlig fantasirikedom när det kommer till liknelser och omskrivningar, både mannens och kvinnans lust, könsdelar och deras förening. Här finns dock inget av den hycklande förfining som ska komma att prägla mycket av 1800-talets halvt maskerade pornografi. De metaforer som används tjänar knappast till att dämpa den råa tonen. Tvärtom flödar grova ord och kroppssaft. Könslemmarna lever sina egna liv, drivna av begär som gränsar till dödslängtan. Påfallande är närvaron av stank och kväljande smak: smuts, könshår, tovor, avföring och spyor – osmakliga detaljer knappast ämnade för autoerotik, och som i senare tiders motsvarigheter oftast lämnas ute. Troligen vittnar det såväl om att hordikterna hade ett annat syfte än senare tiders pornografi, som om en annan, mindre tvättad, ansad och parfymerad vardagsverklighet och ett annat förhållande till kroppslighet och könsdrift.

Gemensamt för hordikternas röst – den roll som uppläsaren ikläder sig – är att de antingen är anonyma eller på ett övertydligt sätt parodierar en namngiven persons röst. Tillalet är direkt och tryfferat med uppmaningar och fordranden. Diktens berättare

orkestrerar ett parodiskt gravfölje, tömmer sig över en grav eller gjuter sitt förakt över den kvinna han i detsamma lägrar. Presens och imperativ är genomgående. Det är en röst som förutsätter en manlig socialitet, uppdiktad eller verklig – både som diktens fiktiva sammanhang och som dess tänkta åhörare. Diktens röst skapar en manlig position som är dominant, straffande, ironisk, föraktfull – och samtidigt dold bakom en anonym mask och ett distanserat löje. Den anonyma estradören knyter an till en tradition där poesin fungerade som en maskerad, där diktaren framträdde i olika roller och dolde sin egen identitet.²⁹⁹

Vi kan aldrig vara helt säkra på hur hordikterna användes eller hur spridda de blev. Spåren är alltför få, alltför sporadiska. Kanske var de en förströelse för ett mycket litet fåtal. Som Edenberg påpekat kan vi emellertid utgå ifrån att hordikterna främst hade en social karaktär. Gissningsvis lästes eller sjöngs de högt i de miljöer där handeln med sexuella tjänster ägde rum: på krogar och i andra miljöer där män vistades för förströelse och kvinnor för att tjäna pengar. Mot bakgrund av det kan vi förmoda att det var verser som, även om de inte nertecknades eller vidarefördes av många, ändå nådde en relativt stor publik.

Robert Darnton betonar i *Pornografi och revolution* det tryckta ordets stora betydelse för tankar, stämningar och idéer under en tid då radio och tv inte existerade.³⁰⁰ Detsamma torde gälla för det talade ordet. Det var på krogar och kaffehus som nyheter och rykten spreds, det var där man snappade upp anekdoter och dråpliga historier. Edenberg påpekar att hordikterna uppvisar kunskap i diktandets konst: rim, rytm och troper tyder på en viss bildning, en viss beläsenhet, och sluter sig därmed till att de anonyma diktarna hörde till samhällets bildade skikt.³⁰¹ Det är bara innehållet som skiljer sig från det mer rumsrena diktandet – formen är densamma. Jag vill hävda att det inte nödvändigtvis innebär att dikternas upphovsmän hörde till samhällets »övre skikt». Åtskillnaden mellan en aristokratisk och en folklig kultur är ofta bedräglig, och diktandet var en bred,

folklig praktik snarare än en elitistisk erfarenhet, precis som seklets smädslitteratur förenade det förment vulgära med det föregivet förfinade.³⁰² Verbala medier – skvaller, rykten, pamfletter, visor – var tillgängliga för en vidare krets än det skrivna ordet.³⁰³ Det talade ordet hade dessutom fördelen av att vara mer svårkontrollerat än det tryckta, även om försök gjordes av Gustav III, som genom spioner och angivare försökte få bukt med smädandet och häcklandet av kungamakten i Stockholm.³⁰⁴

Hordikernas ursprung kan vi således inte säga mycket om, då det är anonymt och höljt i dunkel. Nerstecknandet kan däremot förknippas med den livliga handskriftskultur som präglade den bildade delen av befolkningen i Europa. Till utbildningen hörde att samla olika typer av texter i handskrivna minnesböcker.³⁰⁵ Det förekom förvisso också bland andra samhällsgrupper. Upptecknandet är emellertid en handling i någon mening skild från kommunikationen. Den är ett bevarande som troligen syftade till vidareförmedling, men som främst fryser en situation i tiden.

Hordikerna kan i alla händelser antas vara hopdiktade av män, ämnade att läsas av män och åhöras av andra män, och man kan förmoda att det också var så det gick till. Dikternas objekt är emellertid ofta – men inte alltid – kvinnor.

En säck, en grav, ett griftekör – kvinnligt kön, kvinnlig lust

Folkloristen Inger Lövkrona beskriver i en analys av allmogesamhällets erotiska folkdiktning hur kvinnorna där, trots en patriarkal grundstruktur, tillerkänns en sexualitet.³⁰⁶ Den erotiska folkloren dominerades av en manlig lust, men var inte fientlig mot det kvinnliga begäret. Liknande anekdoter finns bevarade också i Stockholms urbana arv av dikter och skämt från 1700-talet. Hos Bellman är ju kvinnan nästan alltid villig. Även anonyma historier där kvinnans åtrå och lidelse driver handlingen framåt återfinns i arkiven. I en vers heter det till exempel:

En gong var flickan sjuk
Och längta efter kuk
Men när hon smaka fick
Det aldra första stuk
Så ville hon mehra ha
Utaf det samma slag
Ty nylig har hon intet fått
Som henne hafver gjordt så godt
Denna kuken han var god
Ty han efter naflen stod
Och krasa om i hennes maga
Som han nyss haft Spanska kraga.³⁰⁷

Kvinnan är i den här historien den aktiva förförerskan, närmast omättlig i sitt begär – men straffas också, då syfilis följde med tillfredsställelsen.

I andra verser behövs ingen man för att kvinnan ska finna njutning, som i berättelsen om två pigor som syr sig en löspenis och fyller den med säd. Här kan också både initiativet och berättarrösten vara kvinnlig och samtidigt dompterande:

Aldrig får du mer ta musen på mig
förn du visar
det som lisar
hett hvaraf nu min fitta bräns
nej min gosse lilla kom först hit med kuken
ligg ej sedan qvar och såf uti peruquen
var ej heller rädd att trycka friskt på buken
utan skumpa
snorr och rumpa
så att nöjet diupt i fittan käns.³⁰⁸

Under 1700-talet börjar den äldre synen på kvinnan som Evas arvtagerska, en driftsvarelse med lustar som måste tämjas och tyglas för att inte bli till en destruktiv kraft, att långsamt avta. Kvinnans

drift hade längre tillbaka ansetts vara starkare än mannens, mer destruktiv och i grunden syndig. Kvinnan stod närmare jorden och mörka makter, hon balanserade på gränsen till det ondas rike och kunde lockas av djävlar och demoner över till den mörka sidan. Häxprocessernas erotiska inslag vittnar om rädslan för kvinnans drifter – ett omätligt, svart begär som kräver sitt utlopp. Med sekulariseringen och de avklingande helveteshoten under 1700-talet tycks också rädslan för det kvinnliga onda avta. Kvinnors sexuella uttryck beskrivs inte längre som förbundna med djävulen.

Under det följande seklet skulle kvinnans sexualitet komma att ifrågasättas, sjukdomsförklaras och till och med förnekas. Det är förvisso inte en entydig och obestridd utveckling. Sett ur den högre skalans perspektiv, utifrån vetenskapliga artiklar, i lagstiftning och i offentlig debatt, är det ändå bilden av kvinnan som en moraliskt högre stående varelse, skör, i grunden asexuell och i behov av skydd som återkommer.

Den fundamentala uppdelningen av kvinnan i två – hora och madonna – har sitt ursprung i 1800-talets besatthet av dikotomier, i uppdelningen mellan manligt och kvinnligt, offentligt och privat, rent och orent. För att svara mot uppdelningen av den heteronormativa mannens kärleksliv i en fysisk och en mental del, i begär och i ömhet, måste kvinnosläktet också rumsligt och symboliskt delas i två separata sfärer. Madonnan/modern och makan hörde det feminina definierade hemmets slutna värld till, den ombonade och trygga avskärmning mot yttervärlden som den borgerliga föreställningen om ett hem utgjorde. Horan hörde i sin tur hemma på gatan, i den manligt kodade offentligheten, och i ett oändligt antal representationer förkroppsligade hon en ensidig och dunkel könsdrift.

I min avhandling *Malaria urbana* sökte jag förklaringar till denna besatthet av att förklara den fallna kvinnan, och fann flera svar: medikaliseringen av könslivet, modernitetens betoning av rationalitet och hygien, den framväxande stadens segregering och den fascination inför dess baksidor som följde på den, kvinnornas

frammarsch och den starka reaktion det utlöste, och inte minst den anomali och gåta som den prostituerade kvinnan blev i samma stund som det kvinnliga definierades som antitesen till det manliga och förbands med svaghet, naivitet, moralisk impuls och frånvaro av könsdrift.³⁰⁹

Under 1700-talet betraktades kvinnan i stället som en i många avseenden lägre stående varelse. Blev hon under 1800-talet till mannens motsats och komplement i allt, var hon under det tidigare seklet snarare en ofullständig människa. Inte artskild, inte en främmande kontinent att erövra eller en gåta att lösa, men en människa ur stånd att uppnå samma grad av civilisation, intelligens och ädelmod som en man. Den amerikanske historikern Thomas Laqueurs teori om hur 1700-talets kvinna av den samtida medicinen rent faktiskt betraktas som en ofullständig man anförs ofta som bevis för denna hierarkiska snarare än komplementära syn på förhållandet mellan könen.³¹⁰

På samma sätt framställdes inte könsdriften som annorlunda för kvinnor än för män. Tvärtom betonades likheterna. Kvinnans lust och njutning behandlades som självklara – så självklara att flera ledande experter på området hävdade att både man och kvinna måste nå en lustans klimax för att ett barn skulle kunna bli till. När vetenskapsmännen fördjupade sig i frågan var talet och tonen en annan än i det kliniska, distanserade och förment objektiva men starkt moraliserande språk som 1800-talets läkare brukade. Tvärtom utmärks upplysningens medicinskt kunniga skrifter av en bejakande och lustfylld ton. Samvaron mellan män och kvinnor – den enda sexuella samvaro som över huvud taget erkändes – beskrevs med sinnlighet och poetiska omskrivningar för kroppens olika delar och funktioner. Så står 1700-talets »förnöjelselemnar» och »älskog» i skarp kontrast till det kommande seklets »kopulationsverktyg» och »fortplantningsakt».³¹¹

Också i Sverige gavs det ut skrifter som erkände den kvinnliga sexualiteten. Könsdriften beskrivs där som både ädel och nödvändig,

som den drift som drog man och kvinna ömsesidigt till varandra, som väckte åtrå hos dem efter den närmaste, innerligaste förening. Inte minst Carl von Linné, som spred sina opus om fortplantningens grunder, deklarerade att kvinnan hade samma sexuella begär som mannen, samma förmåga att njuta av kärlekens nöjen och samma rätt till dem som mannen.³¹² Och i den folkliga vokabulären, i skämtdikter och burleska historier, flödade fantasin över i oräkneliga analogier över könsorganen. Det kvinnliga könet beskrevs som en fågel, en säck, en gryta, en höna, ett hav, en grav, ett griftekör.³¹³

Under samma period växte en rik och mångfasetterad diskurs fram med politisk udd och frispråkig kritik av makten, inte sällan parad med en pornografisk anstrykning och radikala idéer om samhälle, kropp och kön. Robert Darntons klassiker *Pornografi och revolution* analyserar det förrevolutionära franska samhället med utgångspunkt i samtidens förbjudna böcker.³¹⁴ Politiska smädeskrifter har troligen funnits i någon form så länge som skrivkonsten existerat, men under 1700-talet ökade de både i omfattning och spridning.³¹⁵

Sånger, skämt och dikter som häcklar makten är verkningsfulla instrument. Böcker som ansågs undergräva kungens eller kyrkans auktoritet eller vedertagen moral förbjöds och brändes av bodeln i offentliga bokbål, men vann stor spridning genom illegal handel. En rik flora av pornografiska texter utmålade den franske kungen som impotent och Marie-Antoinette som nymfoman med kvinnliga älskare. Andra texter drev med kyrkans företrädare och vände på perspektiven, förespråkade libertinska lustar för lustans skull och en sexualitet som inte syftade till barnalstring utan till ren njutning. Ofta innefattade de samhällskritiska böckerna en pornografisk dimension.

Den populära boken *Anekdoter om Madame la comtesse du Barry*, som Charlotta Slotsberg hade i sin bokhylla, tog med hjälp av berättelsen om Ludvig XV:s skandalomsusade älskarinna läsaren med på en resa från de mest omtalade horhusen i Paris via förnåma sängkammare och vidare in till hovet och en plats i själva kungens säng.

I den mycket efterfrågade och vida spridda *Thérèse philosophe*, om en ung flickas väg från oskuld till upplysning och lycka via sinnlighet och filosofi, propageras för sex för njutningens skull. Det antiklerikala draget är mycket tydligt manifesterat i den kättjefulle och be- dräglige fader Dirrag, som föreskriver andliga övningar som inte är annat än erotisk prygel och samlag.³¹⁶

Också i dessa böcker är den kvinnliga lusten framträdande, rent av tongivande. Det gäller inte minst *Thérèse philosophe*, som har ett kvinnligt berättarjag och innefattar en könsaspekt som måste ha varit omtumlande för läsaren. Det kan till och med ha varit den mest omskakande sidan av boken, föreslår Darnton i sin analys.³¹⁷ Thérèse hävdar sin rätt till njutning på sina egna villkor, fri från den allt överskuggande skräcken för graviditet.

I Sverige saknades en egentlig motsvarighet till den brokiga smådeskultur av pornografiskt samhällskritisk litteratur som framför allt Frankrike uppammade. I viss utsträckning importerades och lästes dock sådana förbjudna böcker på originalspråk också i Sverige.³¹⁸ Historikern Anna Maria Rimm visar i sin forskning om förläggaren och bokhandlaren Elsa Fougt att en ansenlig mängd förbjudna böcker genom hennes försorg smugglades in i Sverige under seklet och spreds via boklådor och lånebibliotek.³¹⁹ Bevarade beställningslistor från Elsa Fougts bokhandel visar hur en andel av hennes bokbeställningar gick via ombud för att undgå tulltjänstemän med så kallade klandestina böcker. Bland dem fanns politiskt radikala och samhällskritiska texter. Några avslöjade aristokrati och prästerskap som liderliga och moraliskt slappa, och många var pornografiska till sin karaktär. De känsliga titlarna ingick inte i Fougts officiella katalog, men såldes sannolikt under disk.³²⁰ Tomas Anfält skriver i sin epilog till Darntons *Pornografi och revolution* att fransk revolutionslitteratur och pornografi återfanns framför allt hos adeln, i högreståndskretsar och hos borgerskapet.³²¹ Den skändliga historien om den franska mätressen du Barrys väg till tronen fanns till och med att låna på bibliotek i Stockholm.

Flera av Johan Tobias Sergels (1740–1814) alster innehåller skarp kritik av ett skenheligt prästerskap. I den serie med laveringar som kallas »Prästen och flickan» häcklar han den katolska läran.

Häcklandet av såväl kungamakten som kyrkan var 1700-talets stockholmare emellertid långt ifrån främmande för. I november 1779 skrev Gustav III:s svägerska Hedvig Elisabeth Charlotta i sin dagbok: »paskiller är på modet och sätts varje dag upp på gathörnen i Stockholm [...] Polisen gör dagliga patrullrundor för att ta ner smädelserna och avslöja vem som skrivit dem».³²²

Också bland de mer oförblommerat frispråkiga anonyma dikterna förekommer drift med prästerskapet och med skenheligheten hos de kyrkliga auktoriteterna. I någon vers häcklas Uppenbarelsebooken, i en annan de tio budorden. Oftast är det dock prästerskapet som smädas. Prästen figurerar som kåtbock och fyllehund, könsorganen får namn av pastorn och pastorskan och de största syndarna är de som predikar avhållsamhet och syndens lön.

[...] ty den som ofta gör sig sedlig som en Prest
 Och tar en helig mine, den knullar aldramäst.
 Och tro at den hvars tal går ut på sedo-läro
 Är nögd att nästans kuk i fittan ständigt bära.
 Ja den som badstu-gång mäst plägar häckla på
 Hon önskar sig et bad i bara semen få.³²³

Det antiklerikala draget delar dikterna således i viss mån med annan pornografisk litteratur från seklet. Hur ser då den kvinnliga lusten ut i hordikterna? Finns där ett kvinnligt jag, en kvinnlig drift, en röst för rätten till njutning eller till sin egen kropp?

Som vi har sett fanns lustiga historier och anekdoter där en kvinnas begär drev handlingen framåt, liksom beskrivningar av det kvinnliga könet i sin egen rätt som villigt och vått. De hör emellertid till undantagen. Den kvinnliga lusten i hordikterna kan, något tillspetsat, sammanfattas som samtidigt bottenlös och passiv, gränslös och livlös. Framför allt gäller det de kväden där föremålet för dikten är en verklig och för samtiden känd kvinna. Precis som i mycket av den kritiska och pornografiska filosofin under 1700-talet tar smutskastandet i hordikterna också formen av personliga angrepp.³²⁴

På samma sätt som hos Bellman används i hordikterna ofta förebilder ur verkliga livet, välkända för stockholmarna som rörde sig på lokal. Enligt Carl-Michael Edenborg hörde dessa kvinnor till stadens lägre skikt. De var pigor och arbeterskor från kaffehus och fabriker, fattiga och hungriga.³²⁵ I de fall då namngivna kvinnor förekommer är det möjligt att i någon mån ta reda på mer om dikternas huvud-

personer. Kanske får man syn på andra saker om man tillämpar ett mikroperspektiv på hordikterna?

Till att börja med kan vi, det mycket begränsade urvalet till trots, sluta oss till att de kvinnor som figurerade med namn i texterna antogs vara kända av åhörarna som horor. I två av texterna görs hänvisning till betalning.

[...]

Så länge jag en plåt

I mina gömmor haft, och hon har orkat drilla

Så har du icke bordt dess kära lif förspilla

[...] ³²⁶

[...]

I nödens tima en tillflugt så rar,

Fast något dyr til at hyra.

[...] ³²⁷

Sammanhanget gör tydligt att det rörde sig om kvinnor som var kända för att ta betalt för sexuella tjänster. Samtliga namn som jag stöter på förekommer också i en eller flera andra källor med koppling till Stockholms sexhandel. Två av dem vet vi redan mer om: Charlotta Slottsberg och Ulla Piper né de Åkerhielm. De kvinnonamn – Betti och madam Sacko – som figurerar i en annan dikt, mer svår att tyda, återfinns också de på listan över »Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet»; Betti under rubriken »mademoiseller af bättre sorten» och madam Sacko direkt under huvudrubriken. Två Sacko är listade: nr 3 fru Sacko Janson och nr 29, fru Anna Maria Sacko på Söder.

[...]

Du skarpa nos du Bettis moder

Vår Madame Sacko menar jag

Giut ur din fitta tårefloder

upå vår Horhunds döda dag

I picardon två dina händer

Af brenvin spy den dödes skål
Och när du dig från liket vänder
Vänd modigt up ditt blanka håll
[...] ³²⁸

Också här parodieras sorgeskvådet; här uppmanas hororna sörja en horhund. Kombinationen av kroppslighet, äckel och horeri är påtaglig. Blandningen av åtrå, äckel och gränslöst förakt för namngivna kvinnor är återkommande. Även övriga kvinnor som namnges i dikterna rörde sig av allt att döma i samhällets övre skikt. Det tyder på att de kvinnor som ådrog sig det största hatet var ryktbara kvinnor som rörde sig i stadens »innekreter» och var en synlig del av en manligt kodad offentlighet.

Köttets lust, förruttnelse, avföring och död

Ett återkommande motiv i hordikterna är döden. Några dikter parodierar sorgeskvåden, precis som i fallet med Charlotta Slottsberg. Absurda gravföljen skildras: bolande djur, paraderande kön, folk som lättar på trycket över graven. Att dikterna tar formen av just sorgeskvåden framstår som särskilt anstötligt för en nutida läsare.

Förakt sammanblandat med liderlighet återkommer som tema, kopplat till död och begravningsakt. Djur är också vanligt förekommande i dikterna. Att likna någon vid ett djur var en vanlig förolämpning: hund, ox och gris förknippades med smuts och lastbarhet. »Hundsvott» var ett frekvent skymford, som syftar på en tiks könsdelar. Andra upprepade teman i hordikterna är avföring, »köttslig beblandelse» och åldrande kroppar.

Hur ska man förstå denna länk mellan lik, köttsliga begär, mänskligt avfall, förakt, horor och de skratt som dikterna syftade till att framkalla?

Förbindelsen mellan död och lust var en etablerad föreställning i 1700-talets mentalitet. »Lilla döden» fungerade ofta som metafor för orgasmen, och jungfrumord beskrev en kvinna som förlorade

»Och var beständig mot din flicka» lyder texten längst ner på Carl August Ehrensvärds burleska bild av en likkista i genomskärning. Död, kärlek och köttsliga begär är ett återkommande tema i 1700-talets kultur.

sin oskuld – hon dog som mö och stod upp som mamsell. I Bellmans skaldekonst används liknelsen mellan samlaget och döden flitigt. Men sorgeskvadets form i hordikterna understryker också den kontrastverkan som versernas innehåll förmedlar. Det är ett stilgrepp som även det känns igen från andra källor – inte minst från *Fredmans epistlar*. De tvära kasten, de burleska mötena mellan högt och lågt, högstämt och oanständigt tycks omfatta en för seklet typisk humor. Företeelser som utger sig för att vara en sak men är en helt annan kan också relateras till 1700-talets vurm för det sceniska och teatrala – och mellan teatern och synden fanns flera förbindelser.

I hordikterna ställs sorgekvädets högstämnda form mot ett innehåll från rännstenen: människor och djur låter all sin avföring på den heliga jorden, pissar den döde i munnen, besudlar begravningsakten genom att »knopa»– ett samtida ord för samlag – kring gravnen och bygger äreminnen i form av pyramider av exkrementer. Två andra dikter ur S C Wallens samling saknar namngivna kvinnor men beskriver »hororna i Stockholm» och deras vardag med kroppsvätskor, avföring och äckel som det mest framträdande draget.

Horornas nöjsamma arbete i Stockholm
Skåda sin fitta, sitt arshåll gnugga glad
Vakna vid sin nattstol och sin påtta i parade
Rakla, spåtta, rapa, fierta, snyta ibland
Sig uti en smutsig kåft med helt beskitna band

Pissa i sängen tills blåsan blifver tom
Drömma ängsligt hur man finner ändabädd uti Rom [otydligt]
Skita under sig utaf en alteration
Skylla på hur hon i går tog in en pungakon [otydligt]

Vrida och vända en sur och skråflig kropp
Åter snyta sig och fisa vräka sig sen opp
Rifva sig i Rövven och sen fittan klå
Plåka där utur ett dussin flatlöss eller två

Mot kläckan elfva då skita om på nytt
Sedan man om morgon ren tre gånger hafva spytt
Ta sin särk och tårka sig i Rövven till.³²⁹

På sidan 268 finns en anonym dikt utan nummer eller titel med samma tema. Kanske är den en fortsättning på »Horornas nöjsamma arbete i Stockholm».

Klåckan half tålf så får man litet låfv
Sen man tömt den mästa skiten ur sitt horeskråf
Fri från skitstol från påtta säker man går
Resten utaf skiten man dwer upå låren får.

Öpna sitt fönster och kasta skiten ner
Hör och pissen utur påttan jag dig hiertlig ber
Rif och rasla stryk och skrapa dig sen i än
Och med tummen om där mera skit kan finnas kän

Nu blir hon rener och klåckan slår nu tu
Åt de smala gränder hon sig nu förfoga sku
Skit och skårfv och slutlig Dröppel chanqre porllin pocker?
[svårtytt ord]
Har hon skrapat af och sökt at dölja för hvar Dreng

I mörka kammarn så brer hon fittan opp
Sen hon satt i Röfven det som förr höll fittan stopp
Råka för [svårtydbart, ser ut som förgårdsRäv] och knulla
liksom en Märr
Lycklig skatta sig som fått en fylnad i sitt kär.

Sen runka kukar och släppa Röfven till
En i fittan en i munen Röfven knulla vill
Slika kåddor kyssa kukar, tänk hvad för slåt
För all runkning, knull och kukning äntlig få en plåt

Nu börjar mörkna, man måste på Norrbro
Att med hundar, kattor, Drengar knulla som en So
Få par styfver supa prennvin full som ett as
Tumla uti skiten och ur ränsten sedan dras.

Föras på Rasphus och äntlig få sin Dom
Stå upå Chavotten och sig visa ganska from
Slita ris, i ångsten pissa, skita rent ut
Sådant är och blifver alla Stockholms horors slut.³³⁰

»Alla horrors slut» var förnedring, förakt och förfall. Dikterna ovan speglar horstigmats mörkaste sidor. De metaforiska omskrivningarna har kapats bort, hororna inte bara påminner om smuts och otukt – de är själva orenheten, de beskrivs som behållare för oändliga mängder exkrementer som ständigt rinner över, läcker ut, smetas omkring. Här finns ingen misskund, ingen ömsint blinkning, ingen nåd. Horor beskrivs som smutsiga djur – groteska, skitiga, löpska – och deras öde är att slita spö.

Precis som i andra hordikter är kvinnornas kroppar märkta av ålder. De kvinnor som blir föremål för hordikternas förvridna hyllningar har alla lämnat den åtråvärda ungdomen bakom sig. 1700-talet var ett sekel då ungdomen var mycket flyktig och värderades högt. Det kvinnliga skönhetsidealet hyllade vit porslins-hy och rosenkinder, vackra tänder, nätta händer och fötter. De kvinnor som vann framgång och blev »berömdheter» i stadens nöjesliv förkroppsligade mönsterbilden av kvinnlig fågning. Den diktade Ulla Winblad beskrivs som ett objekt för lusta eller åtrå. I epistlarna är hon emellertid evigt ung och åtråvärd och har åhörarens, läsarens och diktarens sympatier. När de anonyma hordikter kommer till där Ulla Winblads samtida figurerar har kvinnorna åldrats.

Hänsyftningarna på kroppsligt förfall är återkommande – kvinnorna är »utredna», »spruckna», »nötta» med »svarta låar» och »sur och skrofflig kropp». Det rör sig om kvinnor som betraktas som förbrukade i rent bokstavlig mening. Den sexuellt aktiva kvinna som förlorat sin ungdom och sin erotiska dragningskraft stöts bort genom en brutalt avhumaniserande akt där köttets lust sammanblandas med äckel och bestraffning. Dikternas namngivna kvinnor objekti-veras inte som den unga, diktade Ulla Winblad till en åtråvärd kropp, utan reduceras till ett kön, ett bottenlöst stinkande hål, samtidigt avskryvt och sexuellt tillgängligt.

Ja Platska lilla som en struva
Spän ut ditt rosenröda håll
Lät fritt en Ball din fitta skrufva
Och skrik om du ej mera tål
Med gulgrön färg utur din kutta
Slå fjärt på fjärt och tår på tår
Hvar skit skall liksom Gummigutta
Gulfärga dina svarta lår.

Men skull då efter afgrundslagen
Din siäl i Helfivet gå hän
Så Platska om du så behagar
Lyft hastigt up båd röf och knän
Lät blott min Auctor dig få nalka
Och i ditt arshål se din bild
Lät fittan bli hans enda svalka
Där han från verlden bäst är skild,

[...]

Ja öppna dig du sura fitta
Du gula arshål fult med skit
Lät dig min Auctour få besitta
Som ett apteqve med aqua vite
Som pumpen går vid Tyska brunnen
Så Platska pissa på min vän
Stryk herr Auctour nu om munnen och kyss för öfrigt mig i än.³³¹

Återigen är kopplerskan Lovisa von Plat föremål för en hordikt, den här gången med titeln »Replique». Diktens berättarröst är den som själv idkar umgänge med Plat och vräker sitt hat över henne.

Hordikterna uttrycker en syn på horan som rimmar illa med det lätt romantiska skimmer som vilar över många representationer av 1700-talets jungfruburar och horbaler; där män och kvinnor beru-

sar sig och beblandar sig med ömsesidig orgiastisk iver. Man kan lätt få intrycket att horstigmat under 1700-talet reproducerades av den institutionaliserade maktens centrum genom den oerhört stränga sexuallagstiftningen och genom prästerskapets fördömande syn på utomäktenskaplig sexualitet, medan Stockholms »glada vivörer» utgjorde en motkraft. Men seklets två till synes artskilda hållningar gentemot köttets lust som antingen fördömande eller bejakande är inte alltid lätta att skilja åt. Hordikternas hat låter sig inte hänföras till den religiöst präglade synen på synden – de är ju själva pornografiska till sitt innehåll. Syftet är knappast att moralisera eller avskräcka från synd. Det är heller inte handlingen, själva den utomäktenskapliga sexualiteten, som udden riktas mot. Snarare är det kvinnorna själva eller deras kön dikterna tycks vilja oskadliggöra. Carl-Michael Edenborg har förmodligen rätt när han menar att hordikterna är en bortträngd genre i svensk litteratur för att den i jämförelse med andra jämförbara kategorier framstår som så cynisk och mörk. Ordet bortträngd antyder en medveten handling, ett val snarare än brist på vetskap. Jag kan föreställa mig att dikterna har gått under forskarnas radar också för att de inte rimmar med någon färdig mall för analys, de stämmer inte in på någon föregiven idé om seklets syn på kroppen, kvinnan och köttets lust.

Hatet, föraktet, avhumaniseringen är horstigmats grundpelare. Den distanserande humorn är ytterligare en aspekt. Hånet kan fungera som en effektfull strategi som både avväpnar och förstärker föraktet.

Hordikterna är tydliga exempel på det hat som drabbat de kvinnor som stämplats som horor. Men dikterna låter sig knappast förstås endast som uttryck för en reaktionär manifestation mot liderlighet och hor. Horstigmat reproducerades inte endast av lagens väktare och religiöst anstrukna moralister. Inte heller har de kvinnor som drabbades av sinande hushållskassor eller smitta genom sina mäns könsköparvanor lämnat många spår i arkiven i form av hat eller hets mot de kvinnor som klassades som horor. Hordikterna skrevs och

framfördes av allt att döma av och för de män som också var sexhandels köpande part.

Det versatila stigmat

1700-talet är en mångtydig och svårnavigerad epok när man undersöker den kommersiella sexualiteten, horstigmat och förbindelserna dem emellan. Att horan var en föraktlig kvinna rådde det förvisso enighet om. Att hon förtjänade bestraffning var givet. Men vem som sågs som hora varierade med betraktarens perspektiv. Lena Cajsa Bohmans fall ger inblick i en brokig historia med flera ledtrådar och få tydliga svar. Horan enligt lag var inte densamma som libertinen Gustaf Halldins hora. Mannen på gatan, kvinnan i grannhuset, prästen, fadern, palten, häcklaren, upprorsmakaren och hovet hade inte nödvändigtvis samma definition av horan. Det är svårt att urskilja några entydiga drag i tidens horstigma och hur det hängde samman med en kommersiell sexualitet som tveklöst existerade, även om ordet prostitution inte var i bruk.

Med den reglementerade prostitution som skulle komma att präglade Stockholm drygt hundra år senare som fond för mamsell Bohmans och Lovisa von Plats verklighet kan seklets särdrag framträda. Mot bakgrund av de förändringar av den kommersiella sexualiteten och synen på horan som skulle komma att följa på urbanisering, modernisering, individualisering och en förändrad sexuallagstiftning kan några utmärkande egenskaper identifieras.

En tydlig förändring mellan seklen är den från 1700-talets syn på hor som utslag av omoral hos den enskilda kvinnan eller mannen, till 1800-talets föreställningar om en kollektiv identitet hos kvinnorna. I 1700-talets stad var hor fortfarande en handling som både män och kvinnor kunde göra sig skyldiga till. Horan betraktades som omoralisk. Det största problemet med henne var att hon inte ansågs bidra till samhällsnyttan: hon arbetade inte, producerade ingenting, födde inte upp några dugliga och gudfruktiga barn utan levde i gränslös och tygellös själviskhet. Lena Cajsa och andra kvinnor som sällska-

pade med kopplerskor, för på horbaler och gick med män dömdes ibland av myndigheter, och ofta av det omgivande samhället, som moraliskt slappa, horaktiga, löpska. »Lösa, liderliga kvinnor» och »nattlöperskor» som rörde sig ute i stadens offentliga rum, dansade och söp med främmande män – sådana kände alla, de fanns i varje kvarter, de syntes på varje krog. Men de ansågs inte outgrundliga. De betraktades inte som en gåta eller en anomali. De reste inga frågor om ursprung och släktskap, de sågs inte som tillhörande en särskild sort med gemensamma karakteristika. En tydlig förändring mellan seklen är därför den från synen på prostitution som utslag av en individuell omoral, till en kollektiv identitet hos de säljande kvinnorna.

Under 1800-talets reglementering utvecklades prostitutionen från en kriminell handling till en tolererad kategori. Det är i sig en anmärkningsvärd transformation. Under 1700-talet betraktades »horan» knappast som en del av en organiserad rörelse och än mindre som en representant för ett kollektiv, utan som en enskild individ med bristande moral och obändiga lustar, en oregerlig person som bröt mot den lag som instiftats av Gud. Och medan myndigheterna under 1700-talet straffade handlingen, brottet att ha sexuellt umgänge utom äktenskapet – i den mån det alls straffades – riktade det följande seklets åtgärder in sig på den prostituerade kvinnans person. Själva handlingen, prostitutionen i sig, var ju tolererad, så länge den var känd av myndigheterna.

Medan stigmats uttryck under 1700-talet sällan syntes syfta till en förändring hos den stigmatiserade, uppstod under 1800-talet en påtaglig reformiver i relation till den fallna kvinnan. Utpekande och offentlig skam användes under 1700-talet för att upprätthålla gränsen mellan kvinnor. Århundradet därpå växte en parallell diskurs fram, som i stället ville reformera den stigmatiserade. Reglementeringens rutiner för inskrivande i prostitutionsrullan och de regelbundna besiktningarna och begränsningarna av rörelsefriheten skapade en särskild klass. »Den prostituerade kvinnotypen» uppfanns som ett svar på behovet av att legitimera en samhällsordning där män hade rätt

till sex när helst de tarvade det, medan kvinnor idealt skulle förbli rena och oskuldsfulla och trogna sina äkta makar.

Den kvinna som registrerades och fick sitt namn inpräntat i reglementeringens rulla var per definition en prostituerad, under dygnets alla timmar och årets alla dagar. Reglementets krav och besiktningarna tjänade som återkommande påminnelser om hennes identitet och samhällliga ställning. Något straff utgjorde det dock inte, även om skamstraffets effekter inbegreps mer eller mindre uttalat i de veckovisa vandringarna till besiktningsbyrån. Straff i form av böter eller fängelse användes mot de kvinnor som inte följde reglementet, som befann sig på fel plats under fel tid, som inte var lämpligt skamsna, som inte dök upp till besiktning och som på olika sätt gjorde sig bemärkta i offentligheten.

Kvinnor som registrerades vid prostitutionsbyrån var de som enligt myndigheterna försörjde sig på sexhandeln. Den ekonomiska transaktionen som en förutsättning för prostitution var en ny definition och förståelse av horan. Medan 1700-talet såg horan som någon som drevs av liderlighet och lust, blev horan under 1800-talet definierad som en kvinna som tog betalt för sina tjänster. Inte heller i det folkliga rättsmedvetandet hade horstigmat något med pengars inblandning att göra under 1700-talet. De kvinnor som drabbades var sådana som överskred gränserna för tillåtna sexuella uttryck. Och medan horor i 1700-talets Stockholm i somliga sammanhang ansågs som kvinnor som inte var kultiverade nog att dölja sina lustar – eller sin avsmak – med en mask av förfining, mild undergivenhet och väl avvägt, eggande motstånd, kunde 1800-talets prostituerade snarare anklagas för att bära en lögnaktig mask av falsk åtrå.

Samtidigt som ordet prostitution under 1800-talet definierades, ringades också kvinnorna in med hjälp av en enorm produktion av vetande. Inom flera vetenskaper strävade man efter att förstå och förklara de kvinnor som definierades som prostituerade. Någon motsvarighet fanns inte i 1700-talets Sverige. Inte heller omtalades

kvinnor som omgavs av rykten om horeri och lösaktigt leverne som ett överskuggande samhällsproblem. De genererade inga omfattande utredningar, inga experter, inga program, och krävde därför heller inga särskilda åtgärder utöver gängse straff. Parallellt kan man se en utveckling av den kommersiella sexualiteten från ett brott mot Guds lag till ett brott mot en förment kvinnlig natur.

Under 1800-talet kom horstigmats gränsbevarande funktion att bli explicit och formaliserad. Den gräns mellan ärbara och fallna kvinnor som under 1700-talet varit mer glidande och mindre definitiv, inskärptes och fick en fysisk avspeglning i stadslandskapet. Under 1800-talet fick det förakt som speglas i 1700-talets hordiktning och bordellstormningar vetenskaplig språkdräkt. Är inte den prostituerade kvinnan egentligen en helt annan sort? »Den prostituerade kvinnotypen» framstod som en avvikelse från den normala kvinnan. Det innebar också att horan som idé i allt högre grad sammanföll med andra stratifierande principer, som klass och i viss mån ras. När den ideala, moraliskt högstående och närmast avsexualiserade kvinnan definierades som ett borgerligt ideal, skapades en »sexualiserad andra», mot vilken respektabiliteten kontrasterades. Den brittiska sociologen Beverly Skeggs visar i boken *Att bli respektabel* hur 1800-talets kvinnor från arbetarklassen och med annan hudfärg än vit användes som motbilder för att framställa en respektabel kvinnlighet förbehållen vita kvinnor ur medelklassen.³³² Teorier om den prostituerade kvinnans degenererade egenskaper hänförde henne till en mer primitiv tid. Hon kunde även liknas vid andra »raser», som man föreställde sig befann sig längre ner på utvecklingsstegen. Europeiska kvinnor i prostitutionen som tidigare rätt och slätt betraktats som horor, kunde nu beskrivas som besläktade med vad som ansågs vara primitiva kulturer, som nomader och hottentotter.³³³

Man kan konstatera att horan som kulturell fantasi i långa tider har fungerat som uppsamlingskärl för allt det som samhället för tillfället skytt. Många laster har förblivit förhatliga genom århundraden. Återkommande över tid i karakteriseringar av horan är ord som

»Thieving from a gentleman» av Elias Martin visar två kvinnor som vittjar fickorna på en utslagen man. Återkommande stereotypa representationer av kvinnan i prostitution är penninglystnad och tjvaktighet.

betecknar opålitlighet, lättja och lättsinne. Andra tillskrivna drag varierar, och reflekterar antiteser till vad samtiden värdesätter eller betraktar som heligt. Om 1700-talet betecknade horan som ogudaktig, liderlig och lat, karakteriserades hon under 1800-talet snarare som mentalt eller psykiskt defekt, okvinnlig och girig. Medan horan under 1700-talet kunde vara vilken kvinna som helst som saknade moral, representerade hon under 1800-talet i hög grad den Andra. Medan 1700-talets krognympfer bröt mot en av Gud påbjuden lag,

bröt 1800-talets prostituerade mot en förment naturgiven kvinnlighet. Det speglar en samhällelig förändring där makten, sanningsanspråken och rätten att formulera det goda livet försköts från religionen mot naturvetenskapen, från Guds bud till naturens ordning.

Det är uppenbart att såväl prostitution i sig som det horstigma som sammankopplas med kvinnorna i handeln är föränderliga företeelser. Stigmat är vad jag skulle vilja kalla ett *versatilt stigma*. Det är oerhört anpassligt och ackommoderar sig ständigt efter nya kulturella och sociala sammanhang, efter nya lagar, värderingar och etablerade sanningar. Det är i hög grad sammanflätat med samhällets dominerande föreställningar om gott och ont, om hedervärt och föraktligt.

Horstigmats förmåga att anpassa sig efter nya förhållanden kan vara en förklaring till stigmats beständighet. Medan andra stigman kommer och går, består horstigmat – trots genomgripande samhälleliga förändringar som rör prostitutionens själva grundförutsättningar.

Men det förklarar inte varför det är så. Hur kan det komma sig att horstigmat är så anpassningsbenäget och segt? Svaret måste rimligen hänga samman med att stigmat genom århundraden har fortsatt att fylla en funktion. Om man i stället försöker identifiera vad i stigmat som trots anpassligheten förblir oförändrat över tid, kanske man kan finna några ledtrådar.

Det rigida stigmat

Den mest påtagligt beständiga aspekten av horstigmat är naturligtvis dess kvinnliga konnotation. Både handeln med sex i sig och det stigma som är förbundet med prostitution är tydligt könade företeelser. Även under 1700-talet, när hora främst var ett verb, lagstiftningen var relativt jämlik och ordet prostitution ännu inte användes, var horan ett skällsord med klart feminin prägel. I fallet med Lena Cajsa Bohman var rätten påfallande ointresserad av de namngivna män som den unga flickan angav. Under 1800-talet var det uteslutande kvinnor som registrerades som prostituerade och tvingades följa föreskrifter som begränsade deras rörelsefrihet och liv.

Idag lyfts ofta homosexuell prostitution fram i debatten, och i takt med att transsexuella blir mer synliga i samhället har deras relativa överrepresentation inom sexhandeln uppmärksamats. Stigmat drabbar också dem. Fortfarande är kvinnor emellertid i stor majoritet som säljare, och män i än högre grad i majoritet som köpare. Precis som prostitution tycks förbli en handel där huvuddelen av säljarna är kvinnor från underprivilegierade samhällsgrupper, förbli ordet hora ett feminint skällsord och stigma – och som sådant fortsätter det att påverka alla kvinnors livsrum.

Utmärkande är också det faktum att horstigmat är och förblir ett socialt stigma. Ingen är »född hora», det är inte ett stigma som är nedärvt och avläsbart på kroppen, det syns inte i födelsecertifikat eller anas i ett namn – även om det verkligen än idag finns barn i delar av världen som bokstavligen föds in i prostitution genom att fostras till sexuellt slaveri på bordeller.

Stigmat har alltid slagit ohyggligt hårt mot de kvinnor som har antagits förkroppsliga det, samtidigt som alla kvinnor direkt eller indirekt berörs. En rad förhållanden har historiskt sett ökat risken för att stämplas som hora: om du som kvinna rör dig på fel platser vid fel tillfällen, klär dig på ett sätt som provocerar, skrattar för högt, tar för mycket plats, uttrycker din mening, om du syns eller hörs i offentligheten, om du är ogift, om du har ett sexliv – och omvänt: om du nekar någon sex.

Socialpsykologen Gail Pheterson lyfter fram det faktum att en rad förhållanden som inte har något att göra med vare sig sexualitet eller sexuellt beteende över huvud taget idag också ökar risken för att drabbas av en horstämpel – som att ha en gruppidentitet som arbetarklass, att vara överviktig, svart eller judisk, att vara frånskild, fattig eller utsatt för våld.³³⁴ Att lägga identitet som romsk, asiat, östeuropeisk eller sydamerikansk kvinna till listan som gäller nordeuropeiska förhållanden framstår knappast som någon överdrift.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att låg status och främlingskap alltid har inneburit en förhöjd risk för att drabbas av

horstigmat – men också för att faktiskt hamna i handel med sex. Det är ett faktum som återspeglas i material från vitt skilda geografiska rum och historiska epoker, såväl historiskt som i vår samtid.³³⁵ Samtidigt har kvinnor genom att framhålla andra värderade grunder för sin identitet och sociala ställning klarat sig undan flera aspekter av horstigmat. Lena Cajsa Bohman var sannolikt hjälpt av sin samhällsställning både som borgardotter och som ingift adelsfru, och Lovisa von Plat kunde påräkna skydd från högt uppsatta adelsmän.

Horstigmat verkar för att upprätthålla en gräns mellan kvinnor. Var gränsen dragits har alltid varit beroende av andra stratifierande principer än kön – som klass, ras och etnicitet, men också av rumsliga och tidliga aspekter, av beteenden och rörelsemönster, och inte minst av nätverk och sociala sammanhang. Det har bidragit till stigmats upprätthållande.

Men stigmats kraft består också, vill jag påstå, i dess förhandlingsbara aspekt. Horstigmat är ofta, men inte alltid, en fråga om utpekanden och attribuering, om beskyllningar, förnekanden och försvar. I 1700-talets stad var det en vardaglig realitet som alla kvinnor hade att förhålla sig till. Den som drabbades av anklagelser eller misstankar tvingades försvara sig, inför rätten eller inför uppretade grannar. De anklagade anlidade vittnen som kunde gå i god för deras ärliga vandel, deras kärlek till maken, deras gudfruktighet och skötsamhet. Maria Christina Kiellströms, alias Ulla Winblads, livslånga kamp för att svära sig fri från stigmat, samtidigt som hon själv använde det mot andra kvinnor för att förgäves positionera sin egen person som respektabel, är en historia med många paralleller i skilda sekler. Ett sådant försvar upprätthöll horstigmats styrka, där allt som var föraktligt förknippades med horan: oärlighet, svekfullhet, otro, gudlöshet, tygellöshet och vårdslöshet.

Samtidigt kan horstigmats kraft sannolikt påräknas det faktum att det också kan ha kapaciteten att underordna alla andra stratifierande principer. De kvinnor som under 1700-talet upptogs som mätresser vid hovet eller hade en annan samhällelig ställning initialt klarade

sig undan både lagar, förordningar och ett liv i stadens marginal, men kunde ådra sig ett hat som tog sig uttryck i groteska visor och en urban folklore som symboliskt släpade dem i smutsen. Hora var hora, oavsett utanverk, sammanhang och den betalande mannens status.

Historien igenom är det kvinnorna som har fått bära horstigmat skuld och skam, det är kvinnorna som har blivit utsatta för allt från misstro och förminskning till förtryck, hat, hot, våld och död. Det är mot kvinnorna som myndigheternas ingripanden har skett och det är dem som allmänhetens fördömanden har drabbat.

Det aktualiserar en annan bestående aspekt av horstigmat: männen/köparna förblir oberörda. Horstigmat fäster vid den säljande parten, som oftast är en kvinna, som en identitet, medan mannens roll i sexhandeln genom århundraden har förblivit en handling utan förankring i hans historia eller framtid.

Vilka köparna genom historien varit är inte alldeles enkelt att ta reda på. I den här boken har en mängd män, både anonyma och namngivna, passerat revy. Det är män från alla klasser och samhällsstånd – båtsmän, drängar, lakejer, sjöman och bodbetjänter likaväl som fabriksägare, grevar och baroner framträder som stamgäster hos stadens kopplare och som tillfälliga besökare i staden på jakt efter nöjen. Lena Cajsa Bohman vittnade om deras köpslående och vanor.

Men det faktum att de manliga köparna är fler än de kvinnliga säljarna är inte skälet till att horstigmat är ett kvinnligt stigma. Det är precis tvärtom. Horstigmat är skälet till att prostitutionen har flest kvinnliga säljare och nästan uteslutande manliga köpare. Stigmats styrka, ihärdighet och anpasslighet är skälet till att prostitutionen lever vidare. Det faktum att den kvinnliga sexualiteten i århundraden har hållits i schack med horstigmat, samtidigt som män i alla tider har reserverat ett manöverutrymme för sig själva och sin egen sexualitet, har skapat behovet av en avgränsad grupp kvinnor som kan möta det behov som en asymmetrisk fördelning av rätten att leva ut sin sexualitet gett upphov till. Stigmats enständiga fokus på den säljande

kvinnan och osynliggörandet av den köpande mannen har bibehållit den ordningen.

Horstigmat upprätthölls under både 1700-talet och det följande århundradet genom såväl institutioner som genom diskurser och enskilda praktiker. Bakom varje reproducerande akt fanns emellertid en människa: någon som instiftat lagar och förordningar eller som praktiserat dem, någon som formulerat en »sanning», någon som valt att peka finger, håna, anklaga eller angripa. Ett stigma är naturligtvis aldrig något självgenererande system. Det både skapas, upprätthålls, transformeras, förstärks och bryts ner genom människors ageranden. Vilka var då de människor som underbläste horstigmat i 1700-talets stad?

Horstigmat upprätthölls av ett brett spektrum av människor, från kvinnor i samhällets marginal som försökte avhända sig hor-anklagelser genom att själva peka finger, och män som reciterade hordikter, till rätten som utfärdade domar och präster som predikade om synden och genomförde skriftning av dömda horor. Horstigmat upprätthållande mekanismer återfanns kort sagt i alla samhällsskikt och av både män och kvinnor.

Två aspekter är dock otvetydiga:

- De som drabbades av horstigmat var uteslutande kvinnor.
- De som till den absolut största delen upprätthöll horstigmat var män.

Såväl skvaller och förtal som våld och upplopp har till största delen genomförts av en manlig del av befolkningen. De härrörde från olika samhällsklasser, men rörde sig ofta i samma stadsrum som de drabbade kvinnorna. De var militärer, båtsmän, hantverkare, gesäller men också hantverksmästare, kämnärer, skrivare, handelsmän, grevar och baroner som åt och söp och umgicks i stadens offentliga rum. Det var också män som reciterade skändliga visor om namngivna horor i staden, och det var män som uppviglade andra män till att storma horhus, vandalisera kvinnornas hem, misshandla och förnedra.

Under reglementeringen hundra år senare var det i hög utsträckning män från alla samhällsklasser – synbarligen ofta sexköpare – som angav kvinnor till prostitutionsbyrån i Stockholm. Det var också män ur högre sociala strata – läkare och politiker – som drev fram prostitutionens reglementering med argument som fastslog mäns rätt till vissa kvinnors kroppar och, på samma gång, nödvändigheten av att hålla dessa kvinnor bokstavligt och bildligt åtskilda från männens egna fruar, döttrar, systrar och vänners kvinnor. De nya sanningarna om den kvinnliga naturen och föreställningarna om horan som en särskild sorts kvinna som formulerades under 1800-talet genererades också de från män med makt, myndighet och omfattande inflytande.³³⁶

Det är också män som i alla tider har stiftat lagarna som reglerat den utomäktenskapliga sexualiteten, och det har långt fram i tid uteslutande varit män som dömt i rättsfall som rör illegal sexualitet. Det var män, närmare bestämt klockare, som oftast under 1700-talet angav »horor» för rätten, och det var också män som drev spinnhus och manliga direktörer och vaktmästare där som pryglade upproriska spinnhuskvinnor.

Det betyder naturligtvis inte att alla män historien igenom medvetet konspirerat mot kvinnor genom att upprätthålla horstigmat. Precis som det sannolikt globalt och historiskt sett är en minoritet av alla män som någonsin köpt sex, är det en minoritet av alla män som någon gång gjort sig skyldiga till stigmatiseringens mest påtagliga och obehagliga praktiker, som ärekränkning, hot, våld och övergepp. Historien igenom har det funnits män som förälskat sig i och högaktat enskilda kvinnor som av samhället stämplats som horor. I 1700-talets Stockholm kunde den unga kvinnan Lena Cajsa Bohman, som bekant en rad illegala förbindelser med män, gifta sig uppåt i samhällshierarkin. Det är möjligt, kanske också troligt, att hennes äktenskap, som många andra förhållanden vid denna tid, främst var en praktisk överenskommelse. Huruvida maken Hasenkampf behandlade henne väl vet vi inte. Men vi kan anta att det också alltid funnits män som försvarat kvinnor mot misogyni och orättvisor, som

stått upp för vänner och släktingar och älskades mänskliga rättigheter. Och sannolikt har det i alla tider funnits män som betalat för sex och i mötet upplevt något helt annat än förakt eller makt: ömklighet, svaghet, rädsla, kärlek, beundran, tröst. Vi skulle kunna hitta en mängd historiska och samtida exempel på kvinnor som i förhållande till sexköparen känt något helt annat än förnedring: överlägsenhet, styrka, förakt, lust, hat, medkänsla, tacksamhet, trygghet eller bara uttråkning. Och tveklöst finns oändligt många ögonblick i historien då kvinnor har använt horstigmat mot varandra.

Men alla dessa disparata händelser, upplevelser och erfarenheter ogiltigförklarar inte det faktum att det finns ett ovedersägligt mönster. Kön är den avgörande faktorn när horstigmat upprätthålls.

Och ändå: När horstigmat tas upp till diskussion idag utmålas det mycket ofta som ett resultat av feministiskt motstånd mot porr och prostitution. Prostitutionsmotstånd länkas samman med högerfundamentalism och ett totalitärt samhälle, det beskrivs som konservativt och sexualfientligt, till och med besläktat med mosaik lag. Utifrån den logiken blir feminister eller radikalfeminister de som skapar och upprätthåller horstigmat – och horstigmat framstår som ohistoriskt, som en närmast ny uppfinning. Det är en anmärkningsvärt märklig förvandling.

Medan 1970-talets tidiga uppmärksammande av horstigmat betonade kvinnornas rättigheter inom prostitutionen och de svåra omständigheter många levde under, har 2000-talets debatt snarare utvecklats till ett försvar för prostitution som sexuell frigörelse, som en läggning eller som ett lukrativt och smart karriärval.³³⁷ Att använda horstigmat i det 21:a seklet tycks ha reducerats till att betrakta någon som offer för omständigheter man inte råår på – och därigenom som svag och oförmögen att ta hand om sig själv. De som skapar och upprätthåller horstigmat är – enligt flera sexualradikalt präglade debattörer, aktivister och forskare – feminister och prostitutionskritiker. De framstår i den kontexten som en privilegierad och självsvåldig grupp, som knåpar på sina teoribyggen långt ifrån verkligheten och låter

sina världsfrånvända ideal och missunnsamhet ligga till grund för förnekandet av den prostituerades rättigheter. Horstigmat är ur det perspektivet en feministisk produkt. Prostitutionskritiker är moralister, förnekare av det »dionysiskt vilda och extatiska». Av rädsla för den rebelliska, upproriska horan vill man rätta in henne i ledet. Den egentliga feministen är i stället den prostituerade kvinnan – normbrytaren som lever ut sin sexualitet utan moralistiska begränsningar, hon som skapar sina egna regler i en patriarkal värld, är smart och stark nog att tämja männen och ta betalt för de tjänster som andra kvinnor ger bort gratis. Till och med de mest brutala uttrycken för horstigmat – hot, våldtäkt, misshandel, mord – kan utifrån den logiken förstås som feministernas fel, även om handlingarna i sig utförs av män och inte sällan just av sexköpare.

När feminister beskriver kvinnorna i sexhandeln som offer skapar de enligt den sexradikala logiken i samma stund en verklighet som gör kvinnorna sårbara och mottagliga för förtryck och övergrepp. Det är enligt min åsikt en horribel övertolkning av språkets betydelse för varandet.

»Den språkliga vändningen» inom humaniora under 1900-talet brukar få beteckna den filosofiska insikten att språket i hög grad sätter ramarna för vad som är möjligt både att uttrycka och att föreställa sig. Diskurser – ansamlingar av postulat, vedertagna sanningar och tal kring ett specifikt ämne – hamnade i samband med denna kursändring i fokus för mycket av den humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningen. Kunde något över huvud taget existera utanför språket, utanför diskurserna?

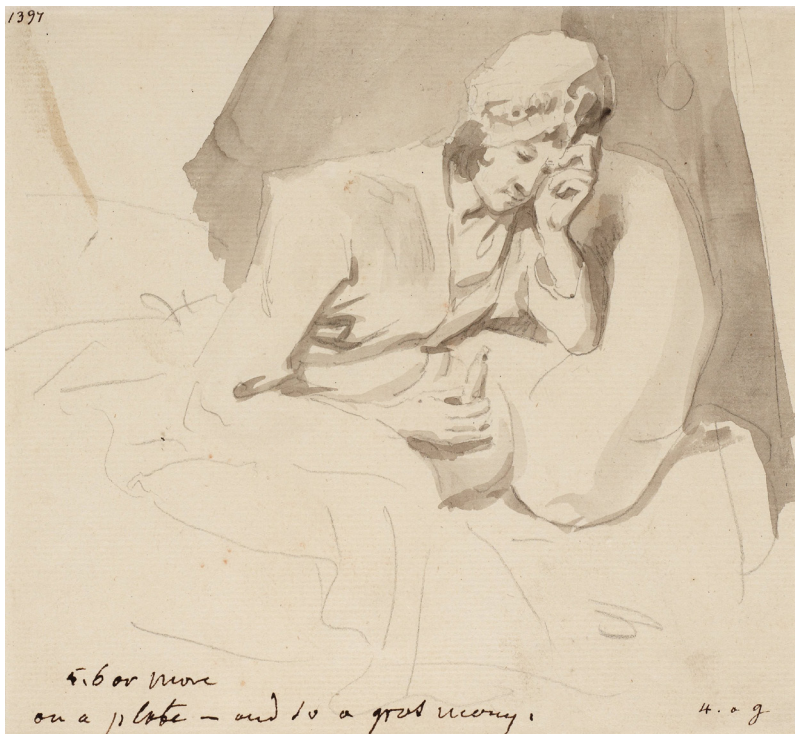
Bland sexliberala forskare, legaliseringsförespråkare och aktivister tycks teorin ha tagits ett steg längre. Språket inte bara sätter gränser för tänkandet, det har också förmågan att frambesvärja en verklighet som inte finns, eller rättare: genom att välja sina ord vid beskrivningar av verkligheten kan man också styra den. Så länge man inte rubricerar en kvinna i prostitutionen som ett offer, blir hon heller inte det. Att kalla någon ett offer blir med en sådan förståelse av ordens makt det

mest kränkande man kan utsätta en människa för, och att ifrågasätta valet att prostituera sig framstår som feministiskt kontraproduktivt, rent av oförenligt med den mänskliga rätten till autonomi.³³⁸

För de kvinnor som drabbas av verkligt omyndigförklarande genom att tilldelas en oönskad offerroll är det naturligtvis ytterligt kränkande. Men att tillskrivandet av en offerroll skulle vara ursprunget till andra yttringar av horstigmat är inte bara fullständigt historielöst och könsblint – det är också falskt. Horstigmat har långt djupare rötter än så. Det är äldre än den organiserade prostitutionen. Framför allt är det långt äldre än det organiserade motståndet mot prostitutionen, och det har via en mängd officiella och inofficiella metoder skapat och upprätthållits mot kvinnor och av män – inte sällan av män som själva köpt prostituerades tjänster. Trots det utmålas feminister som bekämpar prostitution som de som förvandlar kvinnor i handeln till viljelösa objekt och försvarslösa offer.³³⁹

Frågan om prostitutionens inneboende skadlighet eller frigörande potential är central för i stort sett all västerländsk nutida debatt om sexhandeln. Diskussionen om prostitutionen som samhällsfråga rör främst de konsekvenser den får på ett individuellt plan. Är kvinnan i prostitution ett offer eller en rebell? En skötsam, affärsmässig arbetare eller en vilseledd stackare? Är det prostitutionen i sig eller det stigma som fäster vid handeln som får en stor andel av säljarna att må dåligt, att missbruka droger, att exponeras för hot och våld?

Medan samhället tidigare stod i centrum för både diskussion och lagstiftning har fokus nu förskjutits till den enskilda individens val och välmående. 1700-talets hantering av horsbrotten handlade om att minimera antalet utomäktenskapliga barn och avskräcka både kvinnor och män från synd. Lena Cajsa Bohman och andra som liksom hon lät sig kopplas samman med främmande män sågs främst som liderliga personer som begick kriminella handlingar i brott mot en av Gud påbjuden lag. 1800-talets reglementering syftade till att minimera smittspridning, skapa ordning och dölja prostitutionens synliga delar. Prostitution sågs snarast som en lösning, men blev ett

Elias Martins teckning av en kvinna i sängen med nedslagen blick är förmodligen utförd under konstnärens första Englandsvistelse 1768–80. Längst ner på bladet står: »5 [pounds]. 6 [shillings] or more on a plate – and do a good money». Troligen syftar det på betalning för sexuella tjänster.

ordnings- och hygienproblem när kvinnorna bröt mot reglementet – och mot vad som ansågs vara den kvinnliga naturen.³⁴⁰

Från Gud via Naturen till Jaget, således. Mot bakgrund av tesen om att horan i alla tider har fått representera de värsta lasterna och brotten mot det allra heligaste är det en intressant utveckling.

Symtomatiskt nog har begreppen prostitution och hor på samma gång fått en utvidgad mening som saknats längre tillbaka i sexhandels historia. Verbet »prostituera» har närmast blivit liktydigt med att ge avkall på sina principer. Enligt Nationalencyklopedin betyder prostitu-

tion utbudande av sexuella tjänster mot betalning, men används också i överförd betydelse när »någon är beredd att göra avkall på sina ideal för att vinna kortsiktiga fördelar».³⁴¹ Prostitution har blivit synonymt med att sälja sig själv; att bryta mot sina egna principer och göra våld på sitt jag. Sammansatt med andra begrepp får ordet andra betydelser med starkt negativ laddning. En »mediehora» är någon som till varje pris fläker ut sig i pressen, en »klickhora» söker bekräftelse på nätet.

Samtidigt som fokus i debatten kring prostitution förskjuts från samhället till individen, tycks alltså horstigmat återigen anpassa sig. Precis så som horstigmat tidigare i historien har följt etablerade sanningar och värderingar, anpassar det sig i vårt 21:a sekel efter nya ideal, nya gränser och nya tabun. Den huvudsakliga anklagelsen mot horan är inte längre att hon bryter mot Guds bud eller att hon är en onaturlig kvinna – utan att hon schackrar med sitt samvete och bokstavligen säljer sig själv. Det är en förändring som är avläsbar inte minst i det »försvar» som självständiga eskorter uppreser för sin verksamhet. Det grundar sig ofta i den egna erfarenheten av kontroll, av makt gentemot köparen eller om egen lust i handeln.

Är horstigmat då på väg att transformeras till ett stigma reserverat främst för dem som inte definierar sig som frigjorda aktörer på en fri marknad – smarta entreprenörer som tar betalt för att leva ut sina egna lustar eller som representanter för en sexuell minoritet?

I en tid där ordet »offer» i allt högre utsträckning förknippas med eftergivenhet, svaghet, oförmåga och brist på agens, som en motsats till subjekt eller aktör, ligger det nära till hands. När horstigmat innebär en anklagelse om att man sålt sitt jag blir det viktigaste att påpeka att man säljer en tjänst och inte sig själv, och att jaget förblir orört av den handeln.

Det är angeläget att lyfta enskilda individer ur prostitutionshistoriens mörker, både för att bidra till en mer komplex bild och för att lyfta mänskligheten hos dem som drabbats hårdast av horstigmat. Lena Cajsa Bohmans fall ger oss få ledtrådar till hennes val. Skälen för att närma sig en stigmatiserad identitet kan mångfaldigas: Från

tvång, ekonomisk desperation, självskadebeteende eller destruktivitet till spänningssökande och nyfikenhet och allt däremellan. För många är det en mer eller mindre desperat utväg ur fattigdom och trångmål. För ett litet privilegierat fåtal är det ett äventyr eller en sexuell upptäcktsresa från vilken man kan återvända när helst man önskar. Så har det sannolikt varit historien igenom.

Men det individuella perspektivet får inte göra oss blinda för strukturerna.

Sociologen Ulrich Bech har påtalat att vi idag tenderar att söka personliga svar på generella problem.³⁴² Om frågan förblir hur prostitutionen i sig påverkar de säljande kvinnorna, kommer vi även fortsättningsvis att få motsägelsefulla svar och en debatt där man försöker ogiltigförklara motståndarens argument. Kvinnor med positiva erfarenheter av sexhandel hävdar att de förnekas tillträde till debatt och medialt utrymme. Andra kvinnor, med negativ prostitutionserfarenhet, hävdar att det är deras röster som inte får komma fram. Forskare som intervjuar självidentifierade sexarbetare kommer att fortsätta hävda att stigmat ligger i ogiltigförklarandet av deras fria val. Forskare som arbetar med de kvinnor, barn och män som farit illa i handeln kommer alltså att hävda att prostitutionen i sig bryter ner individen och får negativa konsekvenser för relationen både till jaget och till andra. Forskare utan egen erfarenhet av sexhandeln kommer även fortsättningsvis att bemötas med argumentet att de inte har mandat att uttala sig och att prostitution är en sak mellan säljaren och köparen som inte angår någon annan.

Det är fel. Prostitution angår alla kvinnor – och alla män. Det är horstigmat omsatt i praktik, och som sådant har det inverkan på allas våra liv. Såväl prostitution som horstigma måste förstås som de samhälleliga fenomen de är. Prostitutionen existerar aldrig bara i sig själv. Den uppträder inte i ett kulturellt och socialt vakuum – och kommer aldrig att göra det. Frågan är därför inte bara, och kanske inte ens främst, vad horstigmat gör med säljaren, och huruvida det i sig är kränkande och nedbrytande att ta betalt för sex eller inte.

Frågan borde också vara: Vad gör horstigmat med samhället? Hur inverkar prostitution på allas våra liv? Hur laddar den stadsrum med mening och hur påverkar det mäns, kvinnors och barns möjligheter att röra sig såväl geografiskt som socialt? Vad gör prostitution med mäns homosociala relationer? Med arbetsplatser, konferensresor och rum för beslutsfattande? Hur inverkar laglig prostitution på uppväxande pojks syn på kvinnor, på lust och längtan? Vilka signaler ger den till flickor och unga kvinnor angående deras kroppar och kön, sexualitet och begär? Hur påverkar den relationen mellan könen i vardagen, i förhållanden och i singelliv?

»Höra» är inte en egenskap, lika lite som »offer» är det. Det är inte en personlighetstyp, ett själsanslag, ett karaktärsdrag eller ens en handling.³⁴³ »Höra» är ett kollektivt skapat och ihärdigt upprätthållet stigma, som vidmakthåller kyskhetsidealet för den ena hälften av mänskligheten och föreskriver skilda moraliska regelverk för män och kvinnor. Det håller liv i den föråldrade könsstruktur som ligger till grund för prostitutionen – och prostitutionen i sig institutionaliserar horstigmat, bekräftar dess grundteser och reproducerar en sexualmoral som säger att kvinnor inte har samma begär som män, att män skiljer på kärlek och sexualitet, att de har större behov av omväxling och att de, om de inte får utlopp för sina böjelser, kan ta till våld eller ge sig på kvinnor som hör hemma på den »andra sidan» om horstigmats gräns.

Prostitutionen i sig både legitimerar och reproducerar horstigmats dogm genom sin könsmässiga snedfördelning mellan köpare och säljare. Den insikten fråntar inte kvinnor agens. Det betyder inte att kvinnor i prostitution är passiva offer. Det motsäger inte det faktum att kvinnor i alla tider och av vitt skilda och många gånger fullt begripliga, rationella skäl själva aktivt valt att ta betalt för sexuella tjänster. Men det betyder att det inte har varit och inte heller idag är en rebellisk, upprorisk akt. Prostitution är inte en subversiv handling. Det är att gå med på horstigmats spelregler och göra dem till sina – och på samma gång reproducera dem.

Horstigmat föregår prostitutionen.

»Tillslage» av Elias Martin från okänt årtal visar hur paltar stövlar in i ett hus och griper »lösa kvinnor» i färd med att räkna förfjänsten. Lyktor i männens händer byder på att det är natt, och den omkullvräkt stol visar på det tumultartade gripandet.

SLUTET PÅ HISTORIEN

– LENA CAJSA HASENKAMPPFS

ÅTERKOMST TILL STOCKHOLM

ena Cajsa Bohmans fall förvånade mig. Hennes bakgrund, hennes vägval och hennes vidare öden rimmar illa med etablerade föreställningar. Berättelsen vittnar om en sammansatt tid, där en ung flicka kunde bekänna sig skyldig till svåra brott mot en sträng sexuallag, klara sig undan straff och strax därpå gifta sig uppåt i samhällshierarkin och ta plats i adeln.

Lena Cajsas make tog omsider avsked från krigstjänst och arrenderade kronogodset Arrohof i Livland – södra delen av nuvarande Estland och norra delen av Lettland. Godset drabbades av en vådeld. Hasenkampff flyttade vidare till en liten befäst stad i Ryssland, där han blev kommandant. Någon gång före 1761 lämnade han dock Helena Catharina Bohman. Han gifte om sig med Helena Juliana von Nieroth, och med henne kom han att få sju barn.³⁴⁴

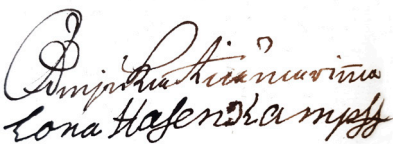
Där borta i Ryssland kunde Lena Cajsa Bohmans avtryck i historien ha förtonat. Men vi vet en del om hennes fortsatta väl och ve – inte minst tack vare sonens synnerligen vidlyftiga leverne. Diedric Georg Hasenkampffs levnadshistoria skulle lämpa sig väl som en äventyrsroman, med honom själv som antihjälte. Diedric Georg, som lämnat Stockholm i späda ålder, återvände uppenbarligen någon gång före tonåren till sin födelsestad. Om han inte helt enkelt lämnades av sina föräldrar i Stockholm, då de efter hans födelse 1753

flyttade österut. Somligt talar för det. En militär bana var utstakad – det tycks vara genomgående i släkten Hasenkampff. Redan 1765, alltså vid 12 års ålder, omnämns gossen som förare vid Västgötadals regemente. År 1770 blev han fältväbel, och därpå livdrabant. Vid 19 års ålder var han löjtnant i armén – och fem år senare fick han avsked, med tillstånd att kvarstå i armén. Däremellan, år 1774, hade han hunnit gifta sig med sin farbrors frus systerdotter Eva Charlotta Aminoff. Med henne fick han en pojke, som dog vid ett års ålder; flickan Magdalena Charlotta, född 1776, som fick leva och Anna Ebba Carolina som föddes 1777 och dog vid fem års ålder. År 1778 hade Diedric Georg jägmästares fullmakt. Året därpå skilde han sig från Eva Charlotta – och samma år föddes dottern Lovisa Jakobina. Trots de många turerna i hans karriär och privatliv hann han också med att figurera i en mängd rättegångar. Överjägmästaren har en närmast obegripligt hög närvaro i flera kämnärsrätter. Ett av de mer anmärkningsvärda målen är kanske det som ägde rum vid Norra förstadens västra kämnärsrätt 1779, då tunnbindardottern och tidigare barnhusflickan Lovisa Ulrika Krebs står inför rätta för lägersmål. Hon hade fött ett oäkta flickebarn, som fick leva endast sju dagar. Som sin lägerman angav Lovisa Ulrika Krebs överjägmästaren Diedric Georg Hasenkampff. Hasenkampff kallades inför rätten, och medgav att en kvinna ofta kommit till honom i hans hem på Drottninggatan – men det hade alltid skett på natten, och därför kunde han inte uttala sig om Krebs var just densamma kvinna som han lägrat. Sannolikt påverkade lägersmålet skilsmässan från Eva Charlotta Aminoff. Den händelseutvecklingen hade knappast en lugnande inverkan på överjägmästaren. Efter separationen rövade Diedric Georg bort en ung kvinna vid namn Märta Théel. Hon hämtades dock snart tillbaka av sina släktingar. Därpå lämnade han utan tillstånd landet och for till sin far Sven Georg Hasenkampff i Livland, där han fattade tycke för sin halvsystem. Med henne rymde han till Ryssland, där de gifte sig.

Ätten Hasenkampff kom, som bosatt i främmande land, att förlora säte och stämma i det svenska riddarhuset. Men släkten Hasenkampff skulle komma att dyka upp i flera skandalomsusade sammanhang. Det skulle också Lena Cajsa Bohman göra, i sin nya skepnad som den dygdefulla änkan Magdalena Hasenkampff – åter i kamp med hyresvärdar och grannar, och åter inför kämnärsrätten.

I mantalslängden för 1780 återfinner vi henne, boendes i det inre av Staden i samma hus som sin son, överjägmästaren och riddaren välborne herr D G Hasenkampff. Enligt mantalslängden har han också döttrarna Lorna och Anna boende hos sig. Det skulle kunna röra sig om Magdalena Charlotta, fyra år, och Anna Ebba Carolina, tre år. Diedric Georg var nyseparerad och hade uppenbarligen flyttat från Drottninggatan. Mor, son och sondöttrar bodde nu, kuriöst nog, längs den beryktade Baggensgatan. De råkar för övrigt vara grannar med den skandalomsusade operaprimadonnan Elisabeth Olin. Med Lena Cajsa bodde också pigan Brita Kjellberg.

Lena Cajsa närmade sig 50 år. För mantalsskrivaren uppgav hon sig vara änka (trots att hon egentligen var frånskild) och att hon höll spiskvarter, det vill säga hon hyrde ut rum. Det finns ett samband däremellan. Som änka hade Lena Cajsa högre status än som frånskild. Hon kunde också driva egen verksamhet. Hos handelskollegiet finns mycket riktigt en ansökan från änkan Lena Hasenkampff, daterad den 20 april 1779. Brevet är skrivet med brunt bläck och är undertecknat av Lena Cajsa själv.

*Amijntua Hiennoisina
Lena Hasenkampff*

*Son til Majoren Hasenkampff
i Cajsa Hiennois, och i flera och
ntroial wifwande.*

I brevet beklagar sig Lena Cajsa över att hon under flera års tid varit utan den ringaste inkomst. Även det lilla arv hon fått efter sina sedan länge avlidna föräldrar är slut, och hon har ingenting att leva på. Hennes »ödmjuka anhållan» till rätten är att de ska »förrunna henne frihet till spisqvarters hållande här i Staden samt att därwid få förse gäster med sådana dryckeswaror, som nödiga tarfwas».

Lena Cajsa var alltså en av flera som under en period drev etablissemang på den beryktade Baggensgatan. Redan året därpå, den 26 januari 1781, dyker Lena Cajsa – eller »wälborna Fru Magdalena Hasenkampff» som hon nu kallar sig – upp i materialet igen, hos Stadens kämnärsrätt. Hon hade vid tillfället hamnat i klammeri med wälborna Hedvig Charlotta Gripenstierna. Med henne hade hon skrivit kontrakt i augusti föregående år avseende »några rum och lägenheter uti huset 109 vid Skärgårdsgatan och den så kallade brända tomten». Hushyran hade dock inte betalats i tid, och Gripenstierna hade tagit pant: två stora örngott, en päls av oskuren sammet med sidenfoder och gräsälsbräm, och därtill inte mindre än nio glasade tavlor med förgyllda ramar. Tavlorna, menade Lena Cajsa, tillhörde sondottern. Rätten dömde parterna att göra upp genom att betala hushyra och återlämna panter.

Redan hösten samma år, den 3 oktober, stod Lena Cajsa än en gång inför samma rätt, i ännu ett bråk med sin hyresvärd.³⁴⁵ Hon hade nu flyttat, och den här gången var det fru Hasenkampff som anklagade skräddarmästaren Carl Fredric Molin. Hyresvärdens Molin hade skickat två av sina betjänter att olovandes hämta hennes husgerådssaker. Molin å sin sida hävdade sin rätt att ta sakerna i beslag. Hasenkampff hade inte betalat hushyra. Under fyra månader hade dessutom både Lena Cajsa, hennes son överjägarmästaren Hasenkampff och hans dotter ätit mat hos Molin – och för det hade de inte betalat något alls, annat än en liten andel till Molins hushållerska Ulrica Charlotta Schytz. Det tycks som om Hasenkampffs vid tillfället hunnit flytta, och Molin var rädd att förlora deras återbetalning.

När Lena Cajsa återkom inför rätten den 7 oktober sade hon sig ha inventerat vad hon saknade i sitt husgeråd och räknade upp:

3 par grofwa lakan, två par finare dito, fem dussin damast serwietter, tre dukar, ett dussin grofwa drällshanddukar, fyra par knifwar, et durkslag, twänne röda och hwita näsdukar, sex hwita lärftskläden, et nystan klädsnören, fem stycken Hollandslärftslintyg, och en påse om et punds rymd.

Sakerna hade legat i fru Hasenkampffs egen klädkorg – som stod i Molins sal, där hon bott. Under hennes bortavaro hade Molin sett till att försegla korgen, för att hålla sakerna i pant. Hushållerskan Schytz kallades till vittnesmål, och menade att fru Hasenkampff knappast ägde de persedlar hon räknat upp. Det kunde hustru Åberg intyga. Hon brukade tvätta kläder åt Hasenkampff. Inför rätten vittnade hon om hur hon i september tagit emot tre gamla linneservetter, varav en varit alldeles söndrig, jämte några gångkläder och tre eller fyra lintyg, varav ett var fint men de andra alldeles grova och trasiga. Fru Hasenkampff hade själv burit ett söndrigt lintyg och hon hade med hänvisning till att hon inget hade att ta på sig bett Åberg att redan dagen därpå leverera ett rent lintyg och en kjol.

Brita Kjellberg, som varit verksam som piga hos fru Hasenkampff under ett halvår, kallades också att vittna, för att bidra till bilden av Lena Cajsas materiella status. Pigan kunde gå ed på att fru Hasenkampff ägde »fyra damast Serwietter, fyra eller fem mindre dito, två små dukar, fem lintyg och tre par lakan» – men om där fanns mer visste hon inte säkert, då skåp och lådor haft lås. Efter några turer dömde rätten till Molins fördel.

Hela rättegången ger ett sorgligt intryck av svunnen flärd och bedräglighet. De lyxartiklar som fröken Gripensstierna hade beslagt tagit tycks Lena Cajsa ha fått ge upp redan innan hon flyttade in hos Molin, där hon fick hyra in sig i salen. Sannolikt kunde hon inte betala sin hushyra, och fick ersätta värden med sin blå sammetskappa, örngotten och de inramade tavlorna. Hos Molin blev hon av

med de sista ägodelar hon hade av något värde. Hon förlorade också sitt hem.

Trots sin bakgrund som borgardotter – så vitt jag kunnat utröna aldrig straffad för något brott – som levt ett liv som ingift adelsfru, förblev Lena Cajsa Bohman i en samhällelig marginal, i ständig konflikt med grannar och hyresvärdar.

Det är höst i Stockholm, i nådens år 1781. Mörkret sänker sig, luften blir skarpare och frän av rök. Längs Baggensgatans skuggrika buktning går välborna änkan Hasenkampff med söndriga kjolar och lintyg och en klädkorg på armen. Hon vandrar mot Köpmantorget, förbi krogar och jungfruburar där hon en gång varit eftertraktad, bort från vårt synfält, ut ur historien.

NOTER

FÖRKORTNINGAR

KB	Kungliga biblioteket
LU	Lunds universitetsbibliotek
NM	Nordiska museet
NMH	Nationalmuseum
PK	Poliskammaren
RA	Riksarkivet
SAOB	Svenska akademins ordbok
SSM	Stockholms stadsmuseum
SSA	Stockholms stadsarkiv
UUB	Uppsala universitetsbibliotek

- 1 En nyskriven biografi över Carl Michael Bellman av litteraturvetaren Carina Burman kommer under 2019 ut på Bonniers förlag.
- 2 Byggnadsritningar, NS037-BN-1734-114, arkitekt J E Carlberg, daterad 7 maj 1734, Byggnadsnämnden, SSA.
- 3 Historien om Helena Catharina Bohmans fall råkade jag först på i Mila Hallmans bok *Målare och urmakare, flickor och lösdrivare. Historier från gamla Stockholm* (1907). Mila Hallman (1863–1934), alias Tekla Winge, skrev skönlitteratur byggd på verkliga levnadsöden ur 1600- och 1700-talens Stockholm. När jag först läste berättelsen om Bohman trodde jag att den var uppdiaktad. På SSA saknades protokoll för de utsatta datumen. Hallman har dock ett arkiv på KB som visade sig omfatta tre osorterade lådor. Längst ner i den sista lådan återfann jag ett brunt kuvert med avskrifter av rättegångsprotokoll. Här fanns också svar på gåtan varför protokollen saknades i rullan. 1747 års rättegångsprotokoll avslutas med en återgång till juni månad. Där fanns originalprotokollen.
- 4 För en introduktion till mikrohistoria, se Anna Götlind och Helena Kåks, *Handbok i konsten att skriva mikrohistoria*, 2004.
- 5 Kartmetaforen antyder en frusen tidsrymd, ett stycke historia som stelnat till en bild. Jag vill därför understryka att metaforen är optisk snarare än materiell, och objektet kan mycket väl vara rörligt och föränderligt, motivet kan vara en process likaväl som ett tillstånd.
- 6 Rebecka Lennartsson, »Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm», i *Kulturella perspektiv*, nr 3, 2010.
- 7 Clifford Geertz, *The interpretation of cultures. Selected essays by Clifford Geertz*, 1973, s. 22.

- 8 Roland Barthes, »Bildens retorik«, i Aspelin (red.), Tecken och tydning, 1976. Jfr Anja Petersén, »Fotografiet som etnologisk berättelse«, i Magnus Bergquist och Birgitta Svensson (red.), *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, 1999.
- 9 Metoden beskrivs bl.a. i Lennartsson, »Notes on 'not being there'. Ethnographic excursions in 18th century Stockholm«, i *Ethnologia Europaea*, vol. 41:1, 2011; Rebecka Lennartsson, »Archival ethnography. Reflections on a lost note«, i *Historische anthropologie*, band 14, 2012; Rebecka Lennartsson och Maria Vallström, »Etnologin och det förflutna. Plocka russen ur kakan eller missa Jesusbarnet i krubban?«, i *Kulturella perspektiv*, nr 1, 2014; Rebecka Lennartsson, »Mamsell Bohmans biljetter«, i Lars-Eric Jönsson och Fredrik Nilsson (red.), *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*, 2017.
- 10 Jag syftar här på Roland Barthes snåriga essä »Bildens retorik« och hans uppdelning av bildens budskap i tre meddelandenivåer (Barthes 1976).
- 11 Sewell, »Geertz, cultural systems, and history: from synchrony to transformation«, i Sherry B. Ortner (red.), *The fate of »culture«*. *Geertz and beyond*, 1999. Magnus Bergquist och Birgitta Svensson (red.), *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, 1999.
- 12 Jutta Ahlbeck-Rhen, »Det småskaligas storhet: Mellan mikrohistoria och diskursanalys«, i Andersson, Anttila och Rantanen (red.), *Kleio ja sen sisko. Turun Historiallinen*, 2005.
- 13 Jfr Geertz 1973. Tjock eller tät beskrivning har blivit ett mycket populärt arbetssätt inom de vetenskapsgrenar som kombinerar historiska perspektiv med etnografiska metoder, som mikrohistoria, historisk antropologi och ny kulturhistoria. Inte minst i de tyskspråkiga delarna av Europa har de etnografiskt präglade historiska studierna visat sig framgångsrika. Geertz har onekligen bidragit till att fördjupa och sprida begreppet – men ursprungligen lånar han det från den brittiske filosofen Gilbert Ryle.
- 14 Bergquist och Svensson 1999.
- 15 Flera etnologer har också använt sig av ledtråden som redskap. Se t.ex. Simon Ekström, *Trovärdighet och ovärdighet*, 2002; Inger Lövkrona, *Annika Larsdotter, barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, 1999; Karin Salomonsson, *Fattigdomens besvärjelser. Visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*, 1998; Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet. Tättarnas spel med rättvisan*, 1993.
- 16 Carlo Ginzburg, *Ledtrådar*, 1989. Se även Ehn och Löfgrens diskussion om Sherry Ortners begrepp nyckelsymbol (Billy Ehn och Orvar Löfgren, *Kulturanalyser*, 2002, s.21 ff).
- 17 Michel Foucault, *The archaeology of knowledge and the discourse on language*, 2002. Etnologer tillämpar ofta bricolage, dvs. en kombination av teoretiska verk-

tyg och metoder från skilda discipliner och traditioner som anpassas efter uppgiften i ett eklektiskt tillvägagångssätt. Se t.ex. Bergquist och Svensson 1999; Ehn och Löfgren 2002; Lars-Eric Jönsson och Fredrik Nilsson (red.), *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*, 2017.

18 Kännärsrätterna motsvarade i stort sett våra dagars tingsrätter. Sedan 1720-talet dömde de både i mer triviala fall och i tunga brottsmål, ibland även i mål där utgången kunde bli dödsstraff. Rättsväsendet i 1700-talets Stockholm är ganska svåröverskådligt. Södra förstaden, Norra förstaden och Staden hade sina egna kännärsrätter. År 1760 delades Norra förstadens kännärsrätt i en östlig och en västlig del. Medan den kyrkorättsliga myndigheten var konsistoriet, eller domkapitlet, representerade kännärsrätterna den världsliga domstolen. Militärväsendet hade en egen rätt. Utöver kännärsrätter och domkapitel fanns hovrätten och från 1776 poliskammaren i Stockholm. Hovrätten var en högre instans, dit kännärsrätterna kunde remittera mer komplicerade fall. Poliskammaren dömde i mer triviala mål.

19 Om Södra stadshuset och kännärsrätten, se Åke Abrahamson (red.), »Domstolsbyggnad, häkte och skattehus», i *Stadsvandringar 18*, 1998, s. 31–34.

20 I mantalslängden från 1740 framgår att familjen Bohman har fyra små barn. Helena är då tio år. Med familjen bor också en gesäll, fyra lärpojkar mellan 16 och 18 år och en piga som heter Kajsa. Mäster Bohman lyckas under 1740-talets senare del arbeta upp ett visst välstånd. Av de kronotaxeringslängder som finns bevarade framgår att både han och hans hustru bär peruk och nyttjar tobak. I kronotaxeringslängden för år 1745, kvarteret Bocken, Maria Magdalena församling, s. 816, hus 24, lämnas följande uppgifter:

Snickaren mr And Bohman bebor eget huus, som är pantsatt å Riksens ständers Banque för

1000 D Kmt Capital	Do barns under 12 åhr
410 D Kmts hushyra	3 gesäller
21 st fönsterluffer	1 gås
1 peruque	1 huusdräng
Do för hustrun	1 piga
1 styfkiortel	

I huset bor också informatorn Philip Christian och stadsadvokaten hrr Gustaf Bergman, som har en piga, en styvkjortel och en peruk. Om 1700-talets familjestruktur, se Mats Hayen, *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm 1760–1830*, 2007; Lövkrona 1999.

21 »[...] både han, och hans hustru om theras lif äro osäkre, therest the skulle sökia med twång afhålla henne ifrån ett slikt utgående [...]», står det i rättegångsprotokollet (Protokoll och domar i kriminalmål, A3A vol. 14, 1747, Södra förstadens kännärsrätt, SSA). Ingenting mer nämns i rätte-

- gången om några hot eller våldsamheter. Huruvida det är Helena Bohman själv som blivit hotfull mot föräldrarna är oklart. I protokollet nämns bara att hon har »knäppt med fingrarna» åt pappan och varit olydig. I registret till domar i kriminalmål vid Södra förstadens kämnärsrätt för år 1746 förekommer en piga vid namn Catharina Bohman, som döms för att ha slagit sin mamma. Huruvida pigan var Helena Catharina Bohman lär vi aldrig få veta, då de fullständiga protokollen för år 1746 saknas.
- 22 Beskrivningen av rättegången bygger på protokollen. Protokoll och domar i kriminalmål, A3A vol. 14, 1747, Södra förstadens kämnärsrätt, SSA.
 - 23 Hayen 2007; Bengt Järbe, *Krogarnas Stockholm*, 1971.
 - 24 Dagmar Anckarsvärd, »Stockholm 1789–1790 skildrat av en polsk kanik», i *Samfundet St. Eriks årsbok*, 1933.
 - 25 Årstafruns dagböcker finns renskrivna i sin helhet i Nordiska museets arkiv. Valda utdrag finns i tryckt form i Kristina Ekero Eriksson, *Årstafruns dolda dagböcker*, 2010.
 - 26 Enligt en förordning från 4 februari 1763 skulle krogarna stänga redan vid 20.00 på kvällarna. Sommartid kunde öppethållandet dock utsträcka sig till 22.00. Arbetstiden var vanligen satt till klockan 21.00. Hayen 2007, s. 140.
 - 27 Lövkrona 1999, s. 25.
 - 28 Jfr Lövkrona 1999, s. 36 f.
 - 29 C Wright Mills, *The sociological imagination*, 1959.
 - 30 Paul Willis, *The ethnographic imagination*, 2000.
 - 31 Mikaela Fenske, »Micro, macro, agency. Historical ethnography as cultural anthropology practice», i *Journal of folklore research*, vol. 44, nr 1, 2007.
 - 32 Sheila Jeffreys, *The idea of prostitution*, 1997, s. 48 ff.
 - 33 Susanne Dodillet, *Är sex arbete? Svensk och tysk prostitutionspolitik sedan 1970*, 2009, s. 534.
 - 34 Nils Johan Ringdal, *Love for sale. A world history of prostitution*, 2004.
 - 35 Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss och Elise van Nederveen Meerkerk, *Selling sex in the city. A global history of prostitution, 1600s–2000s. Studies in Global Social History*, vol. 31, 2017.
 - 36 Yvonne Svanström, »Prostitution in Stockholm. Continuity and change», i Magaly Rodríguez García, Lex Heerma van Voss och Elise van Nederveen Meerkerk, *Selling sex in the city. A global history of prostitution, 1600s–2000s*, 2017, s. 201–229.
 - 37 Tony Henderson, *Disorderly women in eighteenth-century London. Prostitution and control in the metropolis, 1730–1830*, 1999, s. 97.

- 38 Uppgifterna återfinns i Kungliga bibliotekets databas över tidskrifter från 1770. <https://tidningar.kb.se/?q=%20prostitution&from=1850-01-01&to=1888-12-31>
- 39 Den reglerade prostitutionen i Stockholm har jag skrivit om i böckerna *Malaria urbana* (Lennartsson 2001) och *Den sköna synderskan* (Lennartsson 2007). Uppgifter om den reglerade prostitutionen i denna bok är, när inte annat anges, hämtade ur dessa böcker. Se också Yvonne Svanström, *Offentliga kvinnor*, 2000; Anna Jansdotter och Yvonne Svanström (red.), *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940*, 2007; Ida Blom, *Medicine, morality, and political culture*, 2012.
- 40 Etnologen Maria Bäckman skriver i avhandlingen *Kön och känsla. Samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet* (2003) om horstigmats inverkan på relationer hos dagens unga.
- 41 Annika Sandén, *Bödlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*, 2017, s. 67 f.
- 42 Jonas Frykman, *Horan i bondesamhället*, 1993 (1977).
- 43 För ett intressant och detaljerat exempel på ett rättegångsfall från förmodern tid som rymde både hor och andra brott belagda med dödsstraff, se *Horet i Hälsta. En sann historia från 1600-talet* av Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström, 2018.
- 44 För en diskussion om stigma och judiska getton under renässansen, se Richard Sennett, *Flesh and stone*, 1994, s. 212 ff. *Märken för fångar i nazistiska koncentrationsläger*. Fil: Bundesarchiv Bild 146-1993-05107, Tafel mit KZ_Kennzeichen retouched.jpg. Wikipediasida, nedladdad 3 augusti 2018.
- 45 Lennartsson 2001, s. 238 ff.
- 46 Erving Goffman, *Stigma*, 1963.
- 47 Socialpsykologen Gail Pheterson var en av de första att explicit lyfta fram en analys av horstigmat. I boken *The prostitution prism* (1996) beskriver hon stigmat som en kontrollmekanism som drabbar alla kvinnor genom att det tvingar dem att ge akt på sitt beteende och hålla sig på rätt sida om gränsen. För de kvinnor som inrangeras på fel sida blir konsekvenserna ödesdigra: de drabbas av samhällets förakt, av diskriminering och brist på solidaritet från andra kvinnor, som aktivt undviker att förknippas med dem som hamnat på fel sida om gränsen.
- 48 Som Jenny Westerstrand skriver i sin avhandling *Mellan mäns händer. Kvinnors rättssubjektivitet, internationell rätt och diskurser om prostitution och trafficking*, 2008, s. 369:
»Jag betraktar horan som ett tolkningsraster vilket berör kvinnors positioner som rättssubjekt. Men i stället för att se 'horan' som konkret, och som förkroppsligad av just kvinnor i prostitutionen, ser jag 'horan' som en bild,

ett tolkningsraster, som kan användas mot alla kvinnor för att beröva dem subjektskap. 'Horastämpeln' ser jag sålunda som verksam mot alla kvinnor i kraft av den splittrade kvinnlighetens logik. Jag har därför pekat på vikten av att inte se horan som en empirisk gestalt, angelägen för kvinnor i prostitutionen i motsats till vad som uppfattas som 'fina kvinnor' utanför sexindustrin. Jag argumenterar i stället för en sammanhållen förståelse av kön och sexualitet där splittring och hierarki förstås i ljuset av varandra.»

- 49 Gayle Rubin, »Thinking sex. Notes towards a radical theory of the politics of sexuality», i *The Routledge critical and cultural theory reader*, 2008 (1984), s. 281–323.
- 50 Dana Zarhin och Nicole Fox, »'Whore stigma' as a transformative experience: altered cognitive expectations among Jewish-Israeli street-based sex workers», i *Culture, health & sexuality. An international journal for research, intervention and care*, vol. 19, 2017, s. 1078–1091.
- 51 Julia O'Connell Davidson, *Prostitution, power and freedom*, 1998.
- 52 Melissa Gira Grant, *Playing the whore. The work of sexwork*, 2014.
- 53 Petra Östergren, *Porx, horor och feminister*, 2010, s. 204.
- 54 Östergren 2010, s. 204 f.
- 55 Lövkrona, 1999, s. 31; Inger Lövkrona, »'Dä river å ravlar unner kvinnornas navlar'. Gåtor och erotik i bondesamhället», i Jonas Frykman och Orvar Löfgren (red.), *Svenska vanor och ovanor*, 1991, s. 266–280; Kari Telste, »Man of honour: representations of gender in Norway in the 18th century», i *Ethnologia Europaea*, nr 1, 2002, s. 15–24; Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*, 1998; Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifla mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, 1997, har alla visat hur ärebegreppet under 1700-talet var centralt för mannens sociala anseende.
- 56 Protokoll och domar i kriminalmål, A3A vol. 14, 1747, Södra förstadens kämnärsrätt, SSA.
- 57 Protokoll och domar i kriminalmål, A3A vol. 14, 1747, Södra förstadens kämnärsrätt, SSA.
- 58 Protokoll och domar i kriminalmål, A3A vol. 18, 1758, Södra förstadens kämnärsrätt, SSA.
- 59 Gunnar Rudstedt, *Långholmen. Spinnhuset och fängelset under två sekler*, 1972, s. 3.
- 60 Arne Jarrick och Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, 1998.
- 61 Om Michael Hermonius, se Burman, kommande, omkr. s. 20.
- 62 Arne Jarrick och Johan Söderberg, »Inledning», i Arne Jarrick och Johan Söderberg (red.), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, 1994.

- 63 Börje Bergfeldt, »Osedlighet i 1700-talets Stockholm», i Arne Jarrick och Johan Söderberg 1994.
- 64 Jarrick och Söderberg 1998.
- 65 Bergfeldt 1994, s. 83.
- 66 Om kärlekens historia under 1600- och 1700-tal, se Arne Jarrick, *Kärlekens makt och tårar*, 1997.
- 67 Citerat efter Marita Jonsson, *På Bellmans tid*, 2002, s. 101.
- 68 Citerat efter Jonsson 2002, s. 101.
- 69 Francisco de Miranda, *Francisco de Miranda i Sverige och Norge 1878. General Francisco de Mirandas dagbok från hans resa september–december 1787*, 1950, s. 150.
- 70 VS 105, Handskriftsavdelningen, KB.
- 71 Årstafruns dagböcker finns renskrivna i sin helhet i NM:s arkiv. Valda utdrag finns i Ekero Eriksson 2010.
- 72 Mantalslängd 1750, Staden södra, SSA.
- 73 1 daler kopparmynt år 1747 kunde köpa lika mycket varor och tjänster som 44,18 kr år 2015, mätt med konsumentprisindex. Samma summa år 1747 motsvarade betalning för lika lång arbetstid som 920 kr år 2015 mätt med löneindex för manlig industriarbetare/hantlangare. Rodney Edvinsson, Tor Jacobson och Daniel Waldenström (red.), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*, 2011, s. 270–292.
- 74 Nina Kushner, *Erotic exchanges. The world of elite prostitution in eighteenth-century Paris*, 2013, s. 74 ff.
- 75 År 1701 började Riksbanken ge ut »transportsedlar». De skulle vid varje affärstransaktion skrivas över från den förre ägaren till den nyblivne. I sedeltexten fanns luckor som fylldes i för hand med penningbelopp och namnteckningar. Användningen gick trögt. Vid långa transporter klipptes ofta halva sedeln bort, för att spara postporto. Banken protesterade. Nedladdat från riksbanken i juni 2016. <https://www.riksbank.se/sv/om-riksbanken/historia/#p-1700>
- 76 1843 utkom läkaren August Timoleon Wistrands bok *Några drag af bordellväsendets historia, med inspiration från Parent-Duchatelets inflytelserika verk om prostitutionen i Paris*. Wistrand var en av de första att använda ordet prostitution i Sverige. Han gör följande reflektioner kring begreppet:
 »Uttrycket 'prostitution' hvilket af Franska och Engelska författare begagnas, är svårt att riktigt återgifva på Svenska. Att gifva sig till pris, att prostituera sig, att utbjuda sig, o s v motsvarar ej ännu fullt hos oss detta egna begrepp, som Fransoserne och sedan kort tid äfven Engelmännerna fästa dervid. Att begagna ordet horeri, hora osv är för våra ögon nog groft, churu det är fullkomligt motsvarande, och är ingalunda så artigt som

prostitution, prostituée, ehuru det är tillräckligt uttrycksfullt. De nordiska folken hafva i detta hänseende ännu icke blifvit så förfinaade, att de med artiga namn beteckna äfven det smutsigaste. Det råder hos dem ännu en grofkornigare ärlighet, som icke torde böra räknas dem till last, och vanligtvis lånas derföre de Fransyska uttrycken. Imellertid är det nödvändigt att begagna något begripligt uttryck för saken, och intill dess att benämningen prostitution eller någon annan måhända vinna burskap, har jag, [...] valt den medelväg att omvexlande begagna benämningen skörlefnad, prostitution och bordell-väsen.» (Wistrand 1843, s. 7 f)

- 77 Sweriges rikets lag från 1734 (tryckt 1740).

Missgärningsbalken

Kap. LV

Om enfalt hor.

§1

Giör ogift man hor med gift qwinno, eller ogift qwinna med gift man; böte then, som gift är, åttatijo daler, och then ogifte fyratijo daler. Nu gifwer ogift qwinna, som häfdad är, gift man skuld, at han henne lägradt, och profwar Domaren, at han med ed sig ther ifrån fria bör; gitter han eden gånga, plichte hon tå som för lönskaläge.

Kap. LVI

Om twefalt hor.

§1

Giör gift man hor med annars mans hustru; miste både lifwet.

§2

Lägrar gift man annars fästeqwinno, then han wiste wara häfdad af thes fästeman; plichte med fyratijo par spö, eller en månads fängelse wid watn och bröd.

- 78 Lennartsson 2001.

- 79 Wistrand 1843, s. 10.

- 80 Sweriges rikets lag från 1734 (tryckt 1740).

Missgärningsbalken

Kap. LIII

Lägrar ogift man ogift qwinno; böte mannen tijo daler, och qwinnan fem. Sker thet annan gång; böte dubbelt, och tridie gången tredubbelt. Förser sig någor thermed fierde gången, eller flera; böte för hwarje gång, han åttatijo daler, och hon fyratijo daler.

Kap. LIV

Om lägersmål i fästom, och under ächtenskaps löfte.

§1

Häfdar fästeman sin fästeqwinno; eller häfdar man mö, eller enka, under ächtenskaps löfte, och wil henne sedan ej ächta; gånge therom, som i Giftermåls och Ärfda Balkarna skils.

§2

Lägrar fäst man ofäst qwinno, eller låter fäst qwinna lägga sig af ofäst man; böte then fäste fyratijo daler, och then andre tiugu daler. Wiste ej then ofäste, at then andre fäst war; plichte, som för lönskaläget.

§3

Fäster man sig twänne, och först häfdar then förra fästeqwinno, och sedan then senare; böte hundrade daler. Hafwer han först häfdadt then senare, och sedan then förra; böte femtijo daler. Samma bot ware, ther någon fäster sig twänne, och häfdar ej utan then senare.

§4

Häfdar fäst man then qwinno, som annan fäst är; böte hwarthera åttatijo daler.

- 81 Protokoll och domar i kriminalmål, A3A vol. 14, 1747, Södra förstadens kämnärsrätt, SSA.
- 82 Gustav III:s barnamordsplakat löd:
At Qwinna, som vill å okänd ort framföda fostret, må i sådant uppsåt lemnas ostörd, utan någons åtal eller efterfrågan om hennes person eller tillstånd: Och anser Kongl. Maj:t then olägenhet mindre, om på sådant sätt någon olofligt Häfdande skulle döljas än at, genom sträng efterfrågan i thylikt tillfälle, betaga et blodigt sinne all utväg at dölja sin förbrytelse. <https://stockholmskallan.stockholm.se/ContentFiles/KB/Trycksaker/Barnamordsplakatet.pdf>
- 83 Hur vanligt förekommande det var med abort är svårt att ha någon uppfattning om. Jag har inte stött på något fall i de många rättegångshandlingar jag har gått igenom. För det stora flertalet kvinnor var det knappast ett alternativ.
- 84 Om Allmänna barnhuset under 1700-talet, se Mats Hayen och Per-Johan Ödman, *Främlingar i vardagen. Liv och pedagogik vid Stora barnhuset i Stockholm på 1700-talet*, 2004.
- 85 Om frimurarnas barnhus, se *250 år i barmhärtighetens tjänst. Frimurarnas barnhusverksamhet 1753–2003*, 2003.
- 86 Protokoll och domar i kriminalmål, A3A vol. 14, 1747, Södra förstadens kämnärsrätt, SSA.
- 87 Bergfeldt 1994, s. 83.
- 88 Sweriges rikets lag från 1734 (tryckt 1740), s. 276.

Missgärningsbalken

Kap. LVII

Om kopleri och skiörlefnad.

§1

Håller någon sådana hus och samqwem, ther otucht och lösachtighet drifwes; stånde för sådant kopleri tre dagar wid kåken, och warde then tridie dagen af bödelen hudstruken, och hålles sedan til almänt arbete i tre åhr. Finnes någor thermed annan gång; warde sammaledes wid kåken hudstruken, och arbete i hela sin lifstid.

§2

The qwinnor, som i sådana hus låta sig til skiörlefnad bruka, skola genast gripas och i hächte sättas, och sedan dömas efter brott theras, til böter, eller almänt arbete. Komma the oftare åter; straffes med ris efter omständigheterna.

- 89 År 1730 inrättades en särskild brandvakt i Stockholm. De sorterade under Överståthållarämbetet och ansvarade för stadens ordning nattetid. Utöver stadsvakt, separationsvakt och brandvakt fanns garnisonsvakten – en militär vaktstyrka som skulle bidra till ordningens upprätthållande. Rappor- ter från alla vaktstyrkor samt från domstolarna skulle lämnas dagligen till stadsfiskalen, som sammanställde dem, lämnade dem till överståthållaren, vidare till justitiekanslern, tillsammans med lista på vilka personer som det senaste dygnet passerat genom stadens portar. (Rudstedt 1972, s. 74)

- 90 Kungjorelse, At alla Hus wärdar i Staden och på Malmarne skola ibland wisz tid angifwa de Personer, som hos dem äro boende och antingen äro tjenst- och förswars löse, eller här i Staden icke hafwa deras rätta hemwist. Gifwen på Stockholms Rådhus d. 20 December 1745.

Kungjorelse Agående: Undersökning hos Huswärdar i Staden och på Malmarne om löst och wanartigt folk, samt slike Personers behöriga angifwande af them som hålla Krog-Salu. Stockholm af Kongl. Slots-Cancelliesthen 18 december 1746.

Kungjorelse Agående: Förbud, emot löst folks kringstrykande nattetid, sedan klockan tio på aftonen. Gifwen Stockholm then 24 september 1798.

- 91 Rudstedt 1972.

- 92 Rudstedt 1972.

- 93 Om Stockholms vaktstyrkor under 1700-talet kan man läsa i bl.a. Bengt Järbe, *Polisen i Stockholm förr och nu*, 1975.

- 94 Sida om adelsvapen, hämtad 11 juli 2018. https://www.adelsvapen.com/genealogi/%C3%85kerhielm_nr_987#TAB_4

- 95 Fånglistor D4:2, 1746–1748, Stadens kämnärsrätt, SSA.

- 96 Göran Ulväng, »Möbelsnickare och stolmakare i Stockholm 1730–1850. Produktion, levnadsvillkor och marknad», i Klas Nyberg (red.), *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*, 2017, s. 123.

- 97 För vidare diskussion kring detta, se Lennartsson 2007. För internationella jämförelser, se Katharina von Ankum, *Women in the metropolis. Gender and modernity in Weimar culture*, 1997; Elizabeth Wilson, *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder, and women*, 1991; Judith Walkowitz, *City of dreadful delight. Narratives of sexual danger in late-victorian London*, 1992.
- 98 Årstafruns dagbok, del 1 1793–1799. Spridda anteckningar 1773, 1791, 1792. NM:s arkiv.
- 99 För en diskussion om kvinnors möjligheter att idka handel under 1700-talet, se Sofia Ling, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, 2016.
- 100 Jfr Ling 2016.
- 101 Gustaf Hallenstierna, *Mina kärleksäventyr. En dagbok från sjuttonhundratalet*, redigerad och med inledning av Gardar Sahlberg, 1972.
- 102 Lennartsson 2001; Lennartsson 2007.
- 103 För vidare diskussion kring detta, se Lennartsson 2007. För internationella jämförelser, se von Ankum 1997; Wilson 1991; Walkowitz 1992.
- 104 Björn Hallerdt, *Sevenboms Stockholm. Johan Sevenbom – förnyare av svensk landskapskonst under 1700-talet*, 2010.
- 105 Jessica Warner, *Craze. Gin and debauchery in an age of reason*, 2013.
- 106 Warner 2013, s. 215 f.
- 107 Jonsson 2002, s. 59.
- 108 Jan Berggren, *Tullsnok – öppna bommen! Carl Michael Bellman och tullen*, 2003, s. 90.
- 109 Wistrand 1843.
- 110 Protokoll och domar i kriminalmål s. 245, 13 juni, A3A: 26, Norra förstasens kämnärsrätt 1748, SSA.
- 111 Gröna gången kan också syfta på de många platser i Stockholm där grönsaker försålles från bodar och stånd. Inte sällan var det kvinnor som sålde grönt. Ling skriver i *Konsten att försörja sig* (2016) om den handel som många kvinnor bedrev trots att skråna var stängda för dem.
- 112 Bellman i *Sekreterarens levnad*, citerad av Lundberg 1924, s. 58.
- 113 Leif Runefelt, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, 2015, s. 23. Se även Börje Hansen, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*, 1952, s. 412.
- 114 Wilson 1991.
- 115 Fredmans epistel nr 34, »Till Movitz, när elden var lös i hans kvarter uti Kolmätargränden».

Citat av Carl Michael Bellman i denna bok är hämtade ur Carl Michael Bellman, *Fredmans epistlar*, text- och melodihistorisk utgåva med musiken i reproduction efter originaltrycket, 1990, respektive Carl Michael Bellman, *Fredmans sånger*, text- och melodihistorisk utgåva med musiken i reproduction efter originaltrycket, 1992.

- 116 *Nordisk familjebok* 13, 1910, s. 279.
- 117 Sveriges rikets lag från 1734 (tryckt 1740), s. 276.
Missgärningsbalken
Kap. LVII
Om kopleri och skiörlefnad, § 1.
- 118 Johan Gabriel Carlén var gift med Emelie Flygare-Carlén och vän till August Blanche. Han var en stor beundrare av Bellman och skrev själv dikter med folkliga motiv, inspirerad av det sena 1700-talets stilideal.
- 119 Hus 129 med dåtidens numrering motsvarar Baggensgatan 23 med den gatunummering som kom till 1885 och gäller än idag. Den äldre husnummering på Stadsholmen redovisas på en karta som återfinns på <https://stockholmskallan.stockholm.se/>
- 120 Berättelsen om skattgrävningen på Österlånggatan återges i Carl Forsstrands bok *Spåkvinnor och trollkarlar. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm*, 1913. Redan 1864 publicerades emellertid historien i *Svensk månadsskrift för fri forskning och allmän bildning* nr 12, författad av O P Sturzen-Becker. Denna återgivning bygger på Forsstrands historia. Hans redogörelse för källor är bristfällig och får tas med en stor nypa salt. Uppgifterna ska enligt författaren dock vara hämtade ur dagboksnoteringar och brev mellan invigda adelsmän, som till delar också refereras och citeras i texten.
- 121 SSA, mantalslängder, Staden inre, 1778–1800.
- 122 En kort biografi över Maria Christina Kjellström/Nordström/Lindståhl, alias Ulla Winblad, författas av mig parallellt med denna bok.
- 123 Carl Forsstrand skriver i *Skeppsbroadeln* både byggnadernas och dess invånares historia (1916).
- 124 Uppgifterna har i Lundberg (1924, s. 43) tillskrivits Peter Jacob Hjelm, kemist och ledamot av Kungliga Vetenskapsakademien med stort intresse för maktens göranden och låtanden. I en tjock handskrift kallad »Sqvaller i politiquen» finns hans samtida noteringar bevarade på Kungliga biblioteket. Jag har sökt igenom luntan, men inte lyckats hitta några uppgifter om vare sig Ahlsströms jungfrubur eller några utskäppade glädjeflickor. Jag har läst de delar som behandlar riksdagen i Gävle och bara skummat övriga delar. Det är möjligt att uppgifterna döljer sig någon annanstans i textmassorna. Jag har också läst bl.a. Elis Schröderheims *Från tredje Gustafs*

- daggar. Anteckningar och minnen af E Schröderheim* (1892) i jakt på uppgifter om Ahlströms jungfrubur, men inte funnit några.
- »Sqvaller i politiquen m m. Dagliga anteckningar af Peter Jakob Hjelm, 1790–98». Handskriftsavdelningen, KB.
- 125 Protokoll och domar i civilmål, Stockholms magistrat och rådhusrätt 1636–1849 AIII A:65, 96 och 97. Ahlström förekommer inför rätten bl.a. 1750, 1755, 1759, 1762, 1765, 1766, 1768, 1769, 1770, 1773, 1774, 1775.
- 126 Protokoll i kriminalmål, Stadens kämnärsrätt, A3A:94, 1781, SSA.
- 127 Protokoll och domar i kriminalmål, Södra förstadens kämnärsrätt, A3A:16, 1750, SSA.
- 128 Manuset förvärvades som en gåva till KB från läroverksadjunkten Axel Bergström 1916. Professor Magnus von Platen tog initiativet till publiceringen 1972; först då ansågs tiden mogen att hantera Gustaf Hallenstiernas voluminösa äreminne över sina egna erotiska bedrifter. Titeln blev *Mina kärleksäventyr. En dagbok från 1700-talet*.
- 129 En kapten Laurin förekommer också flitigt som kund i rättegångsprotokollen rörande Lena Cajsa Bohman och Lovisa von Plat. Kanhända rör det sig om samme man?
- 130 Hallenstierna 1972, s. 47 f.
- 131 Francois Rouel (pseudonym för Karl Anders af Kullberg), *Minnen från en vistelse i Stockholm åren 1844–45, 1847*, s. 39.
- 132 Wistrand 1843, s. 91.
- 133 Henderson 1999.
- 134 Lotte van de Pol, *The burgher and the whore. Prostitution in early modern Amsterdam*, 2011.
- 135 Iwan Bloch, *Marquis de Sade. His life and works*, 2002.
- 136 Wistrand 1843, s. 9.
- 137 SAOB, Spalt B 3919 band 5, 1919.
http://www.saob.se/artikel/?unik=B_3723-0254.V6F6.
- 138 Lennartsson, Rebecka, »Ett förbjudet rum i stadens hjärta. Reflektioner kring bordellens historia i Stockholm», i Marianne Larsson, Anneli Palmköld, Helena Hörnfeldt och Lars-Eric Jönsson (red.), *I utkanter och marginaler. 31 texter om kulturhistoria*. Stockholm: Nordiska museets förlag, 2015.
- 139 Mia Skott, *Tapetmakerskor*, kommande.
- 140 John Gillis, *A world of their own making. Myth, ritual, and the quest for family values*, 1997.
- 141 VS 65:1, Handskriftsavdelningen, KB.

- 142 van de Pol 2011, s. 24 f.
- 143 Jacob Guntlack, *Den uti Smedjegårds-häktet nu fängslade ryktbare Bedragaren och Tjuftven Jacob Guntlacks Lefwernes-Beskrifning, af honom sjelf författad*, 1770, s. 12 f.
- 144 Guntlack 1770, s. 125.
- 145 Per Anders Fogelström, *Fördärvet. Några notiser om Lilla Hornsberg*, 1965.
- 146 Årstafruns dagböcker, NM. Ekerö Eriksson 2010.
- 147 Wistrand 1843, s. 74 f.
- 148 Runefelt 2015, s. 152.
- 149 Beskrivningen ovan bygger på en rad olika källor. Uppgifter om själva balen och dess deltagare är hämtade ur de källor som redovisas i den efterföljande texten. Hur slottet och dess omgivningar tog sig ut beskrivs i bl.a. R Hentzel, G Sahlberg, G Selling, *Mälardrottningens underliga öden. Från Gustaf III till Gustaf VI Adolf* (1953) och Lundberg (1924). Konsten kan också vara en god källa. Sevenboms tavla från 1767 visar en utsikt från Lejonbacken med små, röda stugor i fonden, slaktarhuslängor och skjul på Helgeandsholmen. Vid Blaiseholmsstranden ligger rosagsskutor för ankar, och också där finns röda hus och båthus, belamrade med bråte. I Lejonbacken ligger det kungliga vedupplaget omgivet av små fallfärdiga skjul. Även Kjölröms akvarell av Lejonbacken från 1770-talet uppvisar en skräpig miljö med lantlig prägel (Lundberg 1924:15). När det gäller interiörerna har bakgrund inhämtats genom en ritning av flygelns dåvarande utformning samt genom ett nutida besök i nämnda lokaler.
- 150 En kort biografi över Maria Christina Kjellström/Nordström/Lindståhl, alias Ulla Winblad, författas av mig parallellt med denna bok.
- 151 Uppgiften om att Kjellström stått modell för Winblad härrör ursprungligen från Bellmans hänvisning i den första utgåvan av *Fredmans epistlar*, där Ulla Winblads fästman presenteras som sjötullsbesökaren Eric Nordström. Även han hade en verklig motsvarighet, som äktade Maria Christina Kjellström.
- 152 Burman, kommande biografi om Bellman.
- 153 *Philolalus Parrhersiaestes (Den pratsjuka fritalaren)*, 1768: nr 1 och 2: Rimmad vers om Expeditionsbalen.
- 154 Birger Schöldström, *Damer och knektar. Minnen och anteckningar*, 1902, s. 22. Schöldström anger som källor i sin text om balen utöver de källor som anges här dels ett dokument i hans privata ägo: ett manuskript med historiska och politiska anteckningar från åren 1765–1768 ur kanslirådet Wallmarks bibliotek, dels ett brev från Tilas till professor Lidén 18 april 1768.
- 155 *Kongl cancellie-collegii undersökningsprotokoll angående den i Dageligt Allehanda avercerade förnåme Balen, som blifwit hållen inom Borgen uti Kongl. Krigs-expeditio-*

- nens ämbetsrum, den 13 april 1768. Carl Stolpe, Stockholm. Uppgifterna om rättegången är hämtade ur protokollet.
- 156 Carl Johan Ennes, *Synda-Bekännelse af en som varit med på den bekanta Expeditionen-Balen. Utli Bref til Philolalus Parrhesiastes eller den Pratsjuka Fritalaren, i anledning af dess 2:dra och 8:de ark.* 1768.
- 157 Diverse manuskript, 4:e bandet, De la Gardieska samlingen, Blandade ämnen, LU.
- 158 1700-talets vurm för maskerader har behandlats av bl.a. Torkel Stålmarck i Leif Kretz, Sten Åke Nilsson och Torkel Stålmarck, *Bellman sedd och hörd. Porträtt, dokument och vittnesbörd*, 1995, samt i Lars Lönnroth, *Ljuva karneval! Om Carl Michael Bellmans diktning*, 2005.
- 159 Citat ur ett tryckt »Utdrag af Protocollet, hållit i Prästeståndet, den 25 Septembris 1765»:
 »En annan art af Nattetids fördrif, som i senare tider hos oss inkommit, kunde Ståndet icke utan bedröfwelse påtänka, så wida de, tydeligare än de förrnämnde, äro Gudi misshageliga och åtminstone till synd ledande. De kännas under namn af Masquerader, och äro i Ståndets ögon så mycket owärdigare nöjen för människor, än mera för Christna, som de icke allenast förnedra mänskligheten och wräka borgerlig ordning, utan ock reta folk, at emot hwarannan å sido sätta både anständighet och blygsel, samt öfwerlemnade til en förderfvad natur likna uti upförmade de oförnuftiga varelser, hwars skapnader de understundom låna.» (Citat efter Stålmarck 1995, s. 117.)
- 160 Stålmarck 1995, s. 118.
- 161 Bradford Mudge, *The whore's story. Women, pornography, and the British novel, 1684–1830*, 2000, s. 227.
- 162 Ekeblad citerad efter Gunilla Roempke, *Vristens makt. Dansös i mätressernas tidevarv*, 1994, s. 21.
- 163 Samlingar i Vitterhet, Magnus Ståhl, 10 band IV, VS 88. Handskrifts-avdelningen, KB.
- 164 Ennes 1768.
- 165 Guntlack 1772. Större delen av Guntlacks berättelser från jungfruhuset är emellertid hämtade ur den till livsberättelsen bilagda historien »Guntlacks kärleks-händelse». Det är möjligt att denna bilaga inte var en produkt av Guntlack själv, utan ett försök att slå mynt av den framgång som livsberättelserna hade. Icke desto mindre tycks författaren vara välbekant med såväl de miljöer som de människor som skildras.
- 166 Burman, kommande.

- 167 Bäckmanskan och Platskan var kända kopplerskor i Stockholm. Citat ur »Bacchi fest»: Handlingar rörande Bacchi ordenskapitel. Sjette gången firad på Barbaras dag, 4 december 1771.
- 168 van de Pol 2012.
- 169 Daniel Defoes romaner *Moll Flanders*, 1722, och *Roxana*, 1724, analyseras på ett intressant sätt i Mudge, 2000.
- 170 Bellman, »Du ljuva karneval», citerad efter Lönnroth 2005.
- 171 För mer läsning om Stockholms stadsplanerings historia under 700 år, se Åke Abrahamsson, *Stockholm – en utopisk historia*, 2004.
- 172 Hallerdt 2010.
- 173 Norbert Elias, *Civilisationsteori. Del 1. Sedernas historia*, 1989.
- 174 Richard Sennett, *The fall of public man*, 1993 (1977), s. 63.
- 175 Sennett 1993 (1977), s. 64.
- 176 Sennett 1993 (1977), s. 40.
- 177 Carolina Brown, *Skönhetens mask: historia om kropp och själ, ideal och verklighet*, 2011.
- 178 Sennett 1993 (1977), s. 69.
- 179 Sennett 1993 (1977), s. 40.
- 180 Citat ur Lundberg 1924, s. 24.
- 181 För fruntimmer är en inbunden samling av sedelärande texter utan utgivare, somliga anonyma och andra med namngivna skribenter och från olika år, från 1786 till 1794. Några texter är översatta från andra språk. Här finns titlar som »En resande Mans tankar, som ämnar gifta sig i Stockholm», »Julklapp till Fruntimren» och »Påminnelse till ett ungt fruntimmer». Handskriftsavdelningen, UUB.
- 182 Vs 56, Åtskillige Pasquiander samt Partie och Andra Burlesque små Piecer på Vers, Handskriftsavdelningen, KB, Vs 65:2, s. 277, Handskriftsavdelningen, KB, samt S C Wallens »Samling af svenska wisor», vol. 56, band 8, nr 1741, Ericssbergsarkivet, RA.
- 183 Om mamsell Richardssons påstådda förhållande till bondeståndets talman Josef Hansson, se Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, 2011, s. 112 f.
- 184 Detta förhållande visar August Gynther i sin essä »Maria Christina Kiellström-Winblad» i *Bellmansstudier*, 1931.
- 185 VS 56, Åtskillige Pasquiander samt Partie och Andra Burlesque små Piecer på Vers, Handskriftsavdelningen, KB, VS 65:2 s. 277, Handskriftsavdelningen, KB, samt S C Wallens »Samling af svenska wisor», vol. 56, band 8, nr 1741, Ericssbergsarkivet, RA.

- 186 Lundberg 1924, s. 92.
- 187 Register till kronotaxeringslängder, 1750, SSA. Kronotaxeringslängd 1750, Staden inre, SSA.
- 188 Samuel Christian Wallen, »Samling af svenska wisor», vol. 56, band 8, 1767, nr 1404, Manuskript- och avskriftssamlingen, Ericssbergarkivet, RA.
- 189 Register över domar i civila mål, DI volym 2 och 3, 1703–1800, Stockholms magistrat och rådhusrätt 1636–1849, SSA.
- 190 Jag har haft god vägledning av Hallman 1907 och hennes undersökningar av fallet med Lena Cajsa Bohman och von Plat när jag sökt efter von Plat för angivna år. Till avsnittet har jag använt register för mantalslängder, register för kronotaxeringslängder samt mantalslängder och kronotaxeringslängder, SSA.
- 191 Mats Hayen, historiker vid SSA, tipsade mig om detta förhållande. Databasen »Tidigmoderna konkurser» återfinns på <http://www.tidigmodernakonkurser.se/index.php/extended>, SSA.
- 192 För en introduktion till konkursförfarandet i 1700-talets Stockholm, se Mats Hayen och Klas Nyberg, »Konkursinstitutet i Stockholm 1720–1850» i Klas Nyberg (red.), *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*, 2017. Se också Marie Steinrud, »'Såsom en slöverska'. Skådespelerskors levnadsvillkor och ekonomiska förutsättningar 1780–1850», i Klas Nyberg (red.), 2017.
- 193 Stockholms magistrat och rådhusrätt 1636–1849. Supplement till konkursakter, F6C vol. 23, SSA.
- 194 Edvinsson och Söderberg 2011, vol. 57 (2), s. 270–292.
- 195 Petter Wissman, »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter», VS 65:1, Handskriftsavdelningen, KB.
- 196 Petter Wissman, »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter», VS 65:1, Handskriftsavdelningen, KB.
- 197 Horor i Stockholm i slutet på 1760 talet, I 88, Handskriftsavdelningen, KB.
- 198 Petter Wissman, »Samling af wisor, poesier och artiga anecdoter», VS 65:1, Handskriftsavdelningen, KB.
- 199 Will Sjöwall, »Med Bellman bland nymfer och jungfruhus», i Bo G Hall (red.), *Gutår båd natt och dag. Sällskapet Bellmans minne hundra år*, 1999.
- 200 Kommissorialrättens protokoll 27/7 1719. Uppgiften är hämtad ur Mats Berglund, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, 2009, s. 20.
- 201 Miranda 1950 (1787), s. 155.
- 202 van de Pol 2011, s. 23.

- 203 För statistiken ovan från Amsterdam, London och Paris, se Henderson 1999, s. 19 ff, och van de Pol 2011, s. 19. Befolkningen i Stockholm 1552–2005. Utrednings- och statistikkontoret USK, från 1721 enligt stadens statistiska årsböcker.
- 204 Henderson 1999, s. 45.
- 205 Henderson 1999; van de Pol 2011.
- 206 Flera källor visar att Kiellström redan under 1760-talet var känd under namnet Ulla Winblad, tillika Winflaskan och monsieur Petter – långt innan *Fredmans epistlar* kom ut i tryck. Den piga som Maja Stinas far äktade 1750 bar också namnet Catharina Elisabeth Winblad (Gynther 1931, s. 95). Som flera Bellmanskännare påpekat verkar det troligt att hon senare tog sin svärmors efternamn som sitt »nom de guerre». I mantals- och taxeringslängderna för 1770 förekommer Maja Stina också under namnet Winblad.
- 207 van de Pol 2011.
- 208 »Spehllista» om en fattig änka. Anonym dikt ur Samuel Christian Wallens »Samling af swenska wisor», nr 1688, s. 130, Ericsbergsarkivet, RA.
- 209 Vs 144:6, Handskriftsavdelningen, KB.
- 210 Mantalslängd Staden inre 1780, s. 220; Mantalslängd Staden inre 1790, s. 217.
- 211 Uppgifterna om Elisabeth Olin är hämtade ur Lisbeth Scheutz, *Berömda och glömda Stockholmskvinnor*, 1995.
- 212 Om teaterns kvinnor, deras villkor och synen på skådespelerskor, se t.ex. Steinrud 2017.
- 213 van de Pol 2011, s. 142.
- 214 Kushner 2013, s. 88f.
- 215 Kushner 2013, s. 93.
- 216 Uppgifterna rörande Charlotta Slottsberg är, när inte annat anges, hämtade ur Carl Forsstrand, *Sophie Hagman och hennes samtida. Några anteckningar från det Gustavianska Stockholm*, 1921, samt Roempke 1994.
- 217 Vs 144:6, Handskriftsavdelningen, KB.
- 218 Gjørwell citerad efter Forsstrand 1921, s. 76.
- 219 Gjørwell citerad efter Forsstrand 1921, s. 75.
- 220 Uppgifterna om Beata Charlotta Eckerman är hämtade ur Forsstrand 1921.
- 221 Enligt Roempke (1994, s. 70) ska Slottsberg också ha fått barn med Carl Wilhelm Seele 1784, en pojke som dog vid födseln.
- 222 Roempke 1994, s. 72.

- 223 Brev från prinsessan Sofia Albertina till friherinnan Ehrencrona, skrivet den 13 april 1790, nertecknat i hertiginnan Charlottas dagbok. Citerat efter Forsstrand 1921, s. 108.
- 224 Brev från Charlotta Slottsberg till riksrådet Fredrik Sparre, citerat efter Forsstrand 1921, s. 106.
- 225 Roempke 1994, s. 75.
- 226 Pia Gadd, *Frilloy, fruar och herrax. En okänd kvinnohistoria*, 2009, s. 286.
- 227 Uppgifterna om Hedvig Taube är hämtade ur Carl Georg Starbäck, *Bevättelser ur svenska historien*, 1886.
- 228 Uppgifterna om Sophie Hagman är hämtade ur Forsstrand 1921.
- 229 Wistrand 1843, s. 37.
- 230 För en diskussion om klädernas betydelser för bemötandet och kvinnors förhållande till prinsessmyten, se Fanny Ambjörnsson, *Rosa. Den farliga färgen*, 2011.
- 231 Nordin citerad efter Forsstrand 1921, s. 110.
- 232 Uppgifterna är hämtade ur Roempke 1994, s. 78 f. Tyvärr uppges inga källor och jag har förgäves sökt efter de rättegångsprotokoll som rör ärendet.
- 233 Vs 144:6, Handskriftsavdelningen, KB.
- 234 Utskrivna protokoll koncept 1777 A Ia1:2, 24 maj, Överståthållarämbetet Polisärenden 1, Äldre poliskammaren, SSA.
- 235 Pehr Stenbergs öppenhjärtiga levernesbeskrivning omfattar nära 5 000 handskrivna sidor. Sedan 2016 finns hela manuset publicerat av Umeå universitet.
- 236 Miranda 1950 (1787).
- 237 Miranda 1950 (1787), s. 71.
- 238 Miranda 1950 (1787), s. 105.
- 239 Miranda 1950 (1787), s. 152.
- 240 Miranda 1950 (1787), s. 122.
- 241 Dagboken *My secret life* har i modern tid publicerats i flera olika utgåvor. Vem som skrev den har aldrig blivit helt klarlagt. Sanningshalten i boken är en annan tvistefråga. Har allt det som omskrivs verkligen ägt rum eller är det fantasier? Oavsett hur det ligger till med den saken är boken en intressant inblick i en erotomans psyke under den epok som utnämns till världshistoriens mest pryda.
- 242 Hallenstierna 1972, s. 39.
- 243 Claes Ekenstam, »Kroppen, viljan & skräcken för att falla», i Claes Ekenstam m.fl., *Rädd att falla. Studier i manlighet*, 1998.

- 244 Liliequist, Jonas, »Manlighet och virilitet i 1700-talets Sverige», i *Sjuttonhundratålet*, 2004, s. 34–51.
- 245 Ennes 1768.
- 246 <https://populärhistoria.se/vardagsliv/hygien-halsa/syfilis-drabbade-bade-folk-och-furstar>, nedladdad 20 mars 2017.
- 247 Johan Gustaf Hallman, *Lätt och minst kostsamt sätt at bota och förekomma venerisk smitta hos gemene man i brist af veneriske cur-hus. Inträdestal i Kongl collegii medici 17 maj 1774*.
- 248 Carl Forsstrand, *Linné i Stockholm*, 1915.
- 249 Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700–1950*, 1993, s. 45.
- 250 Johan Adolph Wadström, *Korta underrättelser för allmoge och tjenstefolk, om orsakerna til veneriska smittans krigsbridande, faran af desz döjljande samt sjukdomens allmänaste känneteken utgifne af J.A. Wadström*, 1796.
- 251 Runefelt 2015, s. 127 ff.
- 252 Jonas Liliequist, *Sexualitet och omanlighet i ett nordiskt perspektiv*. Presentation session S64: »Manlighet och modernisering i ett nordiskt perspektiv», Svenska historikerdagarna i Uppsala 22–24 april 2004.
- 253 Jacob Wallenberg, *Min son på galejan eller En Ostindisk resa. Innehållande alla-handa bläckhornskram, samlade på skeppet Finland, som afseglade ifrån Göteborg i december 1769, och återkom dersammastädes i juni 1771*, 1881. *Min son på Galejan* blev en framgång när den kom ut 1781. Wallenberg hade skrivit boken 1769. Han seglade själv med Ostindiska kompaniet till bl.a. Kanton. Hans reseskildring bygger troligen till stor del på verkliga händelser, men är en burleskt humoristisk roman som driver med supande, sjöröveri, horeri och våldsamt sjösjuka.
- 254 Wallenberg 1881 (1781), s. 37.
- 255 Kanslijänsstämningen tycks inte ha varit så betungande. Halldin köpte snart gårdarna Britsarvet och Warggården i Falun, där det bedrevs bergshantering. Gustav III bodde där en vecka från 16 september 1788, då han efter Anjalaförråderiet och den danska krigsförklaringen kom för att vädja om hjälp.
- 256 »Mr Halldin, kunglig sekreterare, roade oss särskilt med sitt goda humör», skriver Miranda och berättar om hur Halldin förevisade mekaniken kring koppargruvan och hur Miranda på tillbakavägen till bostaden »hade en mycket ingående konversation med Mr Halldin, som gav mig många upplysningar om konungens och drottningens privatliv m.m.» (Miranda 1950 [1787], s. 78)
- 257 Ekenstam 1993, s. 37.

- 258 Peter Englund, »Tre älskares bekännelser», i *Förflutenhetens landskap. Historiska essäer*, 1991.
- 259 Henderson 1999, s. 41.
- 260 Protokoll och domar i kriminalmål, Södra förstadens kämnärsrätt, 1750, SSA.
- 261 Wistrand 1843, s. 10.
- 262 Hallenstierna 1972, s. 107.
- 263 Hallenstierna 1972, s. 44.
- 264 Hallenstierna 1972, s. 45.
- 265 Hallenstierna 1972, s. 202.
- 266 Johan Gabriel Oxenstierna, *Dagboksanteckningar 1769–1771, I och II, Efter originalhandlingar å Upsala universitets bibliotek, utgifna genom Gustaf Stjernström*, 1881.
- 267 Liliequist 2004.
- 268 Wallenberg 1881 (1781), s. 45.
- 269 Ennes 1768.
- 270 Hallenstierna 1972, s. 50 f.
- 271 Hallenstierna 1972, s. 262.
- 272 Hallenstierna 1972, s. 262.
- 273 Hallenstierna 1972, s. 211.
- 274 Jag har i min användning av begreppet horstigma inspirerats av Gail Pheteron 1996. Se även Westerstrand 2008, s. 182 ff.
- 275 Citat ur tukthusfångarnas klagoskrift till Kgl Maj:t i oktober 1772 efter Sigfried Wieselgrens bok *Sveriges fångelser och fångvård från äldre tider till våra dagar*, 1895. Wieselgren skildrar hur ärendet hanterades. Tukthusverksamheten med kvinnliga fångar vid salpetersjuderiet på Kungsholmen hade startat den 1 april 1767. Den ledde till segdragna konflikter mellan staten, staden och tukthusentreprenören Ehrenreich och dennes svåger operasångaren Lars Lalin. Fängelset på Kungsholmen avvecklades 1779. Fångarna flyttades till spinnhuset på Långholmen. Dokumentet är idag tyvärr förkommet.
- 276 Miranda 1950 (1787), s. 138.
- 277 Fallet med Löhman återfinns i en skrivelse från 13 juli 1786, »Fångvård och spinnhus», vol. 4, 1622–1789, RA.
- 278 Protokoll i kriminalfall, Södra förstadens kämnärsrätt, 1781, SSA. Handlingar ur Riksarkivets ämnessamling, Fångvård och spinnhus, vol. 1, 1622–1789, RA, beskriver också händelsen.
- 279 Bacchanaliska ordens-capitlets handlingar 2, vol. 4.
- 280 Protokoll i kriminalmål, 17 januari, Södra förstadens kämnärsrätt, A3A:52 1782, SSA.

- 281 »Fångvård och spinnhus», vol. 4, 1622–1789, RA.
- 282 Rättegångsprotokoll 21 dec 1747, Protokoll och domar i kriminalmål, A3A, vol. 14, 1747, Södra förstadens kämnärsrätt, SSA.
- 283 Margareta Svahn, *Den liderliga kvinnan och den omanlige mannen. Skällsord, stereotyper och könskonstruktioner*, 1999.
- 284 Protokoll i kriminalmål, A3a:101, 1785, Stadens kämnärsrätt, SSA.
- 285 Protokoll i kriminalmål, A3a:101, 1785, Stadens kämnärsrätt, SSA.
- 286 Protokoll i kriminalmål, koncept, A3B 58, 1800, Stadens kämnärsrätt, SSA.
- 287 Jarrick och Söderberg 1998.
- 288 Följande redogörelse för upploppen 1719 är hämtad från Berglund 2012.
- 289 Citat efter Berglund 2012, s. 20.
- 290 Citat efter Berglund 2012, s. 20.
- 291 Berglund 2012, s. 32.
- 292 Anna Carlström, *En modig qvinnas händelserika lefnad, antecknad af henne sjelf*, 1841.
- 293 Svanström 2006; Lennartsson 2007.
- 294 Samuel Christian Wallen, »Samling af svenska wisor», nr 1607. RA.
- 295 Samlingen finns på RA, i Ericssbergsarkivet, och omfattar sju volymer med två fulltecknade läderinbundna band i varje volym. Jag har sökt igenom alla volymer. Merparten av texterna är av mer sedesam karaktär.
- 296 Litteraturvetaren Carl-Michael Edenberg har publicerat ett urval av sådana texter med kommentarer i *Köttets poesi* (1995) samt i antologin *Sexualpolitiska nyckeltexter* (2015). De kommenterande textavsnitten är i stort sett desamma i båda böckerna. I *Köttets poesi* publicerades texterna för första gången, och det var också genom Edenbergs insats som jag först kom i kontakt med dem. De uppteckningar som återges här återfinns på handskriftsavdelningen på KB, handskriftsavdelningen, Vs 59 respektive Vs 105 och Vs 144:6, samt på RA i S C Wallens »Samling af Swenska Wisor». Fler exempel på smädeskrifter och skämtsamma poem återfinns på KB, handskriftsavdelningen, i bl.a. Vs 156, Vs 92, Vs 84, Vs 85, Vs 1.
- 297 Edenberg 1995, s. 32.
- 298 Vs 59, s. 31, KB.
- 299 Lönnroth 2005.
- 300 Darnton 1996, s. 213.
- 301 Edenberg i Arnberg, Laskar och Sundevall 2015, s. 121.
- 302 Jfr Robert Darnton, *Pornografi och revolution. Förbjudna bästsäljare i det förrevolutionära Frankrike*, 1996, s. 199.

- 303 Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, 2002, s. 45 f.; Annie Mattsson, *Komediant och riksförädlare. Handskriftcirkulerade smådeskrifter mot Gustaf III*, 2010, s. 59.
- 304 Sennefelt 2011.
- 305 Mattsson 2010, s. 140.
- 306 Inger Lövkrona, »'Dä river å ravlar unner kvinnornas navlar'. Gåtor och erotik i bondesamhället», i Jonas Frykman och Orvar Löfgren (red.), *Svenska vanor och ovanor*, 1991.
- 307 S C Wallen, »Samling af svenska wisor», band 8, s. 236, RA.
- 308 S C Wallen, »Samling af svenska wisor», RA.
- 309 Lennartsson 2001.
- 310 Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender From the Greeks to Freud*, 1990.
- 311 Ekenstam 1993, s. 175 ff.
- 312 Ekenstam 1993, s.179 ff.; Carl von Linné, *Om sättet att tillhoppa gå. Sexualföreläsningar*, 1979 (1740).
- 313 Edenberg 1995, s. 33.
- 314 Darnton 1996.
- 315 Darnton 1996, s. 195.
- 316 I Darnton 1996 finns både *Anekdoter om madame la comtesse du Barry* och *Thérèse philosophe* översatta till svenska.
- 317 Darnton 1996, s. 114.
- 318 Mattsson 2010, s. 65.
- 319 Anna Maria Rimm, *Elsa Fougt, Kungl. Boktryckare. Aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*, 2009.
- 320 Rimm 2009, s. 15 f.
- 321 Anfält i Darnton 1996, s. 371.
- 322 Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok, »Lettre au mois de Novembre de 1779, de Gripsholm». RA, Ericssbergsarkivet, Hedvig Elisabeth Charlottas samling. Citerat efter översättning av Mattsson 2010, s. 15.
- 323 Sista versen i en översättning av »Désagrément de la jouissance». KB, Vs 59, s. 93–94.
- 324 Darnton 1996, s. 202.
- 325 Edenberg i Arnberg, Laskar och Sundevall 2015, s. 121.
- 326 Vs 59, dikt om Ulla Piper, vers 2, KB.
- 327 Vs 144:6, dikt om mamsell Slottsberg, vers 2, KB.

- 328 Visa ur S C Wallens »Samling af swenska visor» från 1767, vol. 56, band 8, nr 1742, s. 255, RA.
- 329 S C Wallen, vol. 56, band 8, 1767, s. 212, utan nummer eller titel, RA.
- 330 S C Wallen, vol. 56, band 8, 1767, s. 268, utan nummer eller titel, RA.
- 331 S C Wallen, vol. 56, band 8, 1767, utan nummer eller titel, RA.
- 332 Beverly Skeggs, *Att bli respektabel: konstruktioner av klass och kön*, 2006.
- 333 Artikeln »The Black Venus & The Signification of the Prostitute: Sexual Monsters, Primitives & Whores», 16 december 2010, publicerad på bloggen Spiritintimacy, diskuterar 1800-talets besatthet vid kroppar och avvikande beteenden utifrån föreställningar om prostituerade och primitivitet.
- 334 Pheterson 1996.
- 335 Idag är majoriteten av säljarna av sexuella tjänster i Sverige av annan nationalitet än svensk, visar en utredning från 2015. 77 procent av eskortannonserna på internet uppger en annan nationalitet, och i gatuprostitutionen dominerar kvinnor från fattiga länder som Rumänien och Nigeria. De flesta vistas tillfälligt i landet och saknar svenskt medborgarskap. Precis som under tidigare århundraden förblir kvinnan i prostitutionen ofta i flera avseenden en representant för den Andra: genom sitt kön, sin klasstillhörighet, sin platstillhörighet, sitt ursprung, sin etniska härkomst. *Prostitutionen i Sverige 2014. En omfattningskartläggning*, 2015.
- 336 Lennartsson 2001; Lennartsson 2007.
- 337 Jeffreys 2008, s. 80.
- 338 Forskare som Cornell och Kinnell framhåller att ståndpunkten att kvinnor far illa inom prostitutionen innebär ett underkännande av dem som rättssubjekt. Hilary Kinnell, »Why feminists should rethink on sex workers rights». På webbsidan <https://www.nswp.org/sites/nswp.org/files/KINNELL-FEMINISTS.pdf>, senast besökt 2008-09-17.
- 339 Jeffreys 2008, s. 83.
- 340 Lennartsson 2001.
- 341 NE 2016-07-01.
- 342 Ulrich Beck, *Risk Society. Towards a New Modernity*, 1992.
- 343 Kajsa Ekis Ekman, *Varat och varan*, 2010.
- 344 https://www.adelsvapen.com/genealogi/%C3%85kerhielm_nr_987#TAB_4
- 345 Hayen och Ödman 2004, s. 488.
- 346 Handelskollegiet EIIIc, vol. 2, Ansökningar om rätt till restauration (utom krogar) 1773–1798, SSA.
- 347 Stadens kämnärsrätt, A3A, vol. 92, 26 januari, 1781, SSA.
- 348 Stadens kämnärsrätt, A3A, vol. 92, 3 oktober, 1781, SSA.

K Ä L L F Ö R T E C K N I N G

Litteratur och tryckta källor

- Abrahamsson, Åke, ”Domstolsbyggnad, häkte och skattehus”, i Abrahamsson, Åke (red.), *Stadsvandringar 18*. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, 1998.
- Abrahamsson, Åke, *Stockholm. En utopisk historia*. Stockholm: Prisma, 2004.
- Ahlbeck-Rhen, Jutta, ”Det småskaligas storhet: Mellan mikrohistoria och diskursanalys”, i Andersson, Anttila och Rantanen (red.), *Kleio ja sen sisko. Turun Historiallinen*. Yhdistys: Historia Mirabilis, 2005.
- Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*. Stockholm: Atlantis, 2002.
- Ambjörnsson, Fanny, *Rosa. Den farliga färgen*. Stockholm: Ordfront, 2011.
- Andersson, Gudrun, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal*. Uppsala: Studia historica Upsaliensia, 1998.
- Andersson, Gudrun (red.), *Bedrägliga begrepp. Kön och genus inom humanistisk forskning*. Uppsala: Opuscula historica Upsaliensia, 2000.
- Anckarsvärd, Dagmar, ”Stockholm 1789–1790 skildrat av en polsk kanik”, i *Samfundet S:t Eriks årsbok*. Stockholm: Samfundet S:t Erik, 1933.
- Ankum, Katharina von, *Women in the metropolis. Gender and modernity in Weimar culture*. Berkeley, California: University of California Press, 1997.
- Arnberg, Klara, Laskar, Pia, och Sundevall, Fia (red.), *Sexualpolitiska nyckeltexter*. Stockholm: Leopard, 2015.
- Barthes, Roland, ”Bildens retorik”, i Aspelin, Kurt, och Lundberg, Bengt A. (red.), *Tecken och tydning*. Stockholm: Norstedts, 1976.
- Basserman, Lujó, *The Oldest Profession: A History of Prostitution*. Dorset: Dorset House Publishing Co Inc., 1994.
- Beck, Ulrich, *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications Ltd, 1992.
- Bellman, Carl Michael, *Samlade skrifter utgifna af Bellman, Carl Michael, 1740–1795*, (författare), vol. 1–5, samlade och kommenterade av Carlén, Johan Gabriel. Stockholm: Bonniers, 1861.

- Bellman, Carl Michael, *Fredmans epistlar. Text- och melodihistorisk utgåva med musiken i reproduktion efter originaltrycket*, textredaktör Gunnar Hillbom, musikredaktör James Massengale, del I: Texten; del II: Musiken och kommentarer. Stockholm: Norstedts 1990.
- Bellman, Carl Michael, *Fredmans sånger. Text- och melodihistorisk utgåva med musiken i reproduktion efter originaltrycket*, textredaktör Gunnar Hillbom, musikredaktör James Massengale, del I: Texten; del II: Musiken och kommentarer. Stockholm: Norstedts, 1992.
- Bergfeldt, Börje, "Osedligheten i 1700-talets Stockholm", i Jarrick, Arne, och Söderberg, Johan (red.) *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*. Stockholm: Stockholmia förlag, 1994.
- Berggren, Jan, *Tullsnok – öppna bommen! Carl Michael Bellman och tullen*. Stockholm: Carlsson, 2003.
- Berglund, Mats, *Massans röst. Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719–1848*. Stads- och kommunhistoria 34, Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2009.
- Bergquist, Magnus, och Svensson, Birgitta (red.), *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur, 1999.
- Bernstein, Elizabeth, *Temporarily yours. intimacy, authenticity, and the commerce of sex*. Chicago/London: University of Chicago press.
- Bjurman, Eva Lis, *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750–1830*. Stockholm/Stehag: Symposion, 1998.
- Blanche, August, *Vålnaden*. Stockholm: Rylander, 1847.
- Bloch, Iwan, *Marquis de Sade. His life and works*. The Minerva Group, Inc., 2002.
- Blok, Anton, "Reflections on 'making history'", i Hastrup, Kirsten (red.), *Other histories*. London & New York: Routledge, 1992.
- Blom, Ida, *Medicine, morality, and political culture. Legislation on venereal disease in five northern European countries, c. 1870–c. 1995*. Lund: Nordic academic press, 2012.
- Brown, Carolina, *Skönhetens mask. Historia om kropp och själ, ideal och verklighet*. Stockholm: Carlsson, 2011.
- Burke, Peter, *Vad är kulturhistoria?* Stockholm/Stehag: Symposion, 2007.
- Bäckman, Maria, *Kön och känsla. Samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet*. Stockholm: Makadam förlag, 2003.
- Carlén, Johan Gabriel, *Samlade skrifter af Carl Michael Bellman*. Stockholm: Bonniers, 1855–1861.
- Carlström, Anna, *En modig kvinnas händelserika lefnad, antecknad af henne sjelf*. Stockholm: J A Walldén, 1841.
- Connell, Raewyn, *Maskuliniteter*. Uddevalla: Daidalos, 2008.

- Crusenstolpe, Magnus Jacob, *Morianen eller Holstein-Gottorpiska huset i Sverige. Tidsbilder*. Stockholm: Bonniers, (1840) 1917.
- Dagligt Allehanda* nr 63, 1768.
- Dagligt Allehanda* 17 juli, 1827.
- Darnton, Robert, *Boken i rännstenen. Bland författare, kolportörer och boktryckare i upplysningstidens undre värld*. Stockholm: Ordfront, 1984.
- Darnton, Robert, *Pornografi och revolution. Förbjudna bästsäljare i det förrevolutionära Frankrike*. Stockholm: Ordfront, 1996.
- Defoe, Daniel, *The fortunes and misfortunes of the famous Moll Flanders, who was born in Newgate*. London: printed for, and sold by W Chetwood; and T Edlin; W Mears; J Brotherton; C King, and J Stags, 1722.
- Defoe, Daniel, *The fortunate mistress. Or a history of the life and vast variety of fortunes of mademoiselle de Bebeau, afterwards call'd the countess de Wintelsheim, in Germany. Being the person known by the name of the lady Roxana, in the time of king Charles II*. London: T Warner; W Meadows; W Pepper; S Harding; and T Edlin, 1724.
- Defoe, Daniel, *Some considerations upon streetwalkers with a proposal for lessening the present number of them*. London: A Moore, 1726.
- Dodillet, Susanne, *Är sex arbete? Svensk och tysk prostitutionspolitik sedan 1970*. Stockholm: Vertigo förlag, 2009.
- Edenborg, Carl-Michael, *Köttets poesi. Könslemmarna i svensk text från Stiernhielm till Almqvist*. Stockholm: Vertigo förlag, 1995.
- Edvinsson, Rodney, Jacobson, Tor, och Waldenström, Daniel (red.), *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*. Stockholm: Sveriges riksbank, Ekerlid, 2010.
- Ehn, Billy och Löfgren, Orvar, *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups, 2002.
- Ekenstam, Claes, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950*. Hedemora: Gidlunds bokförlag, 1993.
- Ekenstam, Claes, ”Kroppen, viljan & skräcken för att falla”, i Ekenstam, Claes m.fl., *Rädd att falla. Studier i manlighet*. Stockholm: Gidlunds förlag, 1998.
- Ekerö Eriksson, Kristina, *Årstafruns dolda dagböcker*. Stockholm: Norstedts, 2010.
- Ekman, Kajsa Eki, *Varat och varan. Prostitution, surrogatmödraskap och den delade människan*. Stockholm: Leopard, 2010.
- Ekström, Simon, *Trovärdighet och ovärdighet. Rättsapparaten hanterande av kvinnors anmälan av våldtäktsbrott Stockholm 1946–1950*. Stockholm: Gidlunds, 2002.
- Elias, Norbert, *Civilisationsteori. Del 1: Sedernas historia*. Stockholm: Atlantis, 1989.
- Englund, Peter, ”Tre älskares beaktelser”, i *Förflutenhetens landskap. Historiska essäer*. Stockholm: Atlantis, 1991.

- Ennes, Carl Johan, *Synda-bekännelse af en som varit med på den bekanta Expeditions-Balen. Uti Bref til Philolalus Parrhesiastes eller den Pratsjuka Fritalaren, i anledning af dess 2:dra och 8:de ark.* Stockholm: Lorens Ludvig Grefning, 1768.
- Fenske, Mikaela, "Micro, macro, agency. Historical ethnography as cultural anthropology practice", i *Journal of folklore research*, vol. 44, nr 1, 2007.
- Fogelström, Per Anders, *Fördärvet. Några notiser om Lilla Hornsberg.* Stockholm, 1965.
- Forsstrand, Carl, *Spåkvinnor och trollkarlar. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm.* Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1913.
- Forsstrand, Carl, *Linné i Stockholm.* Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1915.
- Forsstrand, Carl, *Skeppsbroadeln. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm.* Stockholm: Geber, 1916.
- Forsstrand, Carl, *Sophie Hagman och hennes samtida. Några anteckningar från det gustavianska Stockholm.* Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1921.
- Foucault, Michel, *Sexualitetens historia I–III.* Stockholm: Gidlund, 1980–1987.
- Foucault, Michel, *The archaeology of knowledge and the discourse on language.* London: Routledge, 2002.
- Frimurare barnhuset i Stockholm, 250 år i barmhärtighetens tjänst.* Frimurarnas barnhusverksamhet 1753–2003. Forskningsloggen Carl Friedrich Eckleff, 2003.
- Frykman, Jonas, *Horan i bondesamhället.* Lund: Liber Läromedel, 1977.
- Frykman, Jonas, och Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan.* Lund: Liber Läromedel, 1979.
- Gadd, Pia, *Frillor, fruar och herrar. En okänd kvinnohistoria.* Stockholm: Lind & Co, 2009.
- García, Magaly Rodríguez, van Voss, Lex Heerma, och van Nederveen Meerkerk, Elise, *Selling sex in the city. A global history of prostitution, 1600s–2000s.* Studies in global social history, vol. 31, 2017.
- Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures. Selected essays by Clifford Geertz.* New York: Basic books, 1973.
- Gillis, John, *A world of their own making. Myth, ritual, and the quest for family values.* Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Ginzburg, Carlo, *Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia.* Stockholm: Häften för kritiska studier, 1989.
- Gira Grant, Melissa, *Playing the whore. The work of sexwork.* London/New York: Verso, 2014.
- Glase, Béatrice, *Gamla stan med slottet och Riddarholmen.* Stockholm: Trevi, 1993.
- Goffman, Erving, *Stigma. Notes on the management of spoiled identity.* New York: Simon and Schuster, 1963.

- Guntlack, Jacob, *Den uti Smedjegårds-häktet nu fängslade ryktbare bedragaren och tyufiven Jacob Guntlacks lefwernes-beskrifning, af honom sjelf författad*. Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet, 1770.
- Gynther, August, ”Maria Christina Kiellström-Winblad”, i *Bellmansstudier*. Stockholm: Bellmansällskapet, 1931.
- Götlind, Anna, och Kåks, Helena, *Handbok i konsten att skriva mikrohistoria*. Stockholm: Natur och kultur, 2004.
- Hallenstierna, Gustaf, *Mina kärleksäventyr. En dagbok från sjuttonhundratalet*, redigerad och med inledning av Gardar Sahlberg. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1972.
- Hallerdt, Björn, *Sevenboms Stockholm. Johan Sevenbom – förnyare av svensk landskapskonst under 1700-talet*. Stockholm: Stockholmia, 2010.
- Hallman, Johan Gustaf, *Lätt och minst kostsamt sätt, at bota och förekomma venerisk smitta hos gemene man, i brist af veneriske cur-hus; inträdestal i Kongl collegii medici 17 maj 1774*. Stockholm: Peter Hesselberg, 1774.
- Hallman, Mila (alias Tekla Winge), *Målare och urmakare, flickor och lösdrivare. Historier från gamla Stockholm*. Stockholm, 1907.
- Hanssen, Börje, *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Stockholm: LT, 1952.
- Hayen, Mats, och Nyberg, Klas, ”Konkursinstitutet i Stockholm 1720–1850”, i Nyberg, Klas (red), *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget, 2017.
- Hayen, Mats, *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm 1760–1830*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet, 2007.
- Hayen, Mats, och Ödman, Per-Johan, *Främlingar i vardagen. Liv och pedagogik vid Stora barnhuset i Stockholm på 1700-talet*. Stockholm: Stockholmia, 2004.
- Henderson, Tony, *Disorderly women in eighteenth-century London. Prostitution and control in the metropolis, 1730–1830*. London: Routledge, 1999.
- Henriques, Fernando. *Prostitution and society. A survey*. London: MacGibbon & Kee, 1962.
- Hentzel, Roland, Sahlberg, Gardar, och Selling, Gösta, *Mälardrottningens underliga öden. Från Gustaf III till Gustaf VI Adolf*. Stockholm: Natur och Kultur, 1953.
- Jansdotter, Anna, och Svanström, Yvonne (red.), *Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880–1940*. Stockholm: Makadam, 2007.
- Jansson, Karin, ”Bakom normen. Kvinnofrid och genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige”, i Andersson, Gudrun (red.), *Bedrägliga begrepp*. Uppsala: Opuscula historica Upsaliensia, 2000.
- Jansson, Karin Hassan, och Lindström, Jonathan, *Horet i Hälsta. En sann historia från 1600-talet*. Stockholm: Natur & kultur, 2018.

- Jarrick, Arne, och Söderberg, Johan, *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*. Stockholm: Stockholmia, 1994.
- Jarrick, Arne, *Kärlekens makt och tårar. En evig historia*. Stockholm: Norstedts, 1997.
- Jarrick, Arne, och Söderberg, Johan, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*. Stockholm: Rabén och Sjögren, 1998.
- Jeffreys, Sheila, *The idea of prostitution*. North Melbourne: Spinifex Press, 1997.
- Jonsson, Marita, *På Bellmans tid*. Stockholm: Bonniers, 2002.
- Järbe, Bengt, *Krogarnas Stockholm*. Stockholm: Tidens förlag, 1971.
- Järbe, Bengt, *Polisen i Stockholm förr och nu*. Stockholm: Tidens förlag, 1975.
- Kongl cancellie-collegii undersökningsprotokoll angående den i Dageligt Allehanda avercerade förnäme balen, som blifvit hållen inom Borgen uti Kongl. krigs-expeditionens ämbetsrum, den 13 april 1768*. Stockholm: Carl Stolpe, 1768.
- Jönsson, Lars-Eric, och Nilsson, Fredrik (red.), *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Institutionen för kulturvetenskaper: Lund, 2017.
- Kretz, Leif, Nilsson, Sten Åke och Stålmarck, Torkel, *Bellman sedd och hörd. Porträtt, dokument och vittnesbörd*. Stockholm: Norstedts i samarbete med Bellmansällskapet, 1995.
- Kungjörrelse, At alla Hus wärdar i Staden och på Malmarne skola inom wisz tid angifwa de personer, som hos dem äro boende och antingen äro tjenst- och försuars löse, eller här i Staden icke hafwa deras rätta hemwist. Gifwen på Stockholms rådhus d. 20 december, 1745*. Stockholm: Lars Salvius, 1745.
- Kungjörrelse Agående: Undersökning hos huswärdar i Staden och på Malmarne om löst och wanartigt folk, samt slike personers behöriga angifwande af them som hålla krog-salu. Stockholm af Kongl. Slots-Cancellietthen 18 december 1746*. Stockholm: Kongl. tryckeriet, 1746.
- Kungjörrelse at, til hämmande af wäldsamhet, som hwarjehanda löst folk, wid inpractisering af brännewin, föröfwar på Kongl. Djurgårdens gärdslegård, hädanefter må patruleras med skarpt laddad gewär. Stockholm af Kongl. Slots-cancelliet then 15. Martii 1760*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1760.
- Kungjörrelse agående: Förbud, emot löst folks kringstrykande nattetid, sedan klockan tio på aftonen. Gifwen Stockholm then 24 september 1798*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1798.
- Kushner, Nina, *Erotic exchanges. The world of elite prostitution in eighteenth-century Paris*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 2013.
- Laqueur, Thomas, *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud*. Harvard: Harvard University Press, 1990.
- Lennartsson, Rebecka, *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900*. Stockholm/Stehag: Symposion, 2001.

- Lennartsson, Rebecka, *Den sköna synderskan. Sekelskiftets Stockholm. Beträktelser från undersidan*. Stockholm: Norstedts, 2007.
- Lennartsson, Rebecka, "Etnografiska utfärder i 1700-talets Stockholm", i *Kulturella perspektiv*, nr 3, 2010.
- Lennartsson, Rebecka, "Notes on 'not being there'. Ethnographic excursions in 18th century Stockholm", i *Ethnologia Europaea*, vol. 41:1, 2011.
- Lennartsson, Rebecka, "Ett förbjudet rum i stadens hjärta. Reflektioner kring bordellens historia i Stockholm", i Larsson, Marianne, Palmköld, Anneli, Hörnfeldt, Helena, och Jönsson, Lars-Eric (red.), *I utkanter och marginaler. 31 texter om kulturhistoria*. Stockholm: Nordiska museets förlag, 2015.
- Lennartsson, Rebecka, "Archival ethnography. Reflections on a lost note", i *Historische anthropologie*, band 14, 2012.
- Lennartsson, Rebecka, och Vallström, Maria, "Etnologin och det förflytna. Plocka russin ur kakan eller missa Jesusbarnet i krubban?", i *Kulturella perspektiv*, nr 1, 2014.
- Lennartsson, Rebecka, "Mamsell Bohmans biljetter", i Jönsson, Lars-Eric, och Nilsson, Fredrik (red.), *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund, 2017.
- Levi, Giovanni, *On microhistory. New perspectives on historical writing* (2:a uppl.). Cambridge: Polity Press, 2001.
- Liliequist, Jonas, *Sexualitet och omanlighet i ett nordiskt perspektiv*. Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Presentation session S64: "Manlighet och modernisering i ett nordiskt perspektiv". Svenska historikerdagarna i Uppsala 22–24 april 2004.
- Liliequist, Jonas, "Manlighet och virilitet i 1700-talets Sverige", i *Sjuttonhundratals*. 2004, s. [34]–51.
- Lindstedt Cronberg, Marie, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Tygelsjö: Cronberg Publ., 1997.
- Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*. Stockholm: Stockholmia, 2016.
- Linné, Carl von, *Om sättet att tillhoppa gå. Sexualföreläsningar*. Collegium Medicum. Nytryck efter original (ca 1740), 1979.
- Lundberg, Gunnar W, *Ulla Winblad. En tidsbild från det gamla glada Stockholm*. Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1924.
- Lönnroth, Lars, *Ljuva karneval! Om Carl Michael Bellmans diktning*. Bonniers: Stockholm, 2005.
- Lövkrona, Inger, "'Dä river å ravlar unner kvinnornas navlar'. Gåtor och erotik i bondesamhället", i Frykman, Jonas, och Löfgren, Orvar (red.), *Svenska vanor och ovanor*. Stockholm: Natur och kultur, 1991.

- Lövkrona, Inger, *Annika Larsdotter, barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Lund: Historiska media, 1999.
- Mattsson, Annie, *Komediant och riksförvärdare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 45, 2010.
- Mills, C Wright, *The Sociological imagination*. London: Oxford University Press, 1959.
- My secret life*, introduktion av G. Legman. New York, 1966.
- Miranda, Francisco de, *Francisco de Miranda i Sverige och Norge 1787. General Francisco de Mirandas dagbok från hans resa september–december 1787*. Stockholm: Nordiska museet, 1950.
- Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp*, band 13, 2010.
- Mudge, Bradford Keyes, *The whore's story. Women, pornography and the British novel, 1684–1830*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Nyberg, Klas (red.), *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget, 2017.
- O'Connell Davidson, Julia, *Prostitution, power and freedom*. London: The university of Michigan Press, 1998.
- Oxenstierna, Johan Gabriel, *Dagboksanteckningar 1769–1771, I och II*. Efter originalhandlingar i Upsala universitetsbibliotek, utgivna genom Gustaf Stjernström. Akademiska boktryckeriet: Uppsala, 1881.
- Pearsall, Ronald, *The worm in the bud. The world of Victorian sexuality*. London: Penguin, 1971.
- Petersén, Anja, ”Fotografiet som etnologisk berättelse”, i Bergquist, Magnus, och Svensson, Birgitta (red.), *Metod och minne. Etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*. Lund: Studentlitteratur, 1999.
- Pheterson, Gail, *The prostitution prism*. Amsterdam: Amsterdam university press, 1996.
- Philolalus Parrhesiastes (Den pratsjuka fritalaren), En wecko-skrift. utg av Jacob Gabriel Rothman*. Nr 1 och 2. Carl Stolpe: Stockholm, 1768.
- Pol, Lotte van de, *The burgher and the whore. Prostitution in early modern Amsterdam*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Port, Andrew I, *History from below, the history of everyday life, and microhistory*. Wayne state university, Detroit: Elsevier Ltd 2015.
- Prostitutionen i Sverige 2014*. En omfattningskartläggning. Stockholm: Länsstyrelsen Stockholm, 2015.
- Ricoeur, Paul, *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Daidalos, 2005.

- Rimm, Anna-Maria, *Elsa Fougt, Kungl. boktryckare. Aktör i det litterära systemet ca 1780–1810*. Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet, 2009.
- Ringdal, Nils Johan, *Love for sale. A world history of prostitution*. New York: Grove Press, 2004.
- Roberts, Nickie, *Whores in history. Prostitution in Western society*. London: Harper Collins Publishers, 1993.
- Roempke, Gunilla, *Vristens makt. Dansös i mätressernas tidevarv*. Södertälje: Fischer & Co, 1994.
- Rouel, Francois (pseud. för Karl Anders af Kullberg), *Minnen från en vistelse i Stockholm åren 1844–45*. Norrköping, 1847.
- Rubin, Gayle, ”Thinking sex. Notes towards a radical theory of the politics of sexuality”, i *The Routledge critical and cultural theory reader*, s. 281–323, (1984) 2008.
- Rudstedt, Gunnar, *Långholmen. Spinnhuset och fängelset under två sekler*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Rättshistoriskt bibliotek 18, 1972.
- Runefelt, Leif, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*. Lund: Nordic academic press, 2015.
- Salomonsson, Karin, *Fattigdomens besvärjelser. Visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*. Lund: Historiska media, 1998.
- Salvius, Lars, *Beskrifning öfver Sverige*. Stockholm. Kongl: ant: arch: boktr: hos sal: Joh: Laurent: Horrens enka, af Carl Joh: Röpke, 1741.
- Sandén, Annika, *Bödlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal*. Stockholm: Atlantis, 2017.
- Scheutz, Lisbet, *Berömda och glömda Stockholmskvinnor. 7 stadsvandringar*. Stockholm: Trevi, 1995.
- Schröderheim, Elis, *Från tredje Gustafs dagar. Anteckningar och minnen af E. Schröderheim*. Stockholm: Beijer, 1892.
- Schuck, Henrik, *Elis Schröderheim. En levnadssaga från Gustav III:s tid*. Stockholm: Norstedt & söner, 1942.
- Schöldström, Birger, *Damer och knektar. Minnen och anteckningar*. Stockholm: Bonniers, 1902.
- Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia, 2011.
- Sennett, Richard, *The fall of public man*. London: Faber, 1993 (1977).
- Sennett, Richard, *Flesh and stone. The body and the city in Western civilization*. New York: Norton, 1996.

- Sewell, William H Jr, "Geertz, cultural systems, and history: from synchrony to transformation", i Ortner, Sherry B. m.fl. (red.), *The fate of "culture". Geertz and beyond*. Berkeley, California: University of California Press, 1999.
- Sjöwall, Will, "Med Bellman bland nymfer och jungfruhus", i Hall, Bo G (red.), *Gutår båd natt och dag, Sällskapet Bellmans minne hundra år*. Värnamo: Proprius, 1999.
- Skeggs, Beverly, *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos, 2000.
- Starbäck, Carl Georg, *Berättelser ur svenska historien* [Elektronisk resurs. Bd 8, Frihetstiden] (ny, rev. uppl.). Stockholm: Beijer, 1886.
- Steinrud, Marie, "'Såsom en slöerska'. Skådespelerskors levnadsvillkor och ekonomiska förutsättningar 1780–1850", i Nyberg, Klas, *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget, 2017.
- Stenberg, Pehr, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning: av honom själv författad på dess lediga stunder, del 1–5, 1784–1789*. Utgiven av Elgh, Fredrik, Stenberg, Göran, och Wennstedt, Ola. Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet, 2015.
- Stockholms Posttidningar* nr 58 1767.
- Stockholmstidningen* nr 45 1824, s. 177–180, och 1824, nr 46, s. 181–182.
- Stålmarck, Torkel, *Bellman sedd och hörd. Porträtt, dokument och vittnesbörd*. I samarbete med Kretz, Leif, och Nilsson, Sten Åke. Stockholm: Norstedts i samarbete med Bellmansällskapet, 1995.
- Svahn, Margareta, *Den liderliga kvinnan och den omanlige mannen. Skällsord, stereotyper och könskonstruktioner*. Stockholm: Carlsson, 1999.
- Svanström, Yvonne, *Offentliga kvinnor. Prostitution i Sverige 1812–1918*. Stockholm: Ordfront, 2006.
- Svanström, Yvonne, "Prostitution in Stockholm. Continuity and change", i García, Magaly Rodríguez, van Voss, Lex Heerma, och van Nederveen Meerkerk, Elise, *Selling sex in the city. A global history of prostitution, 1600s–2000s. Studies in Global Social History*, vol. 31, s. 201–229, 2017.
- Svensson, Birgitta, *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska museets förlag, 1993.
- Sveriges Ridderskaps- och adels-kalender*, årgång 46, 1923.
- Sveriges rikets lag gillad och antagen på Riksdagen Åhr 1734*. Tryckt 1740.
- Särskilde tidningar*, nr 4, 1774.
- Tegnér, Elof, *Från tredje Gustafs dagar. Anteckningar och minnen. Gustaf Mauritz Armfelt. Efter Armfelts efterlemnade papper samt andra tryckta källor, Armfelt i landsflykt*. Stockholm: Beijer, 1894.

- Telste, Kari, ”Man of honour. Representations of gender in Norway in the 18th century”, i *Ethnologia Europaea*, nr 1, s. 15–24, 2002.
- Thérèse philosophe, ou Mémoires pour servir à l’histoire du Père Dirrag et de Mademoiselle Éradice*. Elektronisk resurs, (1748) 1771.
- Ulväng, Göran, ”Möbelsnickare och stolmakare i Stockholm 1730–1850. Produktion, levnadsvillkor och marknad”, i Nyberg, Klas (red.), *Ekonomisk kulturhistoria. Bildkonst, konsthantverk och scenkonst 1720–1850*. Stockholm: Kulturhistoriska bokförlaget, 2017.
- Wadström, Johan Adolph, *Korta underrättelser för allmoge och tjenstefolk, om orsakerna til veneriska smittans kringspridande, faran af desz döljande samt sjukdomens allmänna känneteken utgifne af J A Wadström*. Linköping: D G Björn, 1796.
- Walkowitz, Judith, *City of dreadful delight. Narratives of sexual danger in late-victorian London*. Berkeley, California: University of California Press, 1992.
- Wallenberg, Jacob, *Min son på galejan eller En Ostindisk resa. Innehållande allahanda bläckhornskram, samlade på skeppet Finland, som afseglade ifrån Göteborg i december 1769, och återkom dersammastädes i juni 1771*. Stockholm: Lamm, 1881.
- Warner, Jessica, *Craze. Gin and debauchery in an age of reason*. London: Profile books, 2013.
- Westerstrand, Jenny, *Mellan mäns händer. Kvinnors rättssubjektivitet, internationell rätt och diskurser om prostitution och trafficking*. Uppsala: Uppsala universitet, 2008.
- Wieselgren, Sigfried, *Sveriges fängelser och fängsvård från äldre tider till våra dagar. Ett bidrag till svensk kulturhistoria*. Stockholm: Norstedts, 1895.
- Willis, Paul, *The ethnographic imagination*. Oxford: Polity press, 2000.
- Wilson, Elizabeth, *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder, and women*. Berkeley, California: University of California Press, 1991.
- Wistrand, August Timoleon, *Några drag af bordellväsendets historia och osedlighetens förhållande i åtskilliga europeiska samhällen förr och nu*. Stockholm: Huldbergs boktryckeri Fahlun P A, 1843.
- Zarhin, Dana, och Fox, Nicole, ”’Whore stigma’ as a transformative experience. Altered cognitive expectations among Jewish-Israeli street-based sex workers”, i *Culture, health & sexuality: An international journal for research, intervention and care*, vol. 19, s. 1078–1091, 2017.
- Åkerhielm, Jakob, *Sveriges rikets lag, stäld uti alexandrinisk wers; af en lagen tilgifwen: J. år 1746. med hans Kongl. Maj:ts allernådigste privilegio*. Stockholm: Kongl. Tryckeriet, Directeuren Pet. Momma, 1748.
- Östergren, Petra, *Porr, horor och feminister*. Stockholm: Dejavu Publicerings AB, 2010.

OPUBLICERADE MANUS

Burman, Carina, *Bellman. Biografen*. Stockholm: Bonniers, kommande.

Lennartsson, Rebecka, *Ulla Winblad i liv, myt och dikt* (prel. titel), under bearbetning.

Skott, Mia, *Tapetmakerskorna i 1700-talets Stockholm* (prel. titel). Stockholm: Stockholmia, kommande.

Arkivmaterial

KUNGLIGA BIBLIOTEKET, HANDSKRIFTSAVDELNINGEN (KB)

Kungörelser

Mila Hallmans arkiv

I 88, Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet.

VS 56, Åtskillige pasquiander samt partie och andra burlesque små piecer på vers.

VS 59, Volym 4, Horhistorier, partivisor och anekdoter ifrån Frihetstiden.

VS 65:1, Petter Wissman, Samling af wisor, poesier och artiga anekdoter.

VS 65:2, Petter Jacob Hjelm.

VS 88, band IV, Samlingar i vitterhet, Magnus Ståhl.

VS 105, Poemer, pasquiller, epigrammer m m från slutet af 1700- och början af 1800-talet. Afskrifter.

Sqvaller i politiquen m m. Dagliga anteckningar af Peter Jakob Hjelm, 1790–1798.

LUNDS UNIVERSITETSBIBLIOTEK (LU)

de la Gardieska samlingen, diverse manuscripter, 4:e bandet, blandade ämnen.

NORDISKA MUSEETS ARKIV (NM)

Årstafruns dagbok, del 1 1793–1799. Spridda anteckningar 1773, 1791, 1792.

RIKSARKIVET (RA)

Ericssbergsarkivet

Manuskript- och avskriftssamlingen, Samuel Christian Wallen, Samling af svenska wisor.

Riksarkivets ämnessamling

Fångvård och spinnhus, vol. 1, 1622–1789.

Fångvård och spinnhus, vol. 4, 1622–1789.

STADSARKIVET (SSA)

Register till mantalslängder och mantalslängder, Stockholms stad.

Register till kronotaxeringslängder och kronotaxeringslängder, Stockholms stad.

Byggnadsnämnden

Stockholms stads byggnadsritningar.

Södra förstadens kämnärsrätt

Protokoll och domar i kriminalmål.

Stadens kämnärsrätt

Fånglistor, 1746–48.

Protokoll och domar i kriminalmål.

Handlingar till kriminalmål.

Anteckning på de personer som blifvit dömda för swalg och dryckenskap samt öskickeliga personer att ej för rätta talan föra.

Norra förstadens östra kämnärsrätt

Protokoll och domar i kriminalmål

Norra förstadens västra kämnärsrätt

Protokoll och domar i kriminalmål

Stockholms magistrat och rådhusrätt

Register över domar i civila mål, 1703–1800, 1636–1849.

Protokoll och domar i civilmål.

Handelskollegiet

Ansökningar om rätt till restauration (utom krogar) 1773–1798.

Stockholms slotsrätt

Protokoll i kriminalmål

Äldre poliskammaren

Överståthållarämbetet Polisärenden, utskrivna protokoll koncept

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK, HANDSKRIFTSAVDELNINGEN, (UUB)

För fruntimmer, 1786–1794.

ELEKTRONISKA RESURSER

Adelsvapen från sida nedladdad 11 juli 2018. https://www.adelsvapen.com/genealogi/%C3%85kerhielm_nr_987#TAB_4

Information om adeln i Sverige. https://sv.wikipedia.org/wiki/Adelsprivilegier_i_Sverige

Befolkningen i Stockholm 1552–2005. Utrednings- och statistikkontoret USK, från 1721 enligt stadens statistiska årsböcker. https://stockholmskallan.stockholm.se/PostFiles/USK/historisk_befolkning_web.pdf

Digitaliserade konkursärenden vid Stockholms magistrat och rådhusrätt 1687–1849. www.tidigmodernakonkurser.se/index.php/extended

Gustav III:s barnamordsplakat från 1778. <https://stockholmskallan.stockholm.se/ContentFiles/KB/Trycksaker/Barnamordsplakatet.pdf>

Bilder av de märken som fångar i nazisternas koncentrationsläger tvingades bära. Wikipediasida, nedladdad 3 augusti 2018.

Bundesarchiv Bild 146-1993-05107, Tafel mit KZ_Kennzeichenretouched.jpg

Fri digital version av Gayle Rubins artikel ”Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality”. <https://web.archive.org/web/20121224204605/http://www.feminish.com/wp-content/uploads/2012/08/Rubin1984.pdf>

Fri digital version av artikeln ”The black Venus. The signification of the prostitute. Sexual Monsters, Primitives & Whores” från hemsidan Spiritintimacy. Författarnamn okänt, 2010. <https://spiritintimacy.wordpress.com/2010/12/16/the-black-venus-the-signification-of-the-prostitute-sexual-monsters-primitives-whores/>

Artikel av Hilary Kinnell ”Why feminists should rethink on sex workers rights” på hemsida för nswp, ett globalt nätverk för projekt som rör sexarbete, hälsa och mänskliga rättigheter. <http://www.nswp.org/pdf/KINNEL-FEMINISTS>

Kungliga bibliotekets databas över tidskrifter fr o m 1770, sökning prostitution. <https://tidningar.kb.se/?q=%20prostitution&from=1850-01-01&to=1888-12-31>

BILD F Ö R T E C K N I N G

- s. 9 Teckning av Johan Tobias Sergel, 1770–1780. SSM 108186.
- s. 10 Snickarmäster Anders Bohmans bygglovsritning till Stockholms byggnadsnämnd från 1734, SSA. Byggloven från tidigt 1700-tal till 1874 är skannade och tillgängliga digitalt. <http://digitalastadsarkivet.stockholm.se/Bildarkiv/Egenproducerat/BN-ritningar/Leverans2014/JPEG/bn1734-114-01-150dpi.jpg>
- s. 20 Utblick över Brunnsbacken, Johan Sevenbom, 1773. SSM 101283.
- s. 28 Läsande mätress ur Magnus Jacob Crusenstolpe, *Morianen eller Holstein-Gottorpiska huset i Sverige*. Band II , s. 215. Stockholm, 1840–44, 1917. Konstnär okänd.
- s. 41 Utsikt mot Mariaberget, Johan Sevenbom, 1785. SSM 0031053.
- s. 48 Bacchanal. Teckning av Carl August Ehrensvärd, 1789. NMH 221/1882.
- s. 61 Paltar för bort kvinna. Carl August Ehrensvärd, okänt årtal. SSM 10014620.
- s. 66 ”A Harlot’s Progress”, scen 1, William Hogarth, 1731–1732. Wikimedia commons.
- s. 72 Lovisa von Plats biljett. Utsnitt ur rättegångsprotokoll i kriminalfall, Södra förstadens kämnärsrätt 1747. SSA.
- s. 86 Karta över Stockholm, Georg Biurman, 1751. Bilden är beskuren. SSA, Stockholmskällan.
- s. 89 ”A Harlot’s Progress”, scen 2 och 6, William Hogarth, 1731–1732. Wikimedia commons.
- s. 91 ”En klubb”, Elias Martin, okänd datering. NMH, Wikimedia commons.
- s. 93 ”Serveringsflicka med mansfysionomier”, Carl August Ehrensvärd, Odaterad. NMH Z 90/1957.
- s. 94 ”Beer Street”, William Hogarth, 1751. Wikimedia commons.

- s. 96 Utsikt från Röda bodarna mot Staden och Riddarholmen, Johan Sevenbom, 1768. SSM 101288.
- s. 98 "Gin Lane", William Hogarth, 1751. Wikimedia commons.
- s. 100 "Fyra figurer. Scen vid destillationsapparat." Carl August Ehrensvärd, odaterad. NMH 474/1953.
- s. 101 Krogbal. Anonym teckning daterad 1790. Avfotad av af Petersens 1945. Original tillhör UUB. SSM F 34840.
- s. 105 "Maids and Mistresses", Thomas Rowlandson, 1791. Metropolitan Museum of Art. The Elisha Whittelsey Collection, The Elisha Whittelsey Fund, 1959. Wikimedia commons.
- s. 107 Baggensgatan i vinterskrud. Akvarell av Claes Frithiof (Fritz) Lindvall, 1892. SSM5030400.
- s. 114 Wetz, Ulla Winblad, Kolmätars Lotta och Fredman, kolorerade kopparstick av Elis Chiewitz, 1826. Digitalt museum, NM.0222874.
- s. 123 Lista över kopplare och kopplerskor, 1786. VS 65:1, Handskrifts-avdelningen, KB.
- s. 125 Bergströmskan, illustration till Fredmans epistel nr 39, Karl Petter Hilleström, ca 1800. SSM F48487.
- s. 131 "Dans på Sveaborg". Elias Martin, 1764. NMH, Wikimedia commons.
- s. 137. Vers ur Samuel Christian Wallens "Samling af svenska visor", nr 1742, sid 255, volym 56, band 8, 1767. Ericssbergsarkivet, RA.
- s. 147 "Six Stages of Mending a Face", Thomas Rowlandson, 1792. The Elisha Whittelsey Collection, The Elisha Whittelsey Fund, 1959. Metropolitan museum of art. Wikimedia commons.
- s. 152 Vy från Sabbatsberghöjden över Klara sjö mot Gamla stan och Kungsholmen, Elias Martin, sent 1700-tal. Stockholmskällan, SSM 100561.
- s. 154 "En strålande middag", Johan Tobias Sergel, sent 1700-tal. Wikimedia commons.
- s. 155 "Fru wärdina med Bouteillen i hand mönstrar sina flickor – di skola ut på Rof". Elias Martin, ca 1768–1780. UUB, Alvin.
- s. 156 Siluett av Lovisa von Plat, ur förordet till Gustaf Hallenstiernas memoarer *Mina kärleksäventyr. En dagbok från sjuttonhundratalet* (1972), efter original på KB.
- s. 161 Lovisa von Plats namnteckning. Stockholms magistrat och rådhusrätt 1636–1849, Supplement till konkursakter, F6C, vol. 23, SSA.
- s. 167 Det första bladet i listan över "Horor i Stockholm i slutet på 1760-talet" med 165 namngivna kvinnor. I 88, Handskriftsavdelningen, KB.
- s. 169 Lista över publika damer från 1786. Petter Wissman, "Samling af visor, poesier och artiga anecdoter". VS 65:1, Handskriftsavdelningen, KB.

- s. 173 Blad 7 ur *General Charta öfver Stockholm med Malmarne Åhr 1733. Med Kongl: Maj:ts alldrånadigste Privilegio Upsatt af Petrus Tillaeus Stads Ingenieur*. Kartan visar Staden och delar av Södra och Norra malmen. Kartan finns på Stadsarkivet och är nåbar via Stockholmskällan, tillsammans med övriga kartblad. Karta med markerade adresser i författarens ägo.
- s. 187 Siluett av Gustava Charlotta Slottsberg ur boken *Sophie Hagman och hennes samtida. Några anteckningar från det Gustavianska Stockholm* av Carl Forsstrand, 1921.
- s. 191 Gustava Charlotta Slottsberg. RA, Wikimedia commons.
- s. 210 Porträtt av Gustaf Hallenstierna (tidigare Halldin) av okänd konstnär; sannolikt 1760-tal. Ur förordet till Hallenstiernas memoarer *Mina kärleksäventyr*, utgivna 1972.
- s. 213 "A Rake's Progress. The Tavern Scene", scen 3, William Hogarth, 1735. SCAD museum of art, Wikimedia commons.
- s. 217 Plansch 124 ur Marie-Nicolas Devergie (1784–1842), "Clinique de la maladie syphilitique. Enrichie d'observations communiquées par Messieurs Cullerier oncle, Cullerier neveu, Bard, Gama, Desruelles et autre médecins. Paris, F.-M. Maurice, 1826–1833". (Atlas) 1833. Hagströmerbiblioteket, Karolinska Institutet.
- s. 223 "La Liberté guidant le peuple", Eugène Delacroix, 1830. Musée du Louvres, Wikimedia commons.
- s. 233 "Poeten får horn", Carl August Ehrensvärd, 1795. NMH 139/1882.
- s. 240 Figur ur Ericsbergsarkivet, "Samling af svenska wisor", band 8, Manuskript- och avskriftssamlingen, Samuel Christian Wallen. RA.
- s. 243 "Långholmen med Långholmens spinnhus" (beskuren), Elias Martin, 1787. NMH, Wikimedia commons.
- s. 244 Spinnhuspollett. SSM 59016 0.
- s. 272–273 "Prästen och flickan", serie med bilder, Johan Tobias Sergel, okänt årtal. NMH Z 20/1957.
- s. 276 "Kärlek intill döden", Carl August Ehrensvärd, okänt årtal. NMH A 26/2010.
- s. 286 "Thieving from a gentleman", Elias Martin, okänt årtal. Wikigallery.
- s. 296 Kvinna i sängen, enligt återförsäljare av konstverket en prostituerad kvinna med en dildo, Elias Martin, okänt årtal. Privat ägo, bild förmedlad via Bukowskis.
- s. 300 "Tillslaget", Elias Martin, okänt årtal. Privat ägo, bild förmedlad via Bukowskis.
- s. 303 Lena Cajsa Bohmans namnteckning sedan hon bytt namn till Magdalena Hasenkampff. Ur Ansökningar om rätt till restauration (utom krogar), 20 april 1779. Handelskollegiet, SSA.

REDAKTIONSRÅD FÖR STOCKHOLMS STADS MONOGRAFISERIE

- Monica Andersson, *Statskunskap, Stockholms universitet*
Roger Andersson, *Kulturgeografi, Uppsala universitet*
Anders Andréén, *Arkeologi, Stockholms universitet*
Ann-Charlotte Backlund, *Stadsmuseet, Stockholm*
Mats Berglund, *Stadshistoria, Stockholms universitet*
Fredric Bedoire, *Arkitekturhistoria, Kungl. Konsthögskolan*
Göran Cars, *Samhällsplanering, Kungl. Tekniska högskolan*
Heiko Droste, *Stadshistoria, Stockholms universitet*
Margaretha Fahlgren, *Litteraturvetenskap, Uppsala universitet*
Gunnel Forsberg, *Kulturgeografi, Stockholms universitet*
Håkan Forsell, *Stadshistoria, Stockholms universitet*
Mats Franzén, *Sociologi, Uppsala universitet*
Alexander Husebye, *Centrum för näringslivshistoria*
Arne Kaijser, *Historiska studier av teknik, vetenskap och miljö, Kungl. Tekniska högskolan*
Silke Neunsinger, *Ekonomisk historia, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek*
Lars Nilsson, *Stadshistoria, Stockholms universitet*
Klas Nyberg, *Modevetenskap, Stockholms universitet*
Lennart Ploom, *Stadsarkivet, Stockholm*
Martin Rörby, *Birthe och Per Arwidssons stiftelse*
Ulrika Sax, *Etnologi och bostadsforskning*
Birgitta Svensson, *Etnologi, Stockholms universitet*
Denny Vägerö, *Medicinsk sociologi, Stockholms universitet*

En sommardag i Stockholm 1747 står snickarmästarens dotter Lena Cajsa Bohman inför rätta för olydnad mot sin far. Snart erkänner hon allvarligare brott. En härva av handel med unga flickor kring kopplerskan Lovisa von Plat rullas upp. Det utvecklar sig till en historia om makt, begär och girighet, om hemliga nätverk och köpsläende på utvårdshus, jungfruburar och horbaler. Rättegångsprotokollen berättar om kvinnors villkor i en tid då all utomäktenskaplig sexualitet var förbjuden och ordet prostitution inte användes. Det väcker frågor om hur sexhandeln såg ut innan den definierats med ett särskilt begrepp. Vem betraktades som hora? Vilka konsekvenser fick det för en kvinna att dömas i rätten och av samhället?

Med utgångspunkt i borgardottern Lena Cajsa Bohmans besynnerliga levnadsöde tar etnologen REBECCA LENNARTSSON läsaren med till Stockholm i en tid präglad av sinnlighet, supande och sträng religiositet. Med stöd i en mångfald källor, från polisarkiv och mantalslängder till memoarer och hatiska hordikter, utforskar författaren nattlöperskornas stad – en till delar okänd historia med paralleller till vår egen tid.

REBECCA LENNARTSSON, är docent i etnologi och verksam som forskningschef vid Stadsmuseet i Stockholm. Hennes forskning rör frågor om urban historia, kön, makt och sexualitet och hon har tidigare forskat på 1800-talets reglementerade prostitution.

Stockholmia förlag

ISBN 978-91-7031-316-5

